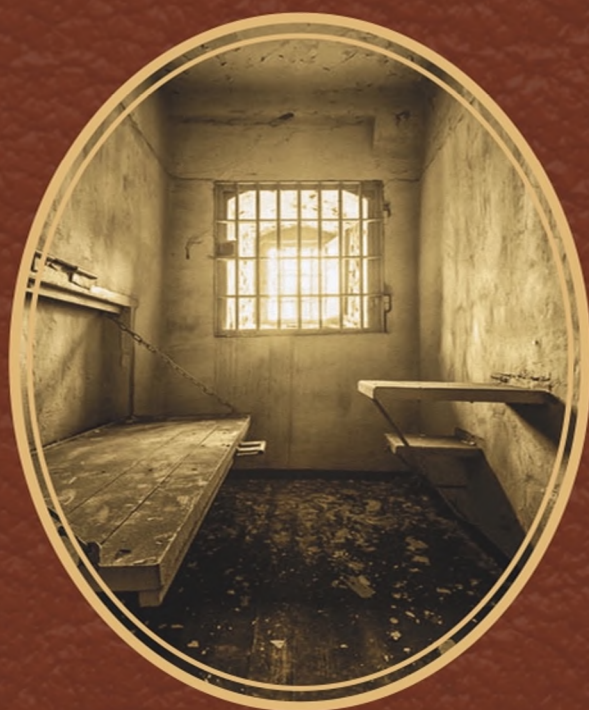

Елдос ТОҚТАРБАЙ

ТҮРМЕ ӘДЕБИЕТІ:

тарихы, кезеңдері
және өкілдері

Монография

ЕЛДОС ТОҚТАРБАЙ

ТҮРМЕ ӘДЕБИЕТІ

тарихы, кезеңдері және өкілдері

Монография

НҰР-СҰЛТАН 2021

УДК 821.512.122.0(035.3)
ББК 83.3 (5 Қаз)
Т 52

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Ғылыми кеңесі
«Алаш» мәдениет және рухани даму институты ұсынған*

*ҚР Мәдениет және спорт министрлігі «Мәдениет және өнер
саласындағы бәсекелестікті жоғарылату, қазақстандық мәдени мұраны
сақтау, зерделеу және насихаттау және архив ісінің іске асырылу
тиімділігін арттыру» бағдарламасы «Республикалық бюджет қаражаты
есебінен әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып
шығару және тарату» кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді*

Пікір жазғандар:

Филология ғылымдарының докторы, профессор **Гүлжаһан Орда**
Филология ғылымдарының докторы, профессор **Нұрдәулет Ақыш**

Т52 Тоқтарбай Е.

Түрме әдебиеті: тарихы, кезеңдері және өкілдері. Монография/
Е.Тоқтарбай. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 248 б.

ISBN 978-601-7627-34-8

Монографияда қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы жан-жақты сараланады. Ұлттық әдебиеттанудағы түрме шығармашылығының генезисі, қалыптасуы, туу, даму барысындағы тенденциясы мен перспективасы, түрмеде жазылған шығармалардың поэтикасы, тақырыптық-идеялық мәселесі, тілдік ерекшеліктері әлемдік әдебиеттану контексті элементтері арқылы зерделенген. Кешенді ғылыми зерттеу жұмысында түрме шығармашылығының өкілдері, олардың шығармашылығы, эмигрант қаламгерлер жайлы нақты ғылыми тұжырымдар жасалды.

Кітап әдебиеттанушыларға, қазақ әдебиеттану ғылымын зерттеп жүрген ғылыми қызметкерлерге, филология факультетінің студенттері мен кітапсүйер оқырманға арналған.

УДК 821.512.122.0(035.3)

ББК 83.3 (5 Қаз)

© Тоқтарбай Е., 2021

© «Алашорда» ҚҚ, 2021

ISBN 978-601-7627-34-8

АВТОРДАН

Алаш әдебиеті, алаш тарихы – жаныма жақын ең сүйікті тақырыптарымның бірі. Сонау ойын баласы кезімнен бері ауыл ақсақалдарының аңызға бергісіз небір тарихи әңгімелерін тыңдап өскен соң ба, әлде сол Алаш аяулыларының ізі қалған тарихи Қапал шаһарында туып, сол көненің көзіне айналған жерде балалық шағым өткеннен бе, білмеймін, маған осы тақырып айрықша ыстық еді.

Алаш арыстарының өмір жолына деген ынтызарлығым 7-8 сыныпта оқып жүрген шағымда үдеп, арта түскен-ді. Әсіресе, классик жазушымыз Мұхтар Мағауиннің «Мен» ғұмырбаяндық романын оқыған соң, Алаш тұлғалары туралы жазылған әр кітапты мұқият, астын сызып оқуға дағдыландым. Сол мектеп партасында отырған жылдары-ақ Алаштың аймаңдай серкелері Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезовтердің құлаштай романдарына «ауыз» салып, «тіс» батырып, жаға-жаста-на оқып, XX ғасыр басындағы «Алаш рухты әдебиеттен» (Академик Р.Нұрғалидың сөзі) қуат алып, өмірлік ұстанымымды қалыптастырған берекелі шағымыз болатын. Алаштың сол рухты да мінезді сөзі мектеп оқушысын тез есейтіп, ойын жинатқан.

Тағдырдың маңдайыма жазған бағы – Алаштың алыптары Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы туған Торғай даласында оқып, білім алуым. Ыбырай Алтынсарин Арқалық педагогикалық институтының студенті бола жүріп, ғылыми жетекшім, үлкен ұстазым Айбек Қалиевтің жеке тапсырмасымен «Түрмеде жазылған шығармалар» деген тақырыпты дипломдық жұмысыма тақырып ретінде бекіттіріп, алаштану әлеміне қадам басқанмын. Назарыңызға ұсынылған осы – «Түрме әдебиеті: тарихы, кезеңдері және өкілдері» деген зерттеу еңбегіміз соның дәлелі. Яғни, біздің студенттік жылдары жазған ең алғашқы көлемді һәм іргелі еңбегіміз. Ғылыми ортаға атымызды шығарып, данқымызды асырған дебютіміз еді.

Алғашқы еңбегім өзіме сондай ыстық. Тіпті осы жолы баспаға ұсынғанда да бір сөз, сөйлемі түгілі нүктесіне дейін еш өзгертпедім. Қабыл алыңыз!

Елдос ТОҚТАРБАЙ,
Түркия Республикасы,
Анкара қаласы,
28 қазан, 2021 жыл

*«Алаш арыстарының, нақақ жала құрбандарының,
тар қапасқа тарылған асыл Ерлердің ізгі рухына,
Сталинизм саясатының зардабын шеккен
тұтқын атаулыға бағышталады»*
Автор

СӨЗ БАСЫ

Қазіргі таңда қазақ әдебиеттану ғылымы әдеби даму, көркемдік ізденіс, әдеби байланыс, тарихи кезеңдер секілді күрделі міндеттерді шешуге бағытталып жатыр. Бұл – тәуелсіздік пен еркіндік, азаттық таңының жемісі. Міне, сол өзекті міндеттердің бірі – әдебиеттегі түрме шығармашылығы циклы, оның қазақ әдебиеті тарихындағы қалыптасуы, даму жолдары, поэтикалық құрылымы, тақырыптық-идеялық ерекшелігі және қызметі.

Әдебиеттегі түрме шығармашылығы циклы, түрме поэтикасы туралы пайымдаулар әлемдік әдебиеттануда кеңінен қарастырылып, бір жүйеге негізделген. Әлемдік әдебиеттану ғылымының өкілдері осы цикл аясында бірқатар диссертациялық жұмыстар жазып, кешенді монографиялық іргелі зерттеулер жүргізген. Бұл – әлем әдебиеті тарихын (әр ұлт өз әдебиетіне қарай) зерттеуші ғалымдар тарапынан мақұлданған контекст, тұжырым.

Әдебиеттанудағы түрме шығармашылығы циклын қазақ әдебиеті тарихы аясында қарастыру – біздің әдебиеттануда әлі де қолға алына қоймаған мәселе. Ұлттық әдебиеттанудағы арнайы кезеңнің бар екенін, оның даму перспективасы мен тенденциясын, көркемдік деңгейін осы бағыттағы саралау еңбектер арқылы қарастыру – қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына қосылар үлкен үлес болмақ.

Түрме – тәртіппен қатаң режимдегі жүйе. Осындай қатаң жүйеге әлем халықтарының әрбір елді мекенінде, аймақтарында мемлекеттік саяси жүйеге қарсы шыққан қаламгерлер лек-легімен тар қапасқа тоғылды. Тар қапасқа танылған ұлтшыл азаматтар өздерінің жан қайғысын, ыза-шерін, наласын, арман-үмітін өлең, жыр немесе прозалық туындылар арқылы білдірген. Олардың жазылу тарихы, оқырманның қолына жетуі, ғылыми айналымға түсуі – өз алдына бір бөлек мәселе. Міне, осы көкейкесті мәселе әлемдік әдебиеттану контекстінде сол мезетінде-ақ сөз бола бастаған. Мысалы, Мигель де Сервантес, Джон Баньян, Оскар Уайльд, Николо Максавелли, Грамши Антонио, Алекс Ла Гума, Назым Хикмет,

Мұса Жәлел т.б. түрмеге түскен ақын-жазушылардың түрмеде жазған шығармалары арнайы қарастырылып, антологиялық жинақтарға арқау болды. Сондай-ақ, орыс әдебиеттанушылары көптеген ТМД елдерінің халық әдебиетіне, соның ішінде түрме шығармашылығына арнайы назар аударып, академиялық басылымдар мен монографиялар шығарған.

Ал біздің ұлттық әдебиеттануымызда бұл мәселеге енді назар аударылуда. «Алаш ұранды әдебиет», «Алаш рухты әдебиет» деп арнайы қарастырылу ісі – тәуелсіздік жылдарында ғана қолға алынды. Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы арнайы кешенді зерттеу еңбекке арқау болмаса да, бірде-екілі ғалымдардың зерттеулерінде сөз болғанымен, зерттеулер саны мүлде аз. Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы, түрмеде жазылған шығармалардың концептілік мағынасы, мәні, жүйесі, дүниетанымы, олардың тілдік, көркемдік ерекшеліктері, тарихи кезеңдері арнайы қарастыруды қажет етеді. Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы және эмигранттық кезеңін саралауға арналған бұл еңбекте жоғарыда айтылған мәселені шешіп, кемшіліктің орнын толтыруға бағытталған. Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығын зерделеу барысында біз түрмеде жазылған шығармаларды тек жинастырып қана қоймай, оларды әлемдік әдебиет контекстінде және жан-жақты саралау, талдау шеңберінде қарастырамыз.

Бұл еңбектің басты мақсаты – ұлттық әдебиеттану тарихындағы түрме шығармашылығы циклы бар екенін, генезисін, қалыптасуын, оның поэтикалық қызметін, даму барысындағы перспективасы мен тенденциясын, эволюциясын анықтап, ғылыми айналымға енгізу. Осы мақсатқа жету үшін алдымызға төмендегідей міндеттерді қойдық:

- Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығының қалыптасу тарихын көрсету;

- Түрме әдебиетінің пайда болуы, даму бағытын ғылыми тұрғыда негіздеу;

- Әдебиеттанудағы түрме шығармашылығының зерттелуі хақында тұжырым жасау;

- Ұлттық әдебиеттану тарихындағы түрме шығармашылығы циклының тарихын, кезеңдерін, олардың кезеңдік ерекшеліктерін анықтау;

- Түрмеде жазылған шығармалардың тақырыптық-идеялық мәселесін айқындау;

- Түрмеде жазылған шығармаларды жанрына қарай топтастыру;

- Түрмеде жазылған поэзиялық шығармалардағы ұлттық рух пен сенім көрінісін сараптау;

- Түрмеде жазылған поэзиялық шығармалардың діни-адамгершілік сипатына тоқталу;

- Түрмеде жазылған шығармалардың философиялық сарынын анықтау;

– Түрмеге түскен қаламгерлердің шығармаларындағы өмірбаяндық сипаттың берілу әдісін көрсету;

–Түрмеде жазылған шығармалардың көркемдік, тілдік ерекшеліктерін және поэтикалық қызметін жеткізу;

– Түрме шығармашылығының эмигранттық кезеңі, өкілдері туралы толық мағлұмат беру;

– Түрмеде жазылған шығармаларды жинастырып, сұрыптап, тарихи кезеңдеріне байланысты құрастырып, ғылыми түсінік беріп, арнайы антологиялық жинақ ретінде шығару;

–Түрме шығармашылығы циклының әдебиеттанудағы алар орны мен ролін, тарихи маңыздылығын саралау.

Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығының қалыптасу, туу, даму барысы, тарихи кезеңдері туралы жазу барысында ежелгі әдебиет нұсқаларында кездесетін абақты элементтері, ұлттық фольклор мен мифологиядағы аталмыш мәселеге қатысты наным-сенімдер назарға алынды. XIX ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген сал, серілер мен XX ғасыр басындағы «елім, жерім» деп өткен Алаш арыстары, совет үкіметі орнаған тұста әр түрлі себептермен отанын тастап, өзге мемлекеттерге кеткен эмигрант қаламгерлердің, СССР үстемдік еткен кезеңде «ұлтшыл» атанып, нақақтан-нақақ репрессияға ұшыраған азаматтардың түрмеде жазған шығармалары негізгі зерттеу нысаны болды.

Ғылыми зерттеу жұмысын жазу барысында салыстырмалы-салғастырмалы, салғастырмалы-тарихи талдау, жинақтау, даралау әдістері қолданылды.

Бұл ғылыми зерттеу жұмысының негізгі жаңалығы ретінде қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы циклының алғаш рет жан-жақты, кең көлемде қарастырылуын айтамыз.

Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығын саралауға арналған бұл зерттеуде Батырлар жыры [1], қазақ ертегілері [2] секілді фольклорлық еңбектермен қатар З.Қабдолов [3], Т.Кәкішев [4,5], С.Қирабаев [6], Ш.Елеуенов [7,8], М.Бекбергенов [9], Р.Нұрғали [10], З.Қиянатұлы [11], Т.Жұртбай [12], А.Ісімакова [13,14,15,16], Ө.Әбдиманов [17,18], Д.Қамзабекұлы [19,20] сынды Алаш әдебиеті хақында сөз қозғаған әдебиеттанушы, тарихшы, тілші ғалымдардың зерттеулері, пікір тұжырымдары дәйек көзі ретінде алынды.

Түрмеге түсіп, жазықсыз жапа шеккен қаламгерлердің өмірі мен шығармашылықтарына қатысты мәліметтер Ш.Мусин [22], Ф.Сатыбалдыұлы [23], Ғ.Ақытұлы [24], К.Нұрсадықұлы [25] сияқты қаламгерлердің еңбектеріндегі тың деректер арқылы басшылыққа алынды.

Қазақ әдебиеттануында түрме шығармашылығы кең көлемде тереңдей зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Десек те, кешегі өткен

күндерде болған зұлматты жылдардың қасіреті мен зардабын, Алаш әдебиетін қарастырған бірсыпыра еңбектер бар. Бұл жерде Б.Қойшыбаев құрастырған «Зауал» [26], «Жазықсыз жапа шеккендер» [27], Д.Әшімханов құрастырған «Бес арыс» [28], З.Қыстаубаева құрастырған «Нәубет» [29], профессор М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғылысы» [29], Қ.Қасенов пен Қ.Төреханов құрастырған «Қызыл қырғын 37-де опат болғандар» [30], академик К.Нүрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» [31], Г.Дулатованың «Шындық шырағы» [32], профессор Т.Қожакеевтің «Қым-қуыт іздер» [33], Б.Төлепберген құрастырған «1937-2007 Тауқымет пен тағзым» [34], О.Егеубаев құрастырған «Танжарық тағылымы» [35], А.Тасымбеков «Жан дауысы» [36] секілді еңбектерді атауға болады. Аталған еңбектерде жекелеген Алаш арыстары мен әр жылдары түрмеге түскен тұтқындардың (қаламгер) өмірі мен шығармашылығы жайлы салмақты ойлар тұжырымдалған.

Түрме шығармашылығы, эмигранттық кезеңдегі әдебиет туралы әлем әдебиетінің контекстінде арнайы зерттелгенін айтып өттік. Әсіресе, орыс әдебиеттануында осы мәселе көп қарастырылды. Біз, осы ғылыми зерттеу жұмысын жазу барысында орыс әдебиеттануына қатысты К.Нысанова, Н.Джабашева, К.Тукешова секілді авторлардың «История русской литературы» [37] оқу құралы, Қ.Байтанасованың «Орыс қаламгерлері шығармашылығының эмигранттық кезеңі» [38] атты көмекші оқу құралы, Акимов В.М. «От Блока до Солженицына. Судьбы русской литературы двадцатого века (после 1917 года)» [39], Акимов Е.О. ««Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV в.в: генезис и эволюция» [40] авторефераты басшылыққа алынды. Аталған еңбектерде түрме шығармашылығы генезистік, типологиялық тұрғыдан кеңінен қарастырылды.

Әлем әдебиетіндегі зерттеулерге сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы және эмигрант қаламгерлердің шығармашылығы бұрын-соңды тұтастай қарастырылмағанын ескеріп, жан-жақты кешенді талдау үшін, түрмеде жазылған шығармаларды оқып, талдап, саралай келе жасаған тұжырымдарымыз:

– Қазақ әдебиетінің тарихында түрме, абакты, зындан деген сөздер арғы-бергі дәуірлердегі фольклорлық мұралар мен ауыз әдебиетінің үлгілерінде (Батырлар жыры, ертегілер) көрініс береді, арнайы ұғым қалыптастырды;

– Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басынан бастап қалыптасты;

– Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы циклының даму барысы, тенденциясы өзінің тарихи кезеңдерімен ерекшеленеді;

– Қазақ әдебиетінің эмигранттық кезеңі – ұлттық әдебиеттің бөлінбес бөлшегіне айналды;

– Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклы әлем әдебиетіндегі аттас циклдың барлық жанрымен (проза, поэзия) қатар дамыды;

– Түрме шығармашылығы өзінің жазылу барысымен (қапаста жазылғаны) ерекшеленеді;

– Түрме шығармашылығы стильдік-жанрлық ерекшелігімен өзгешеленеді;

– Түрме шығармашылығындағы өмірбаяндық сипат басым көрінеді;

– Түрме поэзиясында ұлттық рух пен сенім концепті (концептуализм) сарындағы өлеңдер дәлел бола алады;

– Түрме прозасы «Ақ Жайық», «Қылмыс» романдары өзінің көтеріп отырған мәселесімен, идеялық-тақырыптық, сюжеттік жаңалығымен айырықшаланады;

– Түрмеде жазылған «Ақ Жайық», «Қылмыс» романдары кейіпкер-баяндаушы бейнесі арқылы, монолог пен диалог тәсілімен бейнелеген.

– Түрме прозасы өзінің композициялық құрылысымен, күнделік формасында жазылуымен ерекшеленеді;

– Түрмеде жазылған шығармалар экспрессивті-эмоционалдық бояуы арқылы ерекшеленеді. (Тілдік айшықтары);

– Түрме шығармашылығы философиялық сарын, діни-танымдық көзқарас негізінде жазылған;

– Түрмеде жазылған шығармаларда азаттық, бостандық, еркіндік ұғымы осы тақырыптағы лирикалық өлеңдердің негізгі өзегіне айналды;

– Түрме шығармашылығы өзінің поэтик тілімен, көркемдегіш құралдарымен ерекшеленеді;

– Қазақ әдебиетінің тарихындағы түрме шығармашылығы – ұлттық әдебиеттану ғылымындағы соны жаңалық болып табылады;

– Түрме шығармашылығы – әдебиет тарихының кезеңі, құбылысы болып қалыптасты.

Бұл ғылыми зерттеу жұмысының негізгі мазмұны ғылыми басылымдарда, халықаралық және республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциялардың баяндамалар жинағына, сондай-ақ заманауи ақпараттық – танымдық порталдарға жарияланды.

I тарау

ТҮРМЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МӘНІ МЕН СИПАТЫ

1.1 Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы туралы түсінік

Әдебиеттану ғылымында «түрме шығармашылығы» деген түсінік бар. Біз бұл ұғымды қолдан жасап отырғанымыз жоқ. Бірақ бар. Бар екені ғылымда нақты дәлелденбеді. Біз осындай олқылықтың орнын толтыру мақсатында осы түсініктің мән-мағынасын ашу жолында біршама еңбектерді қарастырған едік. Өкініштісі – бірде-екілі мақала болғанымен, толыққанды зерттелмеген. Сайып айтқанда, тың тақырып, соны құбылыс.

Тәуелсіздік алғалы әдебиеттану ғылымының жұлдызы жанды. Кешегі империалистік қоғамнан демократиялық қоғамға өтіп, өз қолымыз өз аузымызға еркін жетіп, «қазақ тарихы 1917-1991 жылдар аралығын қамтиды» деген жалған деректі жоққа шығарып, ұлт тарихын сонау түркі дәуірінен бастауды қолға алдық, соның нәтижесі – бүгінгі Отан тарихы. Әдебиет пен тарих егіз ұғым. Екеуі де ұлттың шежіресі, жылынамасы, культі, ұлттық колориді, мәңгілік бренді. Тарихсыз әдебиет, әдебиетсіз тарих болмасы белгілі. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті мен тарихының ең ірі жеткен жетістігі – Алашордашылар тақырыбына батыл қадам жасағаны. Алашорда – қазақтың жаны. Алаш – қазақ. Міне, осы түйін (концепция) 1991 жылдан бері ұлттық санамен қалыптасып келеді.

Алашорда дегенде-ақ, көзіңізге XX ғасыр басындағы қазақтың интеллигенция өкілдері елестейді. Олар – қазақтың ары мен ұяты іспетті. Алашорда тарихы, алашорда әдебиеті – қазақтың «алтын ғасыр» әдебиеті (Р.Нұрғали) болды. Академик Рымғали Нұрғали «Алаш ұранды әдебиет» деген тұжырымды ғылымға енгізген болатын. Бұл тұжырым күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін жойған емес. Біздің қарастырып отырған ғылыми зерттеуіміз де алаштану әдебиетімен тығыз байланысты. Негізгі жұмысымыздың зерттеу нысаны – 1917-1991 жылдардағы қазақ әдебиеті тарихындағы «түрме шығармашылығы». 1905-1910, 1917-1921, 1929-1938 жылдар аралығында қазақтың зиялыларын жаппай тұтқындап, қаралау ісі, түрмеге қамауы, ең сорақысы – ату жазасы – қарқынды жүзеге аса бастады. Бұл – сталинизм саясатының қасіретті, қауіпті, қанды бөлігі еді. Жеке басқа табынушылықтың соңы жазықсыз боздақтарды атумен аяқталды. Кеңес үкіметі үстемдік құрып тұрған шақта, бұл тақырып жылы жабылып, шаң басқан мұрағатқа еніп кеткен. Енді сол – зобалаң жылдардың

ақиқаты ашылып, жазықсыз жапа шеккендердің есімі ақталып, еңбектері бұқараға тегіс жетіп жатыр. Бұл – тәуелсіздіктің арқасы.

Жоғарыдағы сөзімізді ғылыми тұрғыдан дәлелдеу үшін тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА академигі Кеңес Нұрпейістің аңдатпасына жүгінейік: «...Енді Қазақстандағы саяси репрессияның шығу мен себебі мен салдарына, тұтас тарихына қысқаша тоқтала кетсек.

Қалай десек те бұл кездейсоқ құбылыстар емес еді. Патриалық және кеңестік билік жүйелері 1907-1991 жылдар аралығында, жекелеген үзілістерге қарамастан, іс жүзіндегі үздіксіз жүргізген репрессиялық науқандардың басты мақсаты – Қазақстанды отар елге айналдыруға жан-тәнімен қарсы шыққан ұлттық рухани-саяси көшбастаушыларын (элитаны) құрту, ал халықтың қалған бөлігін билеушілер не айтса соған көнетін тобырға айналдыру болды. 1917 жылға дейінгі қуғын-сүргін тарихына бармай-ақ, кеңес үкіметі өмір сүрген мерзімде Қазақстанда орын алған саяси қудалаушылықтың әр кезеңі қандай ұрандар астында жүзеге асырылғандығын пайымдасақ та, бұған көзіміз толығымен жетеді.

Меніңше, 1917-1991 жылдар аралығындағы Қазақстан тарихына байланысты саяси қуғын-сүргін тізбегін мынандай алты кезеңге бөліп қарауға болады.

Бірінші кезең – 1917-1920 жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезде кеңес өкіметінің орнауы мен Азамат соғысының орын алуына байланысты өлке тұрғындыры «ақ» пен «қызылға» бөлініп қырылысты. Олар бір-біріне «революционер», «контрреволюционер» деген саяси айыптар тақты...

Екінші кезең – 20-шы жылдарды, әсіресе, оның екінші жартысын қамтиды. Бұл – Кеңес Одағында сталиншілдіктің, әкімшіл-әміршіл басқару жүйесінің нығая бастаған тұсы еді. Осы кезеңдегі саяси-қуғын Сталиннің тікелей қолшоқпары болған Ф.Голощекиннің Республика Партия ұйымының (Өлкелік Партия комитетінің – Казрайкомның) басшылығына келуі және оның «Кіші Октябрь» аталған авантюристік жоспарын жүзеге асыруға кіріскен уақыты. Бұл жылдары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан және жетекшілері 1917 жылы «Алаш» партиясын құрып, Алашорда қозғалысын басқарған қазақ зиялыларына қарсы жаппай моральдық қуғын-сүргін ұйымдастырылды (ол кезде тікелей ату әлі басталған жоқ еді).

Тек қана Алашорда қайраткерлері емес, сонымен қатар С. Сәдуақасов, С. Сейфуллаұлы, Т. Рысқұлұлы, С. Меңдешұлы, С. Қожанұлы сынды кеңестік билікті жақтаған және партия қайраткерлері де моральдық тұрғыдан қыспаққа ұшырады. Егер А. Байтұрсынұлы, М. Тынышбайұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Әуезұлы, М. Жұмабайұлы сияқты зиялылар Алашорда идеологиясын жандандырушылар, қоғамның мәдени өмірінде коммунистік ұстанымдарға қарсы шығарушылар деп са-

налса, социализм идеяларын қабылдап, республикадағы сара жолынан ауытқушы-ұлтшылдар (национал-уклонисты) немесе компартия бағытынан ауытқуға бейім (тұрғандар) ретінде кінәланды.

1925 жылы Қазақстанға келісімен өлке «әмірі» Ф. Голощекин мен оның жандайшаптары кеңестік мемлекеттік және саяси жүйеде жасапты қызметтер атқарып жүрген ұлтжанды азаматтарға «ұлтшылдыққа бой алдырғандар» деп айып тағып, оларға «сәдуақасовшылық», «меңдешевшілдік», «қожановшылық» тағы басқадай саяси топтар мүшелері деген таңба басты. Ф. Голощекиннің «Кіші Октябрь» бағытының белсенді насихатшылары болған Ізмұқан Құрамысұлы (Құрамысов) мен Ғаббас Тоғжанұлы (Тоғжанов) осы «...шылық» пен «...шілдіктерге» төмендегідей анықтамалар берді: «сәдуақасовшылық» – алашордашыл, байшыл «байтұрсыновшылықтың көрінісі»; «қожановшылық» – Алашорда идеологиясын бейнелейтін ұлтшылдық; «сейфуллиншілдік» пен «меңдешевшілдік» – қазақ коммунистерінің қатарындағы солшылық ауруы» тағысын тағылар. Бір сөзбен айтқанда, 20-шы жылдардың екінші жартысында 30-жылдардағы «үлкен террорды» моральдық-психологиялық тұрғыдан дайындау істері жүзеге асырылды.

Саяси қуғын-сүргіннің үшінші кезеңі – 30-жылдардың басын қамтиды. Бұл кезеңге Алаш қозғалысы жетекшілері мен қатардағы мүшелерін жаппай түрмелерге жабу мен соттау және ауылынуашылығын зорлап ұжымдастыру, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларын күштеп отырықшыландыру тән болды. Соның нәтижесінде 1930 жылғы (сәуірде) және 1932 жылғы (сәуірде) өткен ОГПУ-дың (Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың) сот коллегиясының шешімімен Алаш қайраткерлерінің екі тобы (біріншісі – А. Байтұрсынұлы бастаған 40-тан астам адам; екіншісі – М. Тынышбайұлы бастаған 20-дан астам адам) жалған жалалармен ұзақ мерзімдерге Ресейдің солтүстік өлкесіне жер аударылды. 1930 және 1932 жылдары сотталған және жер аударылғандардың біразы (Ж. Аймауытұлы, Ә. Байділдәұлы, М. Дулатұлы, т.б.) сол кеткеннен мол кетті...

Саяси репрессияның төртінші кезеңі – 1937 жылдан Ұлы Отан соғысы аяқталғанға дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңдегі қуғын-сүргін «халық жасауларымен» және «социалистік Отанына сатқындық жасағандармен күресу» деген ұрандардың «аясында» жүргізілді. «Социалистік құрылым алға жылжыған сайын ел ішіндегі тап күресі күшейе түседі» деген сталиндік «қағида» елдегі билік жүйесінің өз халқына қарсы ұйымдастырған жаппай террордың «теориялық негізі» болды. Мұндай қасірет тағы да Қазақстанды айналып өтпеді. 120 мыңнан астам адам «халық жасауы» деген жалған айыппен сотталып, олардың 25 мыңнан астамы атылды. Бұл аз болғандай республикаға

СССР-ның басқа аймақтарынан жүз мыңдаған «саяси сенімсіз» тұтқындар алып келінді. Олардың қатарында кеңес-герман соғысында әр түрлі жағдайларда жау қолына тұтқын болып түскен («сатқындар» деп айыпталған) сан мыңдаған кешегі жауынгерлер бар еді. Бұлармен қатар сенімсіз деп «бағаланған» тұтас халықтар – шешендер, ингуштер, Қиыр Шығыс кәрістері, Еділ бойының немістері, мекхет түріктері, Қырым татарлары, қарашайлар, балкарлар, тағы басқалар қазақ даласына зорға көшірілді. Республикамызда қара түнек ГУЛАГ-тың бөлімшелері, ең алдымен сан мыңдаған адамдардың жанын азапқа салған Қарағанды лагерлерінің (КарЛаг) жаңа бөлімшелері ашылды. Айтылмыш жылдары қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің көздері жойылды, 19 халық комиссарлары атылды, көптеген мемлекет, қоғам қайраткерлерімен бірге, үлкенді-кішілі шаруашылық басшылары да ешқандай дәлелсіз жәбір-жапа шекті...

Бесінші кезеңі – 40-жылдардың екінші жартысы мен 50-ші жылдарды қамтиды. Бұл кезеңдегі саяси қуғын-сүргіннің тоқпағы алдымен тағы да интеллигенцияға қарсы бағытталып, елдің зиялы қауымын қудалау мен жәбірлеу «буржуазияшыл» ұлтшылдар мен тексіз (отансыз) космополиттермен «күрес» деген ұраншылдықтың астында жүргізілді. Нәтижесінде қазақтың сол кездегі қоғамдық ғылымының көрнекті өкілдері саналатын Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, Е. Ысмайылов, Қ. Мұхаметхановтар ұзақ мерзімдерге бас бостандықтарынан айырылып, А. Жұбанұлы, І. Кеңесбаев, Б. Кенжебаев, тағы басқалар қызметтерінен шеттелді. Қазақ КСР Ғылым Академиясының президенті Қ. Сәтбаевқа, академик-жазушы М. Әуезовке, Қазақ Мемлекеттік университетінің ректоры Т. Тәжібаевқа ұлтшылдық тигылдағы адамдарды қолдаушылар мен жебеушілер деген айыптар тағылды.

Қазақстандағы саяси қуғын-сүргіннің **алтыншы** кезеңі – 1986 жылы желтоқсанда Алматыда және еліміздің басқа қалаларында ұлт-азаттық мәнге ие болған көтерілісті және оның салдарын басып-жасануға бағытталды» [34; 4-7 б]. Міне, академик ағамыз жіпке тізгендей 1917-1991 жылдар аралығындағы тарихты, зобалаң жылдар қасіретінін қысқаша жылнамасын (хронологиясын) жасап көрсетті.

«Сталиннің жеке басына табынушылық, әділет заңдылықтарын өрескел бұзудың кесепаты – зор қателікке, репрессияға апарды, қоғамға орасан нұқсан келтірді. Сәкен Сейфоллаұлы (Сейфуллин), Ілияс Жансүгірұлы, Бейімбет Майлыұлы, Жұмат Шанин, Мәжит Дәулетбаев, Елжас Бекенов, Ғаббас Тоғжанұлы, Қошқе Кемеңгерұлы, Сағыр Қамалов, т.б. жазушылар, Санжар Асфандиярұлы, Тұрар Рысқұлұлы, Нығмет Нұрмақұлы, Темірбек Жүргенұлы, Құдайберген Жұбанұлы, Ораз Исаұлы, т.б. қоғам қайраткерлері, ғалымдар, партия-

кеңес шаруашылық қызметкерлері жала жабылып, мерт болды. Мұның үстіне ұжымдастыру кезеңіндегі асыра сілтеудің сорақы қателіктері 1931-1932 жылдары халықты ашаршылыққа ұшыратты, демограф М. Тәтімовтің есебі бойынша 2,5 миллион (бұл ұлтымыздың 52 пайызы) қазақ қырылды, тоз-тоз боп Қазақстаннан тыс жерлерге босып көшті» (соңғы жылдарда ғылыми айналымға түскен тың мәліметке сәйкес, ашаршылық құрбандары 4 миллионнан асады, немесе бүкіл қазақ халқының 65-70% қырылған. – Е.Т.). [41;34] Бұл – академик Рымғали Нұрғалидың ғылыми тұжырымы.

XX ғасырдың бас кезінде «елім» деп еңіреген қазақ оқығандары солақай саясаттың құрбаны болып, көбі саяси қуғынға ұшырып, темір торға қамалды. Жалпы қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы екіге бөлінеді. Бірі – кеңестік жүйе, екіншісі – Шыңжаң өлкесіндегі жүйе. Әрине, кеңестік жүйе бәрімізге белгілі. Оған Мәди Бәпиұлы, Иманжүсіп Құтпанұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Мағжан Жұмабайұлы секілді тағы басқа қазақ зиялыларының шығармашылығы дәлел бола алады. Ал, Шыңжаң аймағындағы «түрме шығармашылығы» ұғымына жазушы Қабдеш Жұмаділовтің мына пікірі: «Шыңжаңдағы қазақ әдебиетінің өзгеге ұқсамайтын бір ерекшелігі, онда «түрмеде туған әдебиет» деп атауға болатын шығармалардың тұтас бір шоғыры бар. Шыңжаңда «түрме туындыларының» негізін қалаған – Таңжарық акын Жолдыұлды. Жеті жыл (1940-1946) Үрімжі түрмесінде азап шеккен Т. Жолдыұлы шығармаларының жетпіс пайызын түрмеде отырып жазған. Арада жарты ғасыр өткенде оның жолын Қ. Шабданұлы жалғастырды. Өлеңнің жолы жеңіл, камерада бірге жатқандар жаттап алып, халыққа жеткізіп отырған. Ал қарасөзден тұратын романдар циклін тілдей қағаздарға ұсақтап жазып, біртіндеп сыртқа шығаруды құдай басқа салмай-ақ қойсын» мысал бола алады [42; 3 бет].

Тағы да Қабдеш Жұмаділовтің мына сөзіне назар аударсақ: *«Айта кетер бір жәйт: әрине Қазақстанда да атылып-шабылған, абақтының дәмін ұзақ татқан қаламгерлер аз болған жоқ. Көбі айдаудан қайтпай, жендеттер қолынан мерт болды. Бір өкініштісі, солардан қалған әдеби мұра жоқтың қасы. Иманжүсіп пен Мәдидің мұңды-зарлы әндерінен өзге «түрме туындысы» шамалы. Неге олай? Ресей түрмелерінің есігі неге сонша берік болды? Кірген ізі бар да, шыққан із жоқ. Әлде бабаларымыздың «Орыс – темір ноқта, Қытай – қайыс ноқта» дегені рас болғаны ма? Зерттеу керек»* [42;4бет]. Бұл дұрыс пікір. Енді біз барынша осы пікірдің айналасында ой қозғап көрейік. Арысы Иманжүсіптен, берісі Қайрат Рысқұлбековтен аяқталған шығармаларды қарастыра отырып, түрме шығармашылығын үш кезеңге бөлуге болатын аңғардық: 1909-1938 жылдан кейінгі саяси қуғынның екінші бөлігі 1950-1958 жылдар болса, үшіншісі 1986 -1987 жылдар аралығы.

Түрме шығармашылығы дегеніміз – тас әрі қараңғы тар қапаста жазылған туындылар. Бұнда жан жарасы мен шеккен азаптың шері бар. Қабдеш Жұмаділовше айтсақ: *«Жазушы және түрме. Қалам мен қапас. Әдетте сыйыспайтын-ақ ұғымдар. Екінші жағынан қарасаң, таңданатын да ештеңе жоқ сияқты. Империяға күні қараған кіріптар, бодан елдің өз ұлтын сүйген, азаткер зиялысы абақтыда отырмағанда қайтуші еді. Ағыспен жүзетін ептілер мен жансауға жағымпаздар болмаса, қуғын-сүргін, айдау, абақты дегендерің – қайраткер азаматтың маңдайына жазылған сыбағасы емес пе?! Ресей империясында барар жерің – итжеккен, Сібірдің ақырған аязы, ит тұмсығы өтпес тайға орманы... Ал Қытай қағанатында ондай суық Сібір жоқ. Оның есесіне Тарым бойлаған Такламакан шөлі бар. Саясыз, панасыз, жалаңаш шөл. Алпыс градус аптапта ұшқан құстың қанаты күйеді. Сібірде – азап болса, Тарымда – тозақ»* [42;5 бет]. Ал, бұл шығармалардың тар қапаста жазылып, ел аузына жетуі, халық санасында қалуы өзінше бір бөлек әңгіме. Мысалы, Мәдидің түрме жазған өлеңдерінің көбі ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының жеке мұрағатынан алынған. Ал Тарым лагеріндегі Таңжарық, Қажығұмар, Керейхан секілді ақын-жазушылардың шығармалары да тағдырдың сокпағын көрген.

Түрме шығармашылығының өзі жазылу жанры жағынан поэзия, проза болып екіге жіктеледі. Әзірше проза жағынан тек Қажығұмар Шабданұлының көптомдық «Қылмыс» романы ғана білетініміз ақиқат. Әлемдік әдебиетте Алекс Ла Гуманың «Тас ғалам» деген түрмеде отырып жазған романы бар. Америка жазушысының да тағдыр-талайына тар қапасқа таңылу жазылған екен. Міне, байқасаңыз «түрме шығармашылығы» әлемдік әдебиетте де бар құбылыс. Бұл екі романда жанры жағынан мемуарға жатады. Екі авторда өз бастарынан өткен оқиғаны қоғаммен байланыстырады. Бірі – Шыңжаң қазағының жартығасырлық тарихын қамтыса, екіншісі – ағылшын-үнді халықтары арасындағы саяси езгіні сөз етеді.

Әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығының аса көрнекті өкілі, нигерия әдебиетіндегі түрме шығармашылығы негізін қалаушысы – Воле Шойинка. 1986 жылы әдебиет саласындағы нобельдік Воле Шойинкаға берілді. Ол Африка құрылығындағы осы сыйлыққа ие болған тұңғыш жазушы [43;10 бет]. Әлем әдебиетіндегі аса көрнекті жазушы-драматург 1966 жылы Нигерияда болған қантөгісті әскери төңкеріске қатысы бар деген жалған айыппен екі жылға бас бостандығынан айырылып, ауыр режимдегі түрмеге қамалған. Жазушы түрмеде отырып, көрген азапты күндері мен халқының ауыр тұрмыс-тіршілігі жайлы көргенін, түрме дәрігері үстелінен ұрлап алған қарындашпен «Адамның ақырғы демі» деген кітап жазады. Кейін бостандыққа шыққан соң абақтыда көргенін «Заңсыздық кезеңі» атты темір тор ішіндегі қасіретке арналған роман жа-

зады (1973 жылы). Бұл роман – жазушының түрмедегі азап шегіп отырған ойларының қорытындысы.

*Абақты алтын берсе жатпас едім,
Бал берсе, палау берсе татпас едім.
Кешегі елде жүрген еркін күннің,
Минөтін мың ділдәға сатпас едім, –*

деген Байқадам Қаралдыұлының өлең жолдарындағыдай ешкім абақтыға барғысы келмейді. Бірақ солақай саясаттың зардабын шеккендер абақтыға «жалған айыппен» жабылды. Абақтыға жабылып, итжеккенге айдалып, өлім құшқандардың көбі – зиялылар, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар еді.

Қазақзиялыларының рухани-моральдық дағдарысы 1937 жылғы қуғын-сүргін жылдарында айқын көрінді. 1937 жылы әдеби шығармаларымен елге танылған қазақзиялыларын айыптау мен қуғындау етек алып, олардың шығармаларының әр жолынан, айтылған ой- пікірлерінен ұлтшылдық пен байшылдықты, совет үкіметіне қарсылықты, теріс ниеттілікті көруге тырысушылар шықты. Тарих сахынасынан кеткен алашордашыларды айыптап, олармен азды-көпті байланыста болғандарды, жылы қабақ танытқандарды алашордамен байланысын үзбеген, алашорданың агенттері, ниеттері бір деп кінә тағу қалыпты іске айналды. Жазушылар шығармаларынан күмәнді деген ой-пікір тауып, партия бағытынан, тап жолынан ауытқыды деп айыптады. Сыншылар осылай жасау арқылы, бір жағынан, тап жауларын, халық жауларын әшкерелеуге үлес қосты. Екіншіден, партия саясатын, бағытын қолдау үстінде деген өзі жөнінде жағымды пікір туғызу мақсатын көздеді. Тап жауларын әшкерелеу ісінен, жалпы елді қамтыған науқаннан қарапайым халықтан бастап, өкімет билігіндегі тұлғалар да тыс қалмады.

Қаламгер мен түрме. Түрмеде отырып жазылған шығармалар бүгінгі таңда арнайы зерттеуді қажет етіп отырғанын сөзіміздің басында айтып өттік. Бұл жазушының немесе ақынның теңдесі жоқ ерлігі! Бүгінгі ұрпақ ұлттық трагедияның не екенін, отаршылдық зорлықтың небір түрін осы шығармалардан білетін болады.

Түрме шығармашылығының тағы басқа өкілдері бар. Олар – Алаш ұранды әдебиетті насихаттаушылар, алашордашылармен қарым-қатынастық байланысы бар адамдар. Біз бұл топқа Файзолла Сатыбалдыұлы, Әлмұхамед Оспанұлы, Ақтас Тұрғымбайұлы, Бәлдік Байтоғайұлы, Шіменбай Әлшорин секілді есімдері белгісіз ақындарды жатқызамыз. *(Біздің қолымызда осы аталған ақындардың шығармалары бар. Алдағы уақытта әрқайсысын әсеке-әсеке талдап, көпшілік назарына ұсынамыз – Т.Е.)* Бұлар да тұтқындалған, айдалған, саяси жүйенін

жапасын шеккендер. Алдағы уақыттарда басқа да репрессияға ұшыраған жазықсыздардың шығармашылығы хақында сөз қозғармыз.

1992 жылы «Қапаста жазылған хаттар» деген кітапша жарық көрді. Кітапқа жала құрбандарының жырлары енген. Еліміздің әр жылдары ба- сынан кешірген қилы кезеңдері мен қайғылы оқиғаларының куәсі болып, нақатан жапа шеккен он бір ақынның түрме де жазған өлеңдері енген. Осы кітапқа енген ақын Бүркіт Ысқақов жөнінде академик Рахманқұл Бердібай: «Б.Ысқақов бұл өлеңдерімен қазақ совет поэзиясында болмаған «Тұтқын жыры», « Ләгер өлеңдері» деп аталатын поэзияның жаңа түрін, жаңа жанрын бастады. Сондықтан бұл өлеңдер қазақ поэзи- ясына қосылған жаңа бет болып табылады», – деп бағалаған. Академик ақынның топтама өлеңдерін «Қазақ әдебиеті» газетіне бастыртқан (1987 жылғы, 16-қазандағы саны).

Біз, қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы бұрын-соңды тұтастай әдебиеттану ғылымында қаралмағанын ескеріп, осы жұмыстың ұлттық әдебиеттану да тұңғыш рет кешенді түрде жан-жақты зерттеліп, қарастырылып отыр деп айтуға толық негізіміз бар.

1.2 Әлем әдебиетіндегі қапаста жазылған шығармалар

(Әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығының зерттелуі жайлы)

Жалпы әлем халықтары әдебиетіне ортақ әдеби циклдың бірі – түрме шығармашылығы. Яғни, түрмеде жазылған шығармалар легі. Әдебиеттану ғылымындағы бұл циклдың басты ерекшелігі – қапаста жазылғаны. Түрме шығармашылығы әдебиеттанудың жеке тарауы ретінде өзге елдер- де әлдеқашан қалыптасып, әдебиет тарихы контекстінде қарастырылып келеді. Біздің қазақ әдебиеттану ғылымындағы кенжелеп қалған мәселе осы. Ұлттық әдебиеттегі түрме шығармашылығының қалыптасу тари- хын, генезисін, даму барысындағы тенденциясы мен перспективасын, жанрлық эволюциясын, поэтикалық ерекшеліктерін нақты ғылыми де- ректермен дәлелдеу үшін осыған дейінгі бөлімдерде айтылған. Осы жолы қарастырып отырғанымыз – әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклының зерттелуі.

«Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп алаштың ардақтысы Мағжан ақын ғана өмірден осылай түңіліп өткен жоқ. Әлем әдебиетіндегі ойып тұрып орын алатын, шығармалары миллиондаған оқырманның жүрегінен орын алған ақын-жазушылардың қай-қайсысының өмірбаянына үңілсеңіз де, қара дақтарды байқайсыз. Фәнидің тәттісінен гөрі ащысынан «ауыз тиген» қалам ұстағандардың көбісі түрлі себептермен қылмысты болып, темір торға тоғытылды десеңізші?! Жазаға тартылған шығармашылық адамдарды тізбектей берсеңіз өте көп. Сонымен, әлем әдебиетіндегі

қапаста жазылған шығармалар мен олардың авторларының тағдыры қалай өрбіді екен?!

Испанияның атақты жазушысы Мигель де Сервантестің әйгілі «Дон Кихоты» темір тордың арғы жағында жазылды дегенге біреу сенер, біреу сенбес. Оқырманды оқиғаның ішіне елітіп әкететін дәл осы туындыны Сервантес түрмеде отырып-ақ классикалық дүниеге айналдырды. Қарапайым хирургтың отбасында өмірге келген Мигель бозбала шағында сығанның қызымен дос болған көрінеді. Бірде сығанның тобырына патшаның гвардиясы шабуыл жасайды. Мигель осы сәтте сығандарды қорғаштап, капитанның бірін жарақаттайды. Оқиға орнынан қашып кеткен ол Италияға жасырын қашуға мәжбүр болады. Сервантеске сырттай жер аудару және оң қолын кесу туралы үкім шығарылады. Оның қылмыс, жаза, түрме оқиғалары осы сәттен бастау алады. Шекарада жүріп ол флотқа қабылданады. Бірнеше теңіз қақтығыстарына қатысқаннан оның сол қолы жараланып, қолы мәңгілікке сал болып қалады. Баяғы қылмысы кешіріліп, туған жеріне оралуға рұқсат алған ол 1580 жылы Отанына қайтады. Салық жинаушы болып қызметке орналасады. Тыныш өмірге енді қадам бастым ба дегенде оның басына тағы да қара бұлт үйіріледі. Алаяқтарға жем болған Мигель мемлекеттік қызметті асыра пайдаланғаны үшін жазықсыз түрмеге қамалады. Міне, Севилия түрмесінде ол өзінің Испанияның символына айналған атақты «Дон Кихотының» алғашқы тарауларын жаза бастаған. Автордың өзі де кітабының кіріспесінде шығарманың мұнды дауыстар мен жабырқаулы көңілдердің «шаңырағы» түрмеде туғанын жазып кеткен.

Ал ағылшынның атақты жазушыларының бірі Оскар Уайлд өз-өзіне ор қазды деуге болады. Ол Виктория дәуірінде есімі дүркіреп тұрған Англиядағы танымал драматург, эстет жазушының бірі еді. Ешкімнен кем өмір сүрмеген Оскарда атақ та, байлық та, бақытты отбасы да бар еді. Жазушы 29 жасында Констанс Ллойдтка үйленіп, екеуінің некесінен 2 ұл дүниеге келеді. Бірақ, отбасының беріктігі ұзаққа созылмайды. Себебі, 1891 жылы ол жас әкесүйек Альфред Дугласпен танысып, уақыт өте келе 21 жастағы жігіт үшін ол әйелін және екі баласын тастап кетеді. Екі ердің арасындағы достықты біліп қойған лондондықтар Ұлыбритания кодексімен жазушыны сотқа тартады. Сөйтіп, 1895 жылы 2 жылға «Уандсворд» түрмесіне жабылып, өзіне «Лондондық сәнқой» деген жаман атты мәңгілікке жамап алды. Бостандықта жүргенде талай туындыны жарыққа шығарған Оскар түрмеде де шабытын токтата алмай, «Түрмедегі тәубесін» жазды. Қапаста жатып Уайлд көптеген достары мен «сүйіктісі» Альфредтің өзінен теріс айналғаны жанына қатты батты. Сондай-ақ, анасының қайтыс болғанын естиді және әйелі Констанс «қылмыскердің» атын жамылып жүрмес үшін өзінің және балаларының тегін өзгерткені де оған ауыр соққы болды. Қайғыдан қан жұтқан ол түрмеде отырып

«Тұңғиықтан» деген прозалық апологиясын да жазады. Баянды ғұмырына сызат түскен жазушы бостандыққа шыққан соң баяғы қалыпты өміріне орала алмады. Суық, қараңғы абақты оның денсаулығын да нашарлатып жіберген еді. 1897 жылы түрмеден босатылған соң Оскар Уайлд ары қарайғы өмірін Францияда өткізгісі келіп, сонда аттанып, есімін Себастьян Мельмот деп өзгертеді. Парижде өз өмірбаянына негізделген «Рединг түрмесі туралы баллада» (1898) атты шығармасын жазып бітіреді. Ол Францияда небәрі 3 жыл ғана өмір сүрді. 1900 жылы менингиттің асқынған түрімен ауырып, жалғыздықтан, кедейліктен көз жұмады.

Түрменің азабын Макиавелли Николло да басынан өткерді. Ұзақ жылдар Флоренцияда дипломат қызметін атқарған оның карьерасы бір күнде құрдымға кетті. Саясат оның өмірі, қызығы еді. Еліне адал болған Макиавеллидің жұмысы II Юлий патшаға ұнамай қалып, Франциямен кұпия келіссөздер жүргізді деген жалған ауыр айыппен абақтыға қаматты. Жаны қалаған іспен шұғылдануға мүмкіндігі болмағасын темір торда Макиавелли шығармашылыққа бет бұрып, көрген-түйгеніне сүйеніп «Тақсыр» шығармасын жазады. Тынысын тарылтқан қапастан жазушы бірнеше жылдан кейін қашып шығып, Римге жасырынады. II Юлий өмірден өткесін Макиавелли жазадан құтылып, ақталып шығады. Неше жыл мемлекеттік қызметіне қайта оралудан үміттеніп жүрген ол қолына дипломатын қайта алмаса да әдебиет саласында жұлдызы жарқырай түсті.

Шетел әдебиеттанушылары тауқыметті тағдыр арқалаған жекелеген азаматтардың азапты өмір жолдарын зерттеу нысанына айналдырып, ғылыми тұрғыдан тұжырым жасап, ғылыми процеске енгізіпте үлгергенін көптеген зерттеу жұмыстарынан байқаймыз. Мысалы, Мәскеудегі М.Горький атындағы Әлем әдебиеті институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты Акимушкина Е.О. «Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV в.в: генезис и эволюция» атты диссертациялық еңбегінде шығыс халықтарының әдебиетін басшылыққа алып, парсы әдебиетіндегі түрме шығармашылығына тоқталып, түрмеде жазылған шығармалардың жазылуына, тіліне, көркемдік ерекшелігіне қарай бөліп көрсетсе, ғалым Черкасова Ю.Ю. «Миф в контексте тюремной субкультуры» (на примере российской тюремной мифологии) деген еңбегінде түрме шығармашылығының генезисін, мифофольклорлық сипатын, мәдениетін философиялық тұрғыдан қарастырса, орыс қаламгерлерінің эмигранттық кезеңіндегі шығармашылығын зерттеп, талдаған белгілі ғалым Т.П. Буслакова болатын. Әдебиеттанушы 1920-1990 жылдар аралығында кеңес әдебиетін басты нысанға алып, эмиграция өкілдерін зерттеп, «түрме шығармашылығы» деген арнайы тарау бар екенін ғылыми айналымға енгізді. Осындай мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Түрмеге тоғылып, қапаста еріксіз қалам алып, абақтыда классикалық шығармалар жазған испандық Мигель де Сервантес (1575-1580) бес

жыл жазықсыз жапа шеккен. Сервантестің әйгілі «Дон Кихоты», Джон Баньянның «Пилигрим саяхаты», Оскар Уайлдтың «Түрмедегі тәубесі», Николо Макиавеллидің «Тақсыры» түрмеде жазылған. Италияның көрнекті ойшылы, каламгер, Италия Коммунистік партиясының негізін қалаушы Грамши Антонио (1891-1937) 1926 жылы жиырма жылға саяси қызметі үшін бас бостандығынан айырылып, абақтыға жабылған. Түрмедегі әрбір күнін қағазға түсіріп, хал-ахуалын өлеңмен білдірген ақынның шығармалары «Түрме дәптері» атауымен Турин қаласындағы Эйна-Уди баспаханасынан 1948-1951 жылдары жарық көрсе, 1959 жылы орыс тілінде жарияланды. 1991 жылы аудармашы К.Пантинимнің құрастыруымен толық нұсқасы оқырманға жол тартқан.

Түрік әдебиетінің классигі Назым Хикмет 1938 жылы 28 жылға сотталып, 17 жыл түрмеде отырды. Абақтыда «Адам панорамасы» тарихи дастанын, «Түрмеден жазылған хаттар» атты өлеңдер топтамасын, «Махаббат туралы аңыз», «Жүсіп – Зылиха» пьесаларын жазды. 1950 жылы түрік үкіметі оны түрмеден босатып, 1951 жылы Отанын тастап, Мәскеуге қоныс аударады.

Түрік әдебиетінің тағы бір классигі, Назым Хикметтің шәкірті, 1914-1970 жылдары өмір сүрген Орхан Кемаль да түрмеге түсіп, азап шеккен. Ол да түрмеде текке жатпаған, онға жуық әңгіме мен тұңғыш романын түрмеде жазған. 1943 жылы түрмеден шығып, Аденге келгенде мынадай мазмұнда хат алады: «...Сен нағыз батырсың! Рас, саған аздап білім жетіспейді, бірақ оның орнын толтыруға болады... Егер сен алдағы уақытта дәл қазіргідей көп жұмыс істесен, көп ұзамай түрік халқына, жер шарының бар халқына тамаша туындылар сыйлайтын боласың. Мен саған кәміл сенем!»

Орхан Кемальға осындай ақ батасын беріп, үлкен үмітпен қараған Назым Хикмет қателеспепті. Ол әлем әдебиетінің асыл қазынасына қосылған: «Қара шаңырақ», «Қаңғыған жылдар», «Жәмілә», «Алаяқ», «Мұртаза», «Инспекторлардың инспекторы», «Түндік астындағы тіршілік» және осы сияқты жиырма сегіз роман, қалыңдығы қарыс келетін он бес әңгімелер мен повестер жинағын сыйлапты [60;4-5 б].

Әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығының көрнекті өкілі, түрме поэзиясының негізін салушы, тәжік пен иранның ортақ перзентіне айналған – Әбілқасым Лахути. Назым Хикмет Лахутиді «біздің таптың қанмен, термен жазған ақыны» деп атауы тегін болмаса керек. Оның поэзиясында батырлық, күрескерлік, табандылық, өрлік рухты сарындар кездеседі.

Әдеби байланыстарды зерттеген профессор Хасен Әдібаев татар әдебиетінің көрнекті өкілі, әлем әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығының классигі Мұса Жәлел жөніндегі аңдатпасында: «Мұса Жәлелдің (1906-1944) есімі Николай Островский, Баубек Бұлқышев,

Абдолла Жұмағалиев есімдері сияқты өшпес даңққа бөленді. Екінші дүниежүзілік соғыстың бір шайқасында (1942) жаралы жауынгерді фашистер тұтқынға алады, азаптайды, айуандық қатыгездіпен қинайды. Әйтсе де жан түршігерлік азап жалынды ақынның жігерін жасыта алмайды. Жәлел жасырын ұйым құрып, тұтқыннан құтылудың қамын жасайды. Біліп қойған жау ақынды Моабит абақтысына қамап, тағы азаптайды, бірақ есіл ер жолдастары туралы тіс жарып, сыр ашпайды. Мысы құрыған қас дұшпан патриот ақынды 1944 жылдың тамыз айында дарға асады.

Өзінің замандасы Абдолла Жұмағалиев пен Баубек Бұлқышев тәрізді Мұса Жәлел соғыстың алғашқы күндерінен бастап басқыншыға деген кекпен суарылған жалынды жыр жазады. Тұтқынға түскенде де ол жыр тасқынын тоқтатпады.

Ерлік елден шығады. Ақын өмірден кеткенмен, асыл жыры мәңгі қалды. Бүгін де азамат-ақын арамызда, бүгін де оның жыры ерлікке шақырады. Жәлелдің майданда, лагерьде жазған жырын тұтқында бірге болған Бельгия азаматы Тиммерманс сақтап, соғыстан кейін ақынның Отанына табыс еткенді.

«Моабит дәптері» – патриот ақынның қаламынан туған отты жыр, Отанға арналған гимн іспетті. Аласапыран жорықта, тұтқында туған жыр – ақынның ерлігіне куә, азаматтығынан мұра. Жеріне, еліне деген шексіз махаббаттың, асыл рухтың ескерткіші. Туған еліне деген адалдық пен ақиқаттың ақ ордасы: бақыт та сонда, қуаныш та сонда. Отансыз өмір тұл. Миллиондаған перзентін анадай аялаған туған жер әділеттің асыл жанарындай. Қайда жүрсең де, көкірегінде лапылдаған шексіз махаббат оты саған қуат, жігер береді. Туған елін сүю – Жәлел жырының жетекші әуені. Ақын жауыздық пен жаксылықтың арасындағы мәңгі күресті әсерлі бейнелейді; көкірегінде бұлақсыған кек әлі алаулап тұр.

Шығарма аттары да батыр ақынның жаумен ымыраға келмейтінін, соңғы тынысына дейін күресуге дайын екенін дәлелдейді. Фашистердің айуандық қылмысын әшкерелеген «Тағылық», «Қасқырлар», «Түрме күзетшісі» сынды жыр жау қолына тисе, әрине, аямаған болар еді. Бірақ ақынды еш нәрсе қорқыта алмады, жалынды жырға ешкім бөгет бола алмады. Жырда фашистердің жиіркенішті қылықтары әшкереленеді, қаһарман ер-азамат мадақталды. Әлемді қаптаған қара күш – фашизмді жеңетін қуат иесі – әділетшіл адам. «Аяқсыз адам», «Болат кейде», «Кешір, Отаным» сынды кекті жыр азамат-ақынның қайсар мінезін танытады.

Мұса Жәлел неміс халқына қара бояу жағудан аулақ. Германияның бай тарихына, кемеңгер адамына ілтипатпен қарап, фашизмге үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын, олардың мұрасы адамзат мәдениетіне қосылған үлес екенін ескертеді. «Алман елінде» атты өлеңінде Гете мен Бетховеннің, Маркс пен Тельман есіміне тағзым еткендей.

«Моабит дәптері» жорықта, тұтқында сиямен емес, акынның қанымен жазылды. Қапаста, өлім мен өмірдің арасында жыр жазудың өзі ерлік, жеңіске, туған елге сенудің куәсі еді. Акын бостандық таңының арайлап атарына бір сәт күмәнданған жоқ. Арайлап атар таңды жырға қосты, аңсады. «Гүлдер», «Соғыстан соң», «Қуанышты қарсы алып» сынды өлеңдер бейбіт өмірді жырлайды.

«Моабит дәптері» – жыр-қиял емес, жыр-күрес. Бүгін де соғыс өртіне қарсы күреске шақырады, бүгін де соғысқұмарды әшкерелеп, жалын атады. Бүгін де Отанын, отандастарын жырлайды. Туған еліне деген сенім әлі ұшқындап тұр. Кезінде қапастағы жолдастарына жігер беріп, батыл күреске шақырған жыр бүгін де күрескер қалпынан ауған жоқ. «Досыма» деген жігерлі жырында:

*Жалын деп жүрегіме береді нәр,
Отанның шаттанамын жеңісіне.
Ойлама жеңемін деп мені, жасаулар,
От қойып көңіліме, өрісіме, (аударған Ж. Сыздықов) –*

деп, жеңімпаз рухты шабыттана жырлаған еді.

Жәлел ерліктің, азаматтықтың үлгісін көрсетті. Ол дардың алдында тұр. Қарақұстай түнеріп, жендеттер төніп келеді. Кеудесін тік көтеріп алған акынның жүрегінде жыр нөсері буырқанады: «Жеңіп шығам сендерді» деген акын сөзі айнымай келеді. Фашистер сазайын тартты. Ал акынның нұрлы жүзі мен жалынды жыры мәңгі қалды» деп жазған [41; 390-391 б.]. Бүгінгі таңда М. Жәлел шығармашылығы – дүниежүзі халықтарына ортақ шығармаға айналды емес пе?!

Әлем әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығының тағы бір көрнекті өкілі, революционер-демократ акын Т.Г. Шевченко. Украиналық акын абақтыға қамалған сәтінен бастап өлең жазып, сурет сала бастаған. Акынның атақты «Түс» поэмасы, «Үш жыл» өлеңдер топтамасы түрмеде жазылған. Жалпы акынның жүздеген өлеңдерін, жиырмаға жуық поэмаларын, тоғыз повесін қапаста жазған болатын. Акынның азапты өмірі туралы профессор Ш.Сәтбаева: «Шевченко – қысқа да азапты өмір сүрген акын. Ол 47 жылдық өмірінің алғашқы 24 жылында крепостнойлық-басыбайлылықтың тұтқын болды, он жылын айдау азабында өткізді, тек 13 жыл ғана біршама еркіндеу ғұмыр кешті. Осындай ауыр өміріне қарамастан, ол өзінің асқан дарындылығымен, бостандық сүйгіштігімен көзге түсті, осы қасиеттерінің арқасында ең озық ойлы акын, реалист суретші, революционер-демократ, батыл күрескер бола алады» дейді [44;143 б.]. Осы Т.Г. Шевченконың шығармашылығы сан түрлі атаумен біраз диссертациялық еңбекке айналды. Украина әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклының алғашқы өкілдері қатарын бастап тұрған да осы акын.

Түрме шығармашылығы жазылу жағынан проза, поэзия болып екіге бөлінеді. Әлем әдебиетінде осы екі жанр да толыққанды зерттелген. «Түрме лирикасы», «Түрме прозасы» деген ғылыми түсінікте бар. Мысалы, ғалым Малова Ю.В. «Становление и развитие «лагерной прозы» в русской литературе XIX-XX вв» деген монографиясында түрлі айыппен түрмеге қамалып, нақақтан-нақақ азап шегіп, тас түрмеде отырып проза жанры бойынша қалам тербеген орыс қаламгерлерінің шығармашылық зертханасын зерттеу нысанына айналдырып, түрме прозасы концепциясын нақты көрсеткен.

Әдебиет те адам секілді өмір сүреді. Белгілі бір уақыт аралығында жанарады, жасарады. Кей мезетте қолданыстан қалады. Міне, түрме шығармашылығы циклы әлем халықтарының әдебиеттану ғылымында күрмеуі шешілген мәселе болып отыр. Қазақ әдебиеті де әлем әдебиетімен қатар дамып, жаңарып отырады. Енді біздің әдебиеттану ғылымымызға түрме шығармашылығы ұғымын енгізіп, оның барлық жанрын толыққанды қарастырып, әлем әдебиетімен салыстыра-салғастыра талдау қажет.

1.3 Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығының зерттелуі

Өткен дәуірде қазақ әдебиеттану ғылымы кеңестік жүйе ықпалында болып, тоқырап қалғаны баршаға мәлім. Бүгінгі таңда еркіндік алып, өз алдымызға дербес мемлекет болғаннан кейін Отан тарихы, ұлт әдебиеті, мәдениеті, өнеріне қатысты ойлар мен көзқарастар жаңа заман тұрғысынан зерттеліп, ұлттық санамен қолға алынып келеді. Кешегі өткен қоғамда Алаш ісі жабық мәселе болған. Міне, сол жабық мәселе бүгін түрлі ғылым саласынан жан-жақты ашылып, тексеріліп, зерделеніп жатыр.

Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы тұтас бір қалыпқа түсіп қарастырылмаса да, түрмеге түскен қаламгерлердің кейбіреулері ғалымдар назарына ілінген. Мысалы, көрнекті сыншы ғалым Ш.Елеуенов «Жаңа жолда» атты зерттеу еңбегінде Ахмет, Мағжан, Шәкәрім, Жүсіпбек секілді алаш арыстарының өмірбаяндық қырына жалпы шолу жаса-са, М.Бекбергеновтың «Дүбірлі дәуір шежіресі» атты монографиясында Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романы сөз болады. Алаштанушы А.Ісімақованың «Алаш әдебиеттануы», «Казахская художественная проза» (Поэтика, жанр, стиль), «Возвращенная Плеяда. Экзистенциальная проблематика в творчестве А.Байтурсынова, Ш.Құдайбердиева, Ж.Аймауытова, М.Жұмабаева, М.Дулатова и М.Ауэзова», профессор Д.Қамзабекұлының «Алаш және әдебиет», академик С.Қирабаевтың «Әдебиетіміздің ақтандақ беттері», профессор Т.Кәкішевтің «Санадағы

жаралар», академик Р.Нұрғалидың «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» секілді зерттеулерде де алаш арыстарының тағдырына қатысты бірсыпыра тың мағлұматтар бар. Бұлардың бәрі дереккөзі болғанымен, түрме шығармашылығы тереңірек зерттелу керек екен деген ой туары анық.

«Қазіргі әдебиеттану ғылымында өткен ғасырдағы әдеби процесті тұтастай түсіну әлі қалыптаса қойған жоқ. XX ғасырдағы сөз өнері саяси шашыраңқы фактілермен, ағымдармен, атаулармен ұсынылған. Күміс дәуір жаңғырығы, социалистік реализм, постмодернизм, тыйым салынған әдебиет, сыртқы және ішкі эмиграция жұмыстары – мұның бәрі тұтастай ғылым әлі ұға алмаған біртұтас жүйенің элементтері. Бұғаудағы поэзия – XX ғасырдағы әдеби процестің ең аз зерттелген құрамдас бөліктерінің бірі, оны зерттеу орыс мәдениетінің осы кезеңіне тұтас көзқарасты қалыптастыру үшін қажет» [39:436]. Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы жеке тарау ретінде бүгінгі күнге дейін қарастырылмай келе жатқанына да мына пікір саятын секілді.

Жалпы ғалымдарға, зерттеушілерге кішкентай фактінің өзі ауадай қажет. Ондай мәліметтерді тек мұрағаттан немесе мұражайдан ғана емес, журналистердің де жазбаларынан табуға болады. Мысалы, түрме шығармашылығының өкілдері туралы А. Тасымбековтың «Жан дауысы» атты кітабында АЛЖИР лагері [36], Д. Махаттың «Қазақ зиялыларының қасіреті» еңбегінде аты айтып тұрғандай, қазақ зиялыларының тағдыры, Қ.Андас, Т.Қажыбай, О. Әбділдаев, Х. Мұсабаев, С. Арғымбаев секілді журналистер танымдық мақалалар жазып, әдеби мұраны зерттеуге көп үлес қосып жүр.

Профессор С. Негимов «Жыр тұйғыны Танжарық» («Ана тілі» газеті, 23-29 мамыр, 2013ж), Алаштанушы Т. Жұртбай «Тағдырлы тұлға» («Қазақ әдебиеті» газеті, 26 сәуір, 1996ж), ғалым С.Қосан «Тұрмағамбеттің түрмедегі жырлары» («Тұрмағамбет» журналы, №3, 2011ж), С.Әбділханқызы «Түрмеде жазылған «1001 түн» («Айқын» газеті 25 қараша, 2009 ж), жазушы Ж. Шәкен «Тас түрменің дауысы» («Қазақ әдебиеті» газеті, №48 (2948), 2005 ж) секілді мерзімді баспасөзге жазылған мақалаларда Т. Жолдыұлы, Т. Ізтілеуұлы, Қ.Шабданұлы сияқты түрме шығармашылығы өкілдерінің түрмеде жазған шығармашылығы жайлы мәліметтер береді. Ал, «Қызылдар қырғыны», «Қызыл қырғын 37-де опат болғандар» деген жинақтарда түрмеге түскен, репрессияға ұшыраған, сталиндік қуғын-сүргінді көрген қайраткерлердің өмірбаяндық деректері енген.

Қазіргі таңда, әсіресе, алаштану ісі қарқынды дамыды. Ахметтану, міржақыптану, мағжантану, ілиястану, сәкентану дегендей әрбір ғалым алаш арыстарын жеке-жеке қарастырып жатқаны белгілі. Сол сияқты, бейімбеттану ісіне мол үлес қосқан Тоқтар Бейісқұловтың көп томдық зерттеу еңбектері мен «Бейімбетті атқан кім?» деген зерттеу кітабында

Бейімбет Майлиннің тағдыры санқырынан қарастырылған. Бүгінде кешегі алаш арыстарының артына қалған ұрпақтары, алтынның сынығындай асылдарының жазған мемуарлық-эпистолярлық еңбектері таптырмайтын мәліметтер болып тұр. Тек Міржақыптың қызы Гүлнәр Дулатованың естелік кітаптарының өзінде кешегі өткен дәуірдің ащы шындығы көрініс тапқанын оқып, біліп отырмыз.

Осы сөздеріміз нанымды болуы үшін профессор А.Ісімақованың мына пікіріне жүгінейік: «... Бүгінгі қазақ әдебиеттануы бұрынғы зерттеулерді жоққа шығармайды. Бірақ Сәкеннің шығармашылығы туралы жаңа сөздер айтылуы заңдылық екені де рас. Қазақ елінің басына түскен ауыр күндердің суретін біз Сәкеннің «Қамауда», «Адасқандарға», «Сағындым», «Тұлпарым», «Қамыққан көңілге», «Шәһит болған достарыма» атты өлеңдерінен көреміз. Бұл өлең шумақтары ыза мен өкінішке ғана толы емес, бұл – тұтқында болған, оның зардабын бастан кешкен асыл ердің толғаулары.

Сәкеннің «тар жол, тайғақ кешу» деген бір сөйлемі – оның замандастарының, бүкіл қазақ зиялыларының басына түскен қасіретті аласапытан күйдің формуласы іспеттес. Бұл бір ұлттың көзі ашық зиялыларының арасын бөліп, бір-біріне қарсы қою саясатының ісі екенін біз бүгін мойындаймыз.

...Өзі жырлаған өкіметтің қолынан қаза тапқан Сәкенді біз бүгін жаңадан тануымыз керек» [14; 404-409 б], – дегенін ескерсек, тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеттануы кешегі жылдардағы «ақтаңдақ беттер» парағын ашып, жаңа тұрғыдан зерттеу керек. Тек Сәкен ғана емес, басқа да Алаш арыстарының шығармашылығы жан-жақты қаралуы тиіс.

Жоғарыдағы келтірген мысалдарды ретімен тізе келе, қазақ әдебиеттануында түрме шығармашылығы арнайы дербес сала ретінде зерттелмеген, тек кейбір зерттеу еңбектері мен баспасөз беттеріндегі мақалалар да жалпылама сипатталған деп тұжырымдаймыз.

Түрмеге тоғылып, репрессия құрбаны болғандардың бірі – Қошке Кемеңгеров. Ол – жазушы, драматург, журналист, тіл маман, дәрігер. 1930 жылы М.Әуезов екеуі бірге ұсталып, Алматы түрмесіне қамалады. Сол кезде абақтыдан жолдаған хатында:

*Аштығып үш күн болды абақты үйде,
Жатырмын дым сызбастан халсіз күйде.
Осыдан олай-бұлай болып кетсем,
Жеткізер кім сәлемді біздің үйге?*

*Аштығып үш күн болды кетті шама,
Ауыр ой бойды билеп, жүрек жара.
Осыдан олай-бұлай болып кетсем,
Жеткізер кім сәлемді жан анама? [29; 205 б]*

Ұлттық әдебиеттанудағы түрме шығармашылығы ұғымы қай кезеңнен бастау алған, даму арнасы қалай бағытталған, түрме шығармашылығының тарихи кезеңдері, тақырып пен идеясы қандай деген сауалдарға ғылыми тұрғыдан жауап іздеп, осы аталмыш тақырыптың қалыптасуынан бастап зерттеу нысанына айналдырып, шама-шарқымыз жеткенше жан-жақты сөз қылып жатырмыз. Әрбір қапаста жазылған шығармалардың тарихына ғылыми түсінік білдіріп, арнайы антологиясын жасау ісі – әдебиеттану саласына қосылар үлкен мұра екені ақиқат.

1.4 Түрме шығармашылығы тарихының кезеңдері мен ерекшелігі

Қазақ әдебиетінің тарихына зер сала отырып, әдебиеттің кезеңдік бөлімдерімен танысамыз. Қазақ әдебиеті ежелгі дәуірдегі әдебиет, қазақ хандығы тұсындағы әдебиет, XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті, XX ғасырдағы қазақ әдебиеті деп бөлінетінін білеміз. XIX ғасырдың өзін сал-серілер поэзиясы, зар заман әдебиеті деп топшалаймыз. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті діни-ағартушы, ағартушы-демократ болып бөлінетінін бөлеміз.

XX ғасыр әдебиетін кейінгі кездері «Алаш ұранды әдебиет» (Академик Р.Нұрғали тұжырымы бойынша) деп атап жүрміз. Қазір әдебиеттану ғылымы қарыштап дамып келеді. Соның бір айғағы, соны жаңалығы – түрме шығармашылығы циклы.

Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығының тарихи кезеңі: кешегі Патшалық қоғам өмір сүруінің соңғы жылдары мен кеңес үкіметі орнаған жылдардан бастап, азаттыққа жетудегі шешуші шайқас, жастар дүмпуі – Желтоқсан оқиғасына дейінгі аралықты қамтиды.

Қазақ зиялылары, XX ғасыр басындағы қазақ оқығандары темір торға лек-легімен камалды. Алайда, көбінің түрмеде жазған шығармалары халыққа жете қоймады. Зерттеу жұмысының орындалу барысындағы ең үлкен қиыншылық осы.

Түрмеге қамалып, жазықсыз жапа шеккендердің алғашқылары кең байтақ даланың «еркін» адамдары атанған – сал-серілер еді... Олар әйгілі Иманжүсіп, Мәди, Жаяу Мұса, Қанапия, Сары, Аманғали, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай, Қапез секілді әнші-композиторлар. Осы тұлғалардың өмірі, тағдырлы әндері жайлы жазылған Академик Ахмет Жұбановтың «Замана бұлбұлдары», профессор Илья Жақановтың «Үзілген ән» атты зерттеу еңбектері бар. Осы аталмыш зерттеу еңбектерінде олардың абақтыға қалай жабылғаны, қандай азапты жолдан өткені, әндерінің нотаға түсуі, сол нота арқылы киелі сахнаға жетуі, орындалу бәрі-бәрі тегіс жазылған.

Тар қапасқа таңылған кейінгі буын Пішән Жәлмендеұлы, Ығылман Шөрекұлы, Насихат Сүгірұлы, Закария Сағындықұлы, Файзолла Сатыбалдыұлы, Ахат Шәкерімұлы сияқты кең байтақ Отанымыздың әр

өңіріндегі азаматтар еді...Бұлар – 1917-1921 немесе 1929-1935 жылдар аралығында «халық жауы» болып абақтыға қамалып, итжеккенге айдалды. Осылардың соңынан Шахан Мусин, Қошке Кемеңгеров, Тұрмағамбет Ізтілеуов секілді ақындарға қара күйе жабысты.

1909 жылы Семей абақтысына нақақтан-нақақ қамалған ұлт көсемі – Ахмет, Анненковтың азап вагонының тауқыметін тартқан Сәкен, 1929 жылы «Алқа» атты жасырын ұйым құрды деген айыптаумен Мағжан сансыз азап шекті.

Қазақ халқы 1930-1931 жылы данышпан Шәкерім қажысы мен қазақтың «Джек Лондоны» атанған Жүсіпбектен, 1935 жылы Міржақыбынан, 1937-1938 көптеген жақсы мен жайсандарынан айырылды. Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің алтын дінгегіне «халық жауы» деген індет түсіп, ауыр қазаға ұшырады.

Боздақтарынан тірідей айырылған халықты енді әбігерге 1941-1945 жылдардағы ҰОС әбігерге салды. Соғысты жеңіспен аяқтап, тәубе дей бергенде 1950-1956 жылдардағы саяси айыптау ойыны тағы қайталанды. Бұл жылдары Шахан Мусин, Бүркіт Ысқақов, Байдүкен Жұмаділұлы секілді тағы басқа тұлғалар «ұлтшыл» деген желеумен абақтыға қамалды.

«Аққа құдай жак» дегендей, мұртты көсем дүниеден өткен соң СССР аумағындағы барлық жаза лагеріндегі жазасын өтеушілер бостандыққа шықты. Ақталды. Шығармалары ұрпақпен қайта қауышты.

Жиырма жыл өткеннен кейін «нашақор», «бұзық», «баскесер» деген жаламен 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасының жалындаған жас қаһармандары қуғын-сүргінге ұшырады. Бұл орайда қыршын үзілген Қайрат Рысқұлбеков пен Асанбай Асқаровтардың есімін айырықша айтамыз.

Міне, біздің ұлттық әдебиетіміздегі «түрме шығармашылығы» деген арнайы бөлімнің қалыптасу, даму тенденциясы мен перспективасы осылай жүзеге асады.

Қазақ боздақтарына «халық жауы» деген айыпты қалай тағылғанына назар аударсақ: «Өз елім дегенде өзегін жұлып беруге дайын қазақ ұлтының қайсар перзентін өз қандастарымыздың қақпанға түкіріп бергені жанына қатты батқан Ахаңның:

*Қымайды абақтыға жасақаны,
Қиын емес дарға асқаны, атқаны.
Маған ауыр осылардың бәрінен,
Өз ауылымның иттері үріп қапқаны, –*

дегені ащы да болса ақиқат. Иә, бұл кезең Алаш арыстарының басына «халық жауы» қаралы ат тағылып, абақтыға жабылып жатқан шақ еді. Рас, «өз ауылының иттері» басын бөлеге байлатты, өз қолымен ұстап беріп, абақтыға айдатты. Әйтпесе, қазақты сүюдің асқан үлгісін көрсеткен арыстай азаматтарымыздың өз елінің «халық жауы» болады деген сұрқия

саясат өні түтілі, түсінеді кірмеген еді – ау. Виссарионның баласы билік құрған қоғамда Одақ атынан қолына қару алып, неміс басқыншыларына қарсы соғысып, от пен оқтың ортасынан келіп, Иосифті жақтайтын ардагер аталарым ренжімесін. Өз перзентін өз ұлтына қарсы қою арқылы қанды қол Сталин, Голощекиннің қолымен көсеген көсеуінен өршіген оттың жалыны қаншама тұлғаларымызды күйдіріп кетті. Бір ғана мысал, қытаймен шекаралас, Хантәңірі деп аталатын алып таудың етегінде орналасқан ең түкпірдегі мен туған кішкентай ғана ауылдан бірнеше «халық жауы» шыққан. Бірақ, бейшара Сталин мен сұрқия Голощенкин Жер деп аталатын осынау алып шардың бір тұшпағы, қазақ даласында сондай ауыл бар екенін білген жоқ, қайта тіріліп келсе де бәрібір білмей кетеді – ау. Сонда да сол ауылдан «халық жауын» тапқызды, абақтыға жапқызды, ақыр соңында атқызды. Оған кім кінәлі? Әрине, Ахмет айтып отырған «өз ауылының иттерінің» балағынан қапқанының нәтижесі. Жалпы тарихқа зер салатын болсақ, жауынгер қазақ халқы соғыстан жеңілмеген. Бөрілі байрақ көтерілгенде бөрідей жортқан елді құртқан бір ғана кесел әрі кесепат ол – алауыздық еді.» Бұл – ақын, журналист Жұматай Әміреевтің жүрекназы [45;9 б]. Задында, осылай орындалды емес пе?! Қазақты қазаққа жау қылып, бір-біріне айдап салып, көкке өрлеп «күн болам» деген асылдарын өздері жарға құлатқаны ащы шындық.

Түрме шығармашылығының ерекшелігі – ұлттық рухтың тығырыққа тірелген тұста ақын-жүректің әділетсіз қоғамды әшкерелеуі. Басқа әдеби кезеңдеріміздегі ақын-жазушылар шығармаларын қаламмен жазса, түрмеде отырғандар қанмен жазды. Қызыл белгі қойып, астын сызып, айрықша айтар нәрсе – түрмедегі жазықсыз боздақтардың Отанға деген шетсіз, шексіз махаббаттары.

Түрмеде туған тегеурінді туындылардың бір ерекшелігі: қай ақын болса да тек өз қарабақан басының қайғысын айтып қоймайды, ата жұртының өткені мен әдет-салтын, елдігі мен берекесін аңсай еске алады. Сонымен қатар замана халі, қаскөйлік, әділеттің ақ жолын аяққа басқан қорлық-зорлық, қысым-қиынат жайын түбінде жеңіп шығатынына деген шынайы сеніммен толғана шырығу бар. [46;3 б]

1929-1933 жылдардағы саяси оқиға салдарынан Отанын тастап, шетелдерге асқан кейбір қандастарымыздың да жағдайы мәз болмады. Шығыс Түркістандағы Абақ Керейдің Қарақас атасынан тарайтын Бүркітбай, Жантекей руынан Сұлубай, Керейғазы Нұрсадықұлы секілді ақын, әнші азаматтар Таңжарық пен Қажығұмар тағдырларының кебін киіп, Гоминдан билігінің қуғын-сүргініне ұшырады. Таңжарықтан басталатын жат елдегі азап шеккен арыстарымыз – ұлттық әдебиетіміздің қытайдағы (Қытай қазақтарының әдебиеті) өкілдері. Олардың тар қапаста жазған шығармалары да біздің зерттеу жұмысымыздың нысанына айналып отыр.

Ілгері күндерден түрме шығармашылығы циклының қазақ әдебиеті тарихының бөлінбес бөлшегіне айналар деп үміттенеміз.

1.5 Түрме шығармашылығы циклының пайда болуы, даму бағыты

Біздің қарастырып жүргеніміз қазақ әдебиетіндегі «түрме» шығармашылығы екенін осыған дейінгі мақалаларымызда айтып өттік. Қазақ кеңістігінде абақты қашан пайда болды? Не үшін салынды? Деген сұңғыла сұрақтарға жауап беру үшін осы мақаланы жазып отырмыз.

Семейлік әдебиеттанушы, сыншы Әбіл-Серік Әбілқасымұлы өзінің «Түрме тілінің қос тілдік сөздігі» атты зерттеу кітабының кіріспе бөлімінде: «Жас ұрпақтың өз тарихын терең білуінің ар жағында халқының бойынан жоғалып бара жатқан қасиетін түсінулеріне де септігін тигізері ұлт аузынан шыққан сөздің оны мен терісі, күнгейі мен көлеңкесі жатары хақ. Мысалы, көшпелі халқымыз өзінің қасиетті жеріне, киелі топырағына түрме (абақты) салып әуре болмағаны белгілі. Қолға түскен ұрыға істеген қатаң жазасы қол-аяғын қыл арқанмен байлап, қашан құнын төлеп туғандары алып кеткенше итаяктан сары су ішкізген. Егер әки, ұры өз арасынан шықса, етегін кесіп, елден қуған. Егер баукеспе нашар тұқымнан шықса, құйрығына не қойдың, не түйенің құмалағын тығып, не болмаса, өз руларының таңбасын ұятты жеріне күйдіріп басып жөніне жіберіп отырған. «Қалыңсыз үйлену» – қыз алып қашып жар сүйеу мен «Барымталап мал алудың» – қазақ үшін еш сөкеттігі жоқ, қайта нағыз жігіттік деп саналғаны ұлт тарихынан көпке мәлім жайт. Атақты шайырымыз ұлт есінде «Бауырым Балпаңбайымен» мәңгіге сақталған Қадыр Мырза Әлі кейінгі кезде жазып жүрген өзінің прозалық туындыларында Қапқаз тектестігін ата-бабаларының құмық жеріне барып, барымта жасап, сол жақтағы түркілермен қалай құдандалы боп, бауырласқандарын тілге тиек етеді. Мал ұрлауға тыйым қазақ Ресей қарауына өткенен басталды. Азат қазақ енді итжеккен мен абақтының дәмін татып, түрменің тілінде сайрай бастады. «Біліп жасаған барымта – қарымта, білмей жасаған барымта – сарымта» деген аталы сөз осы кездердің жанды да, тарихи куәсі.

Түрменің қазақша баламасы – абақты. Абақты – қылмыскерді бас бостандығынан айырып, қауіпті әрекетін одан ары өрістетпеу мақсатымен оны қоғамнан оқшаулауға, сот жазасын өтеуге арналған қамау орыны. Абақтыға ауыр қылмыс істеп сотталғандар қамалады. Абақты буржуазиялық қоғамда пайда болып, қанаушы топтың жеке адамдарды қорлау, азаптау орнына айналды. Біздің елде абақты XIX ғасырдың аяғында пайда бола бастады. Яғни, Ресейдің қазақ жерін отарлай бастаған кезінен бастау алды. Оған дейін ар ұялар өрескел қылмыс жасалды дегеннің өзінде дала билері қазақтың асыл сөздерімен қылмыстың жолын кесіп тастап отыратын. Немесе өз Тәуке ханның жеті «Жеті жарғы» заңын қолданған сияқты заманына сай өз тұсында шыққан хандардың заңдарын қолданып отырған. Алаш ақылыманы Шәкәрім қажы өзінің

«Қалқаман – Мамырында» қазақ жаза кесуінің «оққа байлау» жазасын осы поэманың финалдық сюжетіне арқау еткен болатынды. Бұл күнде соның барлығы ертегі сияктанып барады» деп жазады. [47;3-5 б] Міне, әдебиеттанушының жоғарыдағы аңдатпасында абақтының қазақ жерінде қалай пайда болғаны туралы толыққанды мағлұмат берілген.

Қазақ әдебиетіндегі «Түрме» шығармашылығы циклының даму бағыты негізінен 1917-1990 жылдар аралығында Совет одағы үстемдік құрған саяси мәселелермен тығыз байланысты.

Әлем әдебиетіне үнілсеңіз де, зиялылар мен ақын, жазушыларын темір торға қамалған. Басты себеп – билікке қарсы, шығармашылықтарында «ұлтшылдық» сипат басым деген желеу болған. Бұл елдерде түрме түскен жазагер айып мерзімін өтегеннен кейін, өзге мемлекеттерге жер аударған. Эмигрант кезеңі де осының салдарынан пайда болған. Кешегі СССР дәуірінде И.А.Бунин, И.С.Шмелев, И.А.Бродский, А.И.Солженицын және тағы басқа қаламгерлер абақтыға жабылып, «ұлтшыл» деген айыппен жер аударылып, саяси қысымдарды көп көрген.

Эмиграция (лат. *emigro* – елден кету деген мағынаны білдіреді) – өз еліндегі тұрғылықты мекенін бөтен елдегі тұрғылықты жерге айырбастау. Адамдардың эмиграцияға кетуінің түрлі себептері бар. Соғыстар, этностық қайшылықтар, экономикалық дағдарыс, экологиялық-техногендік апаттар, революциялар мен радикалды өзгерістер эмиграцияға себебі болуы ықтимал. Мысалы: Қазақстандағы зорлықпен ұжымдастыру және сталиндік қуғын-сүргін саясаты салдарынан 2 млн-нан астам қазақ қырылса, 1,5 млн-нан астамы еріксіз эмигрант болды. Совет үкіметі бос қалған қазақ жеріне Ресейдің ішкі аймақтарынан халықты миграцияға тартты.

Түрмеде жазылған шығармалар деп айта бастағаныңызда-ақ, ауызыңызға Юлиус Фучик, Мұса Жәлел, Назым Хикметтер оралады. Бұлардың шығармашылығы нағыз классикалық туындылар болып бағаланып, әлемнің көптеген тіліне аударылды.

Әлемде талай қызық бар. Жуырда жас журналист Шерхан Талаптың «Түркиядағы «Ұлы жандар» түрме-музейі» атты танымдық мақаласын оқып қалдық. Сол мақалаға назар аударсақ: «Бұл түрме – Түркия елінің тәуелсіздік алған жылдары ашылған алғашқы абақтысы. Бұл жерде қуғын-сүргінге ұшыраған қаншама танымал тұлғалар (әдебиет майталмандары, саясаткерлер, журналистер, әртістер) жазаларын өтеген. Біз де өз кезегімізде осынау тарихи орынмен жақынырақ танысу мақсатында жолға шыққан едік...

«Ұлы жандар» түрме-музейі Түркия астанасы Анкара қаласында орын тепкен. 1923 жылы әскери қойма ретінде пайдалануға берілген бұл орталық 1925 жылдан бастап жаза үйі, яғни абақты ретінде қызмет көрсете бастады.

«Ұлы жандар» түрмесі кезінде «Cebeci Tevkifhanesi» атауынан бастап, «Cebeci Umumi Hapishanesi», «Ankara Hapishanesi», «Ankara Cebeci Sivil Cezaevi», «Ankara Merkez Kapalı Cezaevi» сынды бірнеше атауға ие болған. Түрлі себептерге байланысты өзгере келе «Ulucanlar Cezaevi» яғни, тура мағынада қазақшаласақ «Ұлы жандар» жаза үйі болып аталды.

Жаза үйінде Cüneyt Arcayürek, Mahmut Alınak, Fakir Baykurt, Hatip Dicle, Orhan Doğan, Bülent Ecevit, Yılmaz Güney, Nazım Hikmet, Yaşar Kemal, Yavuz Öbekci, Selim Sadak, Sırrı Sakık, Kemal Tahir, Metin Toker, Muhsin Yazıcıoğlu, Leyla Zana, т.б сол кездегі атақты ақын-жазушылар мен халық сөзін сөйлеген жанашыр тұлғалар өмірлерінің бір бөлігін өткізген.

Бұл жер 1925 жылдан кешегі 2006 жылға дейін жазалы адамдар отыратын қара қапас атанып келді. Абақтының 81 жылдық тарихында қаншама жазықсыз жандардың көз жасы бар.

Түркияның саяси және әдеби өмірінде маңызды орын алатын, әдебиетшілердің қуғынға ұшырап, жазықсыздан-жазықсыз қамауға алынып, қиындыққа толы күндерін өткізген «Ұлы жандар» түрмесі 2011 жылдан бастап жаңа өмірге қадам басты. Енді бұл жер темір қапас емес, бүкіл Түркия үшін, жазықсыз жандарды еске алып отыратын музей атанды. 2006 жылы абақты ретінде қызметін тоқтатқаннан кейін, 2009 жылы жөндеу жұмыстары жүргізілді. 2011 жылы ресми түрде «Ұлы жандар» жаза үйі деген атпен музей болып қайта ашылды» [48] деген. Біздің «КарЛАГ», «АЛЖИР» секілді лагерлеріміз де қазір мұражай болып тұр.

Түрмеде көп отырған орыстың атақты қаламгері Варлам Шаламовтың «Колымские рассказы» туындысы – өзінің басынан өткен өмір шежіресі, түрме өмірі. Романның кіріспісінде «Каждый мой рассказ – это абсолютная достоверность. Это достоверность документа...» делінген. Шығармада нақты тарихи фактілер анық беріліп, жеке басқа табынушылықтың зардабын шынайы көрсеткен. В.Т.Шаламов туралы орыс әдебиетінің анықтамалық энциклопедиясында: «Создатель одного из литературных циклов о советских лагерях» деп жазылған. Міне, әлем әдебиеті тарихындағы «түрме шығармашылығы» деген арнайы тарау бар екенін осы мысалдар айғақтайды.

Орыс қаламгерлерінің эмигранттық кезеңіндегі шығармашылығын зерттеп, талдаған белгілі ғалым Т.П.Буслакова болатын. Әдебиеттанушы 1920-1990 жылдар аралығында кеңес әдебиетін басты нысанға алып, эмиграция өкілдерін зерттеп, «түрме шығармашылығы» деген арнайы тарау бар екенін ғылыми айналымға енгізді. 2005 жылы Москвадағы «Высшая школа» баспасынан «Литература русского зарубежья» (1920-1990) оқу құралын шығарған. Бұл кітап 2008 жылы Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің доценті, филология ғылымдарының кандидаты Қ.Байтанасованың аудармасы негізінде «Орыс қаламгерлері шығармашылығының эмигранттық кезеңі» деген атпен жарық көрді.

«Адамзат тарихында түрме мәдениеті болған, бар және әлі де болады. Түрме әдебиеті оның құрамдас бөлігі болып табылады. Құлдық мотивтерінің бастауы 7-11 ғасырларға жатады. Олар киелі жазба мәтіндерінде де (сюжеттер, бейнелер, белгілер) көрініс табады. Ауызша халық шығармашылығы шығармалары (ертегілер, тарихи жырлар, бәйтеректер, мұнажаттар) да түрме мотивтеріне бай. Сүйімбике патшайымға арналған әндер жарқын романтикалық көрініске ие болды. Бірінші дүниежүзілік соғыс туралы кейбір лиро-эпикалық шығармалар романтикалық (не жартылай діни, не жартылай зайырлы), басқалары реалистік сипатта беріледі. Жер аударылғандар туралы лирикалық жырларда нақты оқиғалар, тұтқындардың азаптары көрініс тапты» [40;37 б] Бұдан шығар қорытынды – қазақ әдебиетінің тарихында түрме шығармашылығы деген тарау болған. Бұл – заңдылық, тарихи факт. Ешкімде ешқашан жоққа шығара алмайтын аргумент! Түрме шығармашылығы циклы – әдебиет тарихындағы кезең ретінде өзіне лайық бағасын алуы керек және де ғылыми айналымға енуі тиіс.

Қазақ әдебиетінің абызы, ҚР Халық жазушысы Әбділда Тәжібаев 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы салдарынан тағдыры тәлкекке түскен ақын А.Асқаровтың түрмеде жазған шығармашылығы туралы пікірінде: «... Айдауда жүріп, түрмеде жазған өлеңдер көп халықтарда бар. солардың ішінде ел үшін азап шеккен ұлы ақындар аз болмаған. Сөйтіп, түрмедегі өлең жанры... бізге әлдеқашаннан мәлім» дейді [46;7 б]. Осы пікірден ақ, әлем әдебиетінде «түрме шығармашылығы» циклдың бар және бола береді деп тұжырым шығарып, бұл циклдың өміршең екеніне қорытынды жасауға болады.

Түйін

Зерттеу барысында түрме шығармашылығы деген әдебиеттегі құбылыс тек қазақ әдебиетінде ғана емес, өзге халықтардың да әдебиетінен кездесетінін байқадық. Түрме шығармашылығы – әлем әдебиетінде арнайы зерттелген цикл.

Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы деген ұғым – ұлттық әдебиеттану ғылымының аясында тұңғыш рет кең көлемді болып зерттеліп отыр. Алдағы уақыттарда қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығының тілін (лингвистикалық тұрғыдан), типологиясын зерттеуді қолға алмақпыз.

Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығының туу, қалыптасу кезеңдері (генезисі), даму арналары – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінен басталады. Ал, зындан, абақты, түрме ұғымы – бізге сонау халық ауыз әдебиетіндегі ертегілер мен батырлар жырынан таныс.

Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы – ұлттық әдебиеттанудың бөлінбес бөлшегі.

II тарау

ТҮРМЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮР МЕН ЖАНР

2.1 Түрме шығармашылығындағы тақырып пен идея мәселесі

Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы циклының тақырыптық-идеялық ерекшеліктері қандай? Көркемдік ізденіс бар ма? Осы сауалдарға жауап беру үшін түрмеде жазылған шығармаларды қайта бір парактап, ой елегінен өткізіп, саралауды жөн көрдік...

Абақты, түрме, зындан – бәрі тар қапас ұғымын білдіреді. Аядай бөлме творчество адамының сезіміне, түйсігіне әсер етпей қоймасы анық. Нақақтан-нақақ темір торға таңылған соң, еркіндік пен азаттықтың қадірін түсінесің. Жаншылған ыза намысы кеудедегі адамдық рухын оятады. Рух жүректің түбінен өлең болып төгіледі. Оған түрмеде жазылған поэзиялық шығармалар мысал болады.

Түрмеде жазылған шығармалардың басты жаңалығы – творчество адамының қай кезде де, қандай заманда да, жер, күй таңдамай жазғаны, азаттық мұраты, елдік мүддесі.

Түрмеде жазылған өлеңдерде ұлт мүддесі – шер, нала, мұңға толы сезімдерге бай екенін байқайсыз. Ұлттық мүдде 16 жол өлең жазып, 18 жыл айдау мен қамаудың қысымын көрген Шахан Мусиннің шығармаларында жиі кездеседі. Шаханның түрмеге тоғылып, айдауда жүріп жазған шығармаларын «Түрме түндері», «Сібір шері», «Қолыма зары» деп жазылу кезеңдеріне қарай үш топқа бөлуге болады. Ақын: «Түрме түндері, әрине, білім берген жоқ, білгенімді ойлауға үйретті, мұнда «ой сабағы» деген пәнді беске тапсырдым, түрмелерден ойым – шежіре, жаным – жырау болып шықты» депті бір естелігінде. 1948 жылдың желтоқсан айында Ш.Мусин түрмеге 3 рет қамалады. Сөмей түрмесінде «Терезе» атты өлең жазыпты. Ол былай:

*Терезе анау, мен мынау,
Терезе тым биікте.
Көңіл қаяу, көз бұлау,
Телмірдім сол биікке...*

*Жалғыз сауал, бір сұрау,
Жарық күтіп үңілем.*

*Темір құрсау – мұз қырау,
Жалғыз досым – терезе.*

*Ой – шежіре, жан – жырау,
Ойлыға уайым – ереже.
Құрғақ қиял, құр жылау,
Жалғыз досым терезе.*

*Түн дүбілткен қоңырау
Сынар күнің туар ма?
Жасқа бөккен омырау,
Тынар күнің туар ма?*

Осы өлең турасында ақынның жары, академик Р.Сыздық: «Бұл жердегі Терезе – азат дүниенің символы. Өзінің жазықсыз жазғырылып, қапаста отырғанымен, түптің түбінде әділдік жеңіп, азат болатынына сенімінің символы. Дем берер – досы!», – деген [22,136]. Шындығында, Шахан профессионал ақын болмаса да, Сібір, Колыма азаптарын көріп, түрме түндерін басынан өткізіп, бейнетін шеге жүріп жазған шынайы жүрек тебіренісі, толғаныстары өлеңдерінен анық көрінеді.

Саналы ғұмырын тас қамауда өткізген Шыңжаңдағы қазақ әдебиетінің негізін қалаушыларының бірі – Қажығұмар Шабданұлы. Қажығұмар да түрмеде тегін жатпаған. Ол тас қамауда жатып ақ, «Қылмыс» романының 6 томын, «Пана» романын және «Қанішер түс» повесін жазыпты. Ерлік! Қажығұмардың шығармашылығы туралы ҚР Халық жазушысы Қ.Жұмаділов: «Иә, әділетсіздік пен диктатура жайлаған елде түрмеде кім жатпайды. Құлдыққа көнбейтін саналы адамның бір мекені – абақты. Мәселе түрмеге түсуде емес, қапастағы жылдарды қалай өткеруде. Шабданұлының дүниеде теңдесі жоқ ерлігі – ол өзінің негізгі шығармаларын осы түрмеде отырып жазды. Лагерьде жүргенде оқиғасын баста пісіріп, желісін ойша құрып келген болар. Тарымнан қайтқан соң бірден «Қылмыс» романын жазуға отырған. Бірақ бостандықта өткен аз жылда алты томдық шығарманың алғашқы екі томын ғана шығарып үлгерді. Үшінші томы түптеліп жатқанда ұсталып, өртелді. «Қылмыстың» қалған томдарын ол Үрімжі түрмесінде отырып жазды. Жазылған тілдей қағаздарды астыртын сыртқа шығару, жазғандарын түрлі тәсілмен сақтау, кейін ол кітаптар мен қолжазбалардың әртүрлі жолдармен шекара асып, менің қолыма жетуі – өз алдына бөлек хикая.

Сөйтіп, қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет дүниеге келген алты томдық романның кіндігі түрмеде кесілді. Қандай төзім, қандай еңбеккорлық, әдебиетке деген неткен құштарлық десенізші?! Өзі зынданда жатқан, жарық дүниеге аман шығар–шықпасы екіталай адамның ұлы

мақсаттан айнымай, болашақ ұрпаққа арнап кітап жазуынан асқан ерлік бола ма?!

Жазушының «Қылмыстан» басқа, түрмеде туған тағы бір кесек шығармасы – «Пана» романы. Шыңжандағы ұлт-азаттық күрестің қаһарманы Зуқа батыр өмірін арқау еткен бұл романды өткен жылы (2004 ж.) Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы Алматыда басып шығарды. Романның аяғында «26.II.1988 ж. – 25.VII.1989 ж. Үрімжі. №1 түрме» деген жазу тұр. Иә, Қажекеннің он бес жыл өмірі өткен байырғы мекені осы. Жазушының бұл түрмеде тағы қандай шығармалар жазғаны бізге әзірше мәлім емес.

Шыңжандағы қазақ әдебиетінің өзгеге ұқсамайтын бір ерекшелігі, онда «түрмеде туған әдебиет» деп атауға болатын шығармалардың тұтас бір шоғыры бар. Шыңжанда «түрме туындыларының» негізін қалаған – Таңжарық ақын. Жеті жыл (1940–1946 ж.ж.) Үрімжі түрмесінде азап шеккен Таңжарық Жолдыұлы шығармаларының жетпіс пайызын қапаста отырып жазды. Арада жарты ғасыр өткенде оның дәстүрін Шабданұлы жалғастырды. Өлеңнің жолы жеңіл, камерада бірге жатқандар жаттап алып, халыққа жеткізіп отырған. Ал қарасөзден тұратын романдар циклін тілдей қағаздарға ұсақтап жазып, біртіндеп сыртқа шығаруды құдай басқа салмай-ақ қойсын» депті [42, 36].

Қазақ әдебиеті тарихындағы, түрме шығармашылығындағы классикалық шығармалардың бірі – «Қылмыс» романы. «Қылмыс» романы – түрмеде жазылған шоқтығы биік шығарма. «Қазақтың 100 романы» атты еңбекте: «Қылмыс» романы XX ғасырдың басынан бастау алған ұланғайыр қазақ даласын «Темір нокта», «Қайыс нокта» аталған екі зоркер ел ала сызықпен бөлген екі бетте жасаған киіз туырдықты қоңырқай халықтың сергелдең өмірінен сыр шертеді» делінген [49, 297 б]. Осы роман түрмеде жазылған шығармалардың идеялық жаңалығы да бола алады.

Қазақ әдебиетіндегі түрмеде жазылған поэзиялық, прозалық шығармалардың тақырыптық-идеялық ерекшеліктері – Отан, елдік, ұлттық мұрат, азаттық, егемендік секілді бірліктердің көрініс беруі. Түрмеге тоғылған кез келген ақынның шығармаларында осы бірліктер сөз болады. Барлық шығармалардың идеясы – азаттық, еркіндік сарындас. Мысалы, Мағжанның «Жел», «Қайың», «Сарғайдым», «Түс», «Қараңғылық қоюланып келеді» деген өлеңдерінің тақырыптары өзгеше болғанымен, мағыналары, ақынның айтпақ ойы, идеясы сарындас.

Жалпы Мағжанның жоғарыдағы аталған өлеңдері, Шаханның «Терезесі» барлығы заманауи тұрғыдан когнитивтік лингвистиканың когнитивтік модель, концептосфера, ұлттық мәдени кеңістік аясында жанаша көзқараспен зерттеуді қажет ететіндігін баса айтамыз. Себебі, бұл өлеңдердің атауы символдық мағынаға ие. Құпия форма. Бұл – түрме

шығармашылығы өкілдерінің көркемдік ізденістеріндегі ерекше түр болып табылады.

Түрме шығармашылығындағы тақырып мәселесі – ерекше жан күйзелісімен қозғалатын көкейкесті тақырып. Бұл цикл шығармаларының тақырыбына қарағанда жалпы адамзатқа арналған сияқты көрінгенімен, ішкі мазмұны нақты бір оқиғаға, халық мүддесіне сай келеді. Қиындық, зорлық-зомбылық, азап табиғат дүниесімен мысал ретінде келтіріліп, астарлы жазылады. Тұспалды өлеңдердің ішкі мәнін ашпай, автор өмірдегі шындықты әр түрлі нәрсеге балап, жұмбақпен суреттейді. Бұл дегеніңіз – қаламгердің шығармашылық шеберлігі. Мысалы, Мағжанның «Толқын» өлеңі-репрессияға кінә етіп тағылған, өлең жолдарының астарында қоғамға қарсылық бар деген айыппен жалаға арқау болған өлеңдерінің бірі.

Түрме шығармашылығының белді өкілдерінің көбі ақын, композиторлар. Мысалы, Балуан Шолақ, Иманжүсіп, Қапез Байғабылұлы, Мәди Бәпиұлы, Пішән Жәлмендеұлы секілді әнші-сазгерлермен қатар Сұлубай, Бүркітбайлар да абақтыға қамалып, айдауда жүріп, жазықсыз жапа шеккен өнер тарландары. Қазақ мәдениетінде «сотталған ән» деген түсінік бар. Кешегі Совет үкіметі кезінде қазақтың төл өнері де жетімнің күйін кешті. Ел мен жердің қасіретін, қайғысын толғайтын күйлер мен қаралы әндерді еларасына тарату, оларды айтуға тиым салынған болатын. Музыка өнерінің көрнекті зерттеушісі, профессор І.Жақановтың «Үзілген ән» атты ғылыми зерттеу еңбегіне қазақтың әнші, сазгерлерінің қилы тағдыры мен олардың наразылыққа ұшыраған туындылары туралы тың мәліметтер енген.

Түрме шығармашылығына өнімді еңбек сіңірген қаламгер, Шыңжаң әдебиетінің негізін қалаушы – Таңжарық Жолдыұлы. Ақын шығармашылығының сексен пайызы абақтыда жазылған. Ақын өлеңдерінің көбі тақырыптық-идеялық жағынан ерекше стильге, өзгеше құбылысқа толы. Сөзімізді нанымды болу үшін филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Омаровтың мына пікіріне назар аударсақ: «Таңжарықтың тар қапаста туған өлеңдері елге арнау, ұлтқа үндеу, жақсыларға сәлем жолдау түрінде жазылды. Көбіне-көп оның жырларының бірқатары кәдімгі хат үлгісінде болып келеді. Ол түрменің тар бөлмесінде қазақ жырының бесігін тербетті. Азабы көп абақтының өзін ұлт намысын қайрайтын ұлағатты сөздің ұстаханасына айналдырды. Қатал жүйе оның өзін қинағанымен өлеңін өлтіре алмады. Ақынға қорлық пен зорлық көрсеткен азап мекені оны ширықтырып, жүрегінен жыр саулатты. Түрмеде туған жырлар төрткүл дүниеге тарап жатты. Сөйтіп, сол кезеңінің сипатын дәл танытатын, өзгеше жағдайда туған, мазмұны бөлек, рухы биік өлең нұсқалары өмірге келді. Сондықтан, Тұрлыбек Мәмесейітов мысалға келтіріп жүрген «түрме әдебиеті» деген

ұғымды қаперге алып, бұл тақырыпты зерттей түсуге жол ашқан жөн болар» [50].

Түрмеге қамалып, азап шеккен ақын, жазушылардың кредосы – ұлт пен жердің тағдыры болса, негізгі шығармашылық лейтмотиві – азаттық, еркіндік бірлігі болды. Сібірге айдалып, СССР-дың қысымын көрген зиялылар да, атамекенін тастап, шетелге кетіп, эмигрант болған зиялылар да осы бірлік негізінде жырлады деп тұжырым шығара аламыз.

Түрмеде жазылған шығармаларға әр ақын, жазушының өзі өмір сүрген қоғамының көрінісі, қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірі, елді жайлаған әділетсіздік пен жеке басқа табынушылықтың салдары, СССР-дың солақай саясаты, зұлматты жылдар қасіреті тақырып ретінде арқау болды. Ал, негізгі идея – көзкөрген келеңсіздікті қағазға түсіру.

Болашақта қазақ әдебиеттану ғылымында түрме шығармашылығы өз алдына дербес сала ретінде танылып, әдеби, тілдік, философиялық, этномәдениеттік тұрғыдан зерттеу жұмыстарына арқау болып, түрме әдебиеті өкілдерінің шығармашылығы интерпретацияланса (Шығарма мағынасын түсіндірсе), шығармалар текстологиялық сараптаудан өтіп, концептілік өрістеріне қарай бөлініп, әдебиеттанушы ғалымдардың ортақ мәселесіне айналса деген ниетпен түрмеде жазылған шығармалардың тақырыбы мен идеялық мәніне шолу жасағанбыз. Қорытындылай келе, түрмеде жазылған шығармалардың тақырыптық аясы кең, идеясы еркіндік, аңсау, сағыныш деп тұжырым жасаймыз.

2.2 Түрме шығармашылығының стильдік ерекшелігі

Абақтыға түсіп, тағдырдың сынын өткеріп, нақақтан-нақақ жапа шеккен қаламгерлердің шығармашылықтарын зерттеу нысанына айналдырып, шығармаларын жан-жақты талдау, саралауды міндет еттік. Түрмеде жазылған шығармалардың жазылу стилі қалай болады екен? Стильдік ерекшелігі қандай? Осы сұрақтарға жауапты түрмеде жазылған шығармалар арқылы ғана бере аламыз.

Түрмеде жазылған шығармалардың басты стильдік ерекшелігі – өмірбаяндық сипаттығы. Себебі: кез келген түрмеге түсіп, абақтының дәмін татқан қаламгердің шығармасына жіті назар аударсаңыз, оның қайда туғаны, қай жылдары не істегені, түрмеге қашан түскені, қалай түскені, қандай азап шеккені – бәрі анық, айқын байқалады. Өмірбаяндық сипат – бір адамның тағдыр-талайы арқылы сол дәуірдің, қоғамның сикын көрсету. Мысалы, Қажығұмар Шабданұлының көп томдық «Қылмыс» романы – өмірбаяндық сипатта (стильде) жазылған, түрмеде кіндігі кесілген мемуарлық роман-эпопея болса, Мәди Бәпиұлы мен Иманжүсіп Құтпанұлы, Қапез Байғабылұлы секілді бесаспап әнші-композиторлардың

өлеңдерінде өздерінің бастарынан өткерген ауыртпашылықтары, қиындықтары әнге арқау болса, Таңжарық Жолдыұлының «Түрме тарихы», «Абақты», «Өткен күн» өлеңдерінен замана шындығын байқаймыз.

Құғын-сүргінді, абақтының азабын, тергеушінің қорлық-зомбылығын көргендердің карасы көп. Олардың дені – қазақтың оқыған азаматтары еді... «Қараңғылықтың көгіне күн болуға» асыққан ұлтшыл, елімізді өркениетті елдер қатарынан көруге барлық күш-жігер, қажыр-қайраттарын салып, Отанды азат ету, егемендік, қасиетті һәм қастерлі азаттық жолында өздерінің қара бастарын қатерге тігіп, бостандық таны үшін шейіт болған асылдарымыздың түрмеде отырып жазған шығармаларын ой елегінен өткізіп, бүгінгі ұлттық әдебиеттанудың даму деңгейімен өткен күндердің елесін қуып, қарар болсақ, мәңгілік ел, азаттық деген идеялармен сабақтасып жатқан дүниелерге тап боламыз. Совет үкіметі орнағаннан кейін «қазақты қазаққа айдап салу» саясаты, солақай идеология жүзеге аса бастады, «Зиялылардың адамгершілігі сыналар асу – 1937 жылдың ойраны. Бұл кезден қиналмай өткендер аз» (профессор Т. Кәкішев) болғанын білеміз. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған зиялы топқа «ұлтшыл», «пантюркіст», «панисламист», «кеңеске қарсы» деген айыптар таңылды. «Кімді қалды таразыға тартылмаған» (Ахмет Байтұрсынұлы) дегендей, 1929-1938 жылдар аралығында Алаш арыстарының тағдыры таразы басына түсіп, құғын-сүргінге ұшырап, түрмеге тоғылып, итжеккенге айдалды. Әдебиеттанушы ғалым, профессор Айгүл Ісімакова алаш әдебиетінің зерттелуіне мол үлес қосқандардың бірегейі. Оның «Алаш әдебиеттануы», «Казахская художественная проза» (Поэтика, жанр, стиль), «Возвращенная Плеяда. Экзистенциальная проблематика в творчестве А. Байтұрсынова, Ш. Құдайбердиева, Ж. Аймауытова, М. Жұмабаева, М. Дулатова и М. Ауэзова» [13,14,15,16] атты зерттеу еңбектерінде біздің қарастырып отырған түрме шығармашылығы жалпылай сипаттама ретінде сөз болады. Ғалым Ахмет Байтұрсынұлы жайлы: «Жазған сөз жаным ашып Алашыма» деген өлеңнің жалғыз тармағына сыйғызылған ұран Отан алдындағы адалдықтың жарқын өнегесін көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлының қажырлы күрес және шығармашылық жолының Темірқазығы болып табылатыны оның кез-келген еңбегінен, тіпті әрбір сөйлемінен де аңғарылатыны айқын» деген. Өйткені, Ахмет – тұтас буынның төлбасы. Ахмет Байтұрсынұлының Патша заманындағы озбырлыққа қарсы шыққанын білеміз. Академик Зейнолла Қабдолов: «Тектілік демекші, кезінде «Ахаң-Жақаң» атанған, Аханның өмірде де, өнерде де егізінің сыңары сияқты Міржақып Дулатов «Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов» деген ғұмырнамалық очеркін Аханның тегінен, тектілігінен бастайды. Тумысынан жігерлі, тегеурінді жаралған Байтұрсын ешқандай тепкіге төзбейтін, теперішке көнбейтін, әрқашан ел еркіндігін, бас бостандығын аңсаған өр, ер адам болған. 1885

жылдың 12 қазанында аяқ астынан аулына келіп ошағына ойран салған Ояз бастығы Яковлевті намысқой Байтұрсын қамшының астына алып, сілейте сабайды да, ат үстінен қансыратып құлатады.

Осының қырсығынан ол он бес жылға сотталып, Сібірге – «Итжеккенге» айдалып кете барады. Бұл тұста Ахмет он үш жасар бала болатын. Кеудесіне шер боп орныққан осы оқиға туралы кейін «Анама хат» өлеңінде былай жазды:

*Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағыма, оны ұмытсам,
Болгандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай не бетімнен көрге барам?!*

Осы өлең – Ахмет Байтұрсыновтың күллі ғұмыр-тіршілігінің өн бойына желі тартқан қаламгерлік һәм қайраткерлік бағдарламасы. Оның отаршылдыққа қарсы өшпес кегін қайрап, өшпенділігін өршітіп қана қоймай, жалпы дүниеге көзқарасын қалыптастырған әлгі оқиғаға арнайы тоқталуымыз сондықтан. Алдымен өзінің туған халқының, қала берді бүкіл адамзаттың төбесінде ғасырлар бойы тудай желбіреп келе жатқан Азаттық идеясы дәл осылай Ахмет Байтұрсыновтың бүкіл саналы өмірінің бірден-бір мақсаты мен мұратына айналды» [51; 12-13 б] дегенін ұғынар болсақ, Ахмет – азаттық идеясының негізін салушылардың бірегейі. Ол – азат ел болуды армандаған тұлға. Ахметтің түрмеде жазған шығармаларының стильдік ерекшелігі – азаттықты аңсау, бостандыққа жету.

Ахмет Байтұрсынұлы 1909 жылдың 1 шілдесінен 1910 жылдың 21 ақпанына дейін Семей түрмесінде азап шегеді. (Түрмеде 8 ай қамауда болған) Ахметті патша жандармдары түрмеден босатылғаннан кейін қазақ жерінде тұру мүмкіндігінен айырып, Орынборға жер аударады. Қазан төңкерісі бітіп, Кеңес өкіметі орнаған тұста, яғни, 1917-1919 жылдары «Қазақ» газеті мен «Алашорда» партиясының серкесі ретінде Ахмет Байтұрсынұлы тағы да тергеуге алынады. Бірақ, 1919 жылдың 4 сәуірінде большевиктер жағы алашордашыларға кешірім жариялап, айыппұл төлейді. 1920 жылы 4 сәуірде Коммунист партиясының мүшелігіне өтеді. 1929 жылы 2 маусымда жазықсыз қамауға алынып, 1936 жылы босаса, 1937 жыл 8 қазанда қайтадан түрмеге түсіп, 1938 жылы ату жазасына кесіледі. Осы жылдар аралығында ұлт ұстазы ба-сынан небір қиыншылықты өткереді. Ахмет Байтұрсынұлына арнайы тоқтап отырғанымыз, оның – түрмеде жазылған шығармаларында азаттық сарыны басым.

Түрмеде жазылған шығармалардың стильдік ерекшелігін төмендегідей тарқатамыз:

- 1)Түрмеде жазылғаны;
- 2)Абақтыда отырып «Еркіндік» пен «Елдік» мұратын аңсауы;
- 3)Күрескерлік пен қайсарлық пафосқа толы;
- 4)Жазылған шығармаларда замана шындығы, тауқыметі бар;
- 5)Түрмеге түскен тұтқын (қаламгер) жендеттердің қорлық-зомбылығын тартып, азап шеккендігі, қиыншылықты басынан өткергендігі – әрқашан қастерлі және сенімді болмақ. Осы аталған элементтердің бәрі – қаламгердің жүрегіне, сана-сезіміне, түйсігіне әсер етпей қоймасы анық.

Ендеше, бұдан шығар қорытынды – түрмеде жазылған шығармалардың басты ерекшелігі – жазылу барысы, сосын стильдік-жанрлық, тақырыптық ерекшелігіне байланысты құнды екенін естен шығармағанымыз жөн. Жазылу барысы деп айрықша тоқталғанымыз – жазушының немесе акынның басынан өткерген қиыншылығы, тағдыр соқпағы. Қасиетті Құран Кәрімнің 68 сүресінің, 1 – аятында: «Қаламға және оның жазуына серт!» делінген. Міне, Жаратқан Иеміз әрбір жаратылыс иесіне өзіне тән қабілет, талант береді және сол ықыласы ауған пендесіне тағдыр сынағын да үйіп-төгіп береді. Біздің түрмеге түскен, қуғын-сүргінге ұшырағандардың дені – иманды, діни сауатты, көзі ашық жандар. Иманжүсіп секілді салсерілердің де, Ахаң бастаған алаш арыстарының да, Алаш арыстарымен рухани һәм шығармашылық жақын байланыста болған «Торғайдың Шәкәрімі» атанған құран қари Файзолла ишан Сатыбалдыұлы мен Шіменбай Әлшоринді тағы басқа нақақтан-нақақ жапа шеккен азаматтарды Құдайсыз болды дей алмаймыз. Олар – өздерінің шығармаларын үнемі «Биссіміллә» деп бастағанын да білесіз.

Акын, әдебиет зерттеушісі Захара Нұрәділқызының: «Стиль – бір акынның *(Дұрысы – қаламгердің деп оқыңыз – Е. Т.)* өзіне тән ой-пікірі, өмір тәжірибесі, қоғамдық арман-тілегі, эстетикалық талғамы, шығармашылық қабілеті мен шығармашылық даралығы тағы басқа. Бұлар рухани ерекшелікке жатады. Осындай рухани ерекшеліктің акын, жазушының шығармасында жан-жақтылы сәулеленуі жазушылық стиль делінеді» [35;137 б]дегенін ескерер болсақ, стиль қаламгердің таланты мен тағдырына тән сипат. Түрмеге түскен қаламгерлерде бұл сипаттың екеуі де кездеседі. Түрме шығармашылығының стильдік ерекшелігі – талант пен тағдырға да байланысты.

Түрмеде жазылған шығармалар несімен құнды? Біріншіден, бұл шығармаларда замана шындығы боямасыз берілген. Екіншіден, бұл шығармалар – қазақ әдебиетінің алтын қорына қосылған әдеби мұралар. Үшіншіден, осы шығармаларды оқи отырып, танымдық тұрғыдан саралайтын болсақ, біздің қазақ әдебиетінің тарихында түрме шығармашылығы

деген кезеңнің бар екенін және болғанын дәлелдеуді қажет етпейтін аксиома болмақ деп топшалаймыз.

Түрмеде жазылған шығармаларды кез келген көркем шығармалардан оңай айыра аламыз. Себебі: түрмеде жазылған шығармалардың басқа көркем шығармалардан жазылу барысы ерек. Оқи бастағаннан-ақ шығарманың қалай жазылғанын стилінен қапысыз танысыз. Сонымен қорыта келе айтарымыз, түрмеде жазылған шығармалар – жазылу барысы жағынан да, оқиғалардың берілу жағынан да айшығы өзгелерден бөлек, дара бітімді қолтаңбасы арқылы стиль жағынан ерекшеленеді.

2.3 Түрме шығармашылығының жанрлық ерекшелігі

Түрмеде жазылған шығармалардың тарихына қатысты зерттеу жұмысын жазып жүргендіктен тағдырлы шығармалардың тақырыптық-идеялық ерекшелігіне және стильдік ерекшелігіне тоқталып өттік. Ендігі сөз – жанрлық ерекшелігі хақында.

Түрмеде жазылған шығарма – тағдырлы шығарма, авторы – тағдырлы тұлға (каламгер) болады деп тұжырым жасайық. Себебі: тар қапаста қара басыңның тағдыр таразасына тартылып тұрған шақта, өмір мен өлім арасындағы жолайырықта барлық азап пен қиындыққа назар аудармай, жүрек сөзін ақ қағазға түсіру. Оның жазылуы, камерадан шығуы, бұқараға жетуі – оны тек түрмеге түсіп, тағдыр сынағын тартқан адам ғана айтатын жайт. Біздікі – топшалау, саралау ғана.

Түрмеде жазылған шығармалардың тағы бір назар аударатын жағы – жанр жаңалығы. Академик З.Қабдолов: «Әдебиет теориясында пішін (форма) бар да, түр (вид) бар. Дәлірек айтқанда, әдебиеттің тектері (эпос, лирика, драма) бар да, түрлері (роман, поэма, трагедия т.б.) бар. Тек түр де жанр деген ұғыммен, яғни жанр мен жанрлық түрмен мәндес», -дейді. [52;291 б] Сонда түрмеде жазылған шығармалардың жанрлық ерекшелігі қандай? Олардың көркем әдеби шығармадан айырмашылығы не? Деген заңды сұрақ келуі әбден мүмкін. Енді осы сұрақтарға жауап іздеп көрейік:

Түрмеде жазылған, түрмеде туған туындыларды жазылу барысына, түріне (вид), пішініне (форма) қарай ән, дастан, жыр, өлең, қағытпа, роман-эпопея, поэма, элегия деп жіктеуге болады. Мысалы, әлем әдебиетіндегі түрме шығармашылығының көрнекті өкілі, Совет одағының Батыры, татар ақыны Мұса Жәлел өзінің атақты «Моабит дәптері» кітабы үшін 1957 жылы Ленин атындағы сыйлықты иеленді. Осы кітапқа енген 115 өлең түрмеде жазылған. Олардың жазылу пішіні де әр түрлі. Ал, өзіміздің Таңжарық Жолдыұлының түрмеде жазған шығармаларының жалпы саны – 119. Олар жанры жағынан дастан, қисса, айтыс, өлең болып бөлінеді. Осы секілді Мәди Бәпиұлы, Иманжүсіп Құтпанұлы, Қапез Байғабылұлы,

Пішән Жәлмендеұлы секілді әнші-композиторлардың тағдырлы әндерінде осы қатарға қосамыз.

Біз, тек түрмеде жазылған әдеби шығармаларды ғана зерттеуді міндет еттік. Егер біздің музыкатанушы ғалымдарымыз түрме шығармашылығына назар аударса, біраз жаңалық ашар еді... 1929-1954 жылдар аралағына дейін қазақтың көптеген әндері мен күйлері солақай идеологияның зардабын шекті. Оларды орындауға тиым салды. Тарихта бұларды «сотталған әндер» деп атайды. Мысалы, ақын Ілияс Жансүгіровтің «Күй» поэмасына арқау болған қобызшы Молықбай (Байсақұлы) шалдың азапты тағдыры, түрмеде жатып шығарған күйлері арнайы зерттеуді қажет етеді. Осындай түрменің дәмін татқан әнші, қобызшыларымыздың қатары көп.

Біздің ұлттық әдебиетте Мәди мен Иманжүсіптің бір-екі әні, Ахмет Байтұрсынұлының «Анама хат» өлеңі, Сәкен Сейфуллиннің «Біздің жақта», «Қамыққан көңілге», «Шаһит болған достарыма», «Сағындым» (Қамауда), «Адасқанға» (Тұтқынның сөзі), «Қамауда» өлеңдері, Мағжан Жұмабаевтың «Сағындым» өлеңі түрмеде жазылған. Ал, қалған арыстарымыздың түрмеде жазған шығармалары біздің қолымызға жетпеді. Мұрағаттық құжаттарда да тіркелмеген.

Түрме шығармашылығының жанрлық мәні, әдебиеттану ғылымынан алар орны, атқарар қызметі мен рөліне: «Түрме лирикасының жанры мазмұны жағынан ерекшеленіп, тақырыптық басымдылығы негізінен түрмедегі ауыртпалықтар мен тағдырлар туралы шағымдар. Түрме лирикасының жанры белгілі бір сөздермен (хаб, зиндан, банда) таңбаланған, бірақ тұрақты таңбалау әдістері жасалмаған. Түрме лирикасының жанры үшін арнайы форма белгіленбеген, көбінесе қасида рөлін атқарады» [40;12 б] осы тұжырым нақты жауап болатын сияқты.

Жанр деген терминнің анықтамасы әр түрлі. Әдебиеттанушы ғалымдар әлі күнге дейін нақты бір мәмілеге келген жоқ. Біз, жоғарыда академик З.Қабдоловтың ұсынған концептісі негізінде жазуға ниеттендік. Жанр ұғымының мағынасын кеңірек ашу үшін академик, фольклорист С.Қасқабасовтың тұжырымына назар аударсақ: «Жанр дегеніміз – оқиғаны, сюжеттік материалды белгілі бір мақсатпен тұтас мазмұнды, айқын идеялы шығармаға айналдырудың әдісі, жолы, құралы» [53;21 б] дегендей, жанр – құбылыс, категория. Формальді-мазмұнды категория деген ұғым көңілге қонымды секілді. Осы тұрғыдан алғанда, түрмеде жазылған шығармалардың жанры да формальді – мазмұнды категория сапына жатады дей аламыз.

Түрмеде жазылған шығармалардың ішіндегі шоқтығы биігі – Қажығұмар Шабданұлының «Қылмыс» романы. «Қылмыс» жанры жағынан роман-эпопея. Романды өз ішінен жіктер болсақ, мемуарлық роман. Бұл – қазақ прозасындағы соны құбылыс.

Түрме шығармашылығының жанры туралы нақты айту үшін, түрме шығармашылығы деген түсінік қалай пайда болғанын білейік: «Ортағасырлық татар әдебиетіндегі құлдық мотиві» құлдық мотивінің шығу тегі (түрме мотивтері) салыстырмалы түрде зерттеледі. Дүниежүзілік әдебиетте құлдық мотиві бұрыннан бар. Ол үнділердің «Риг-Веда», ал парсылардың «Авеста», қытайлардың «Шицзинь», сондай-ақ «Көне өсиет», «Інжіл» және «Құран» кітаптарында кездеседі. Айта кетерлігі, «Көне өсиеттегі» құлдық тақырыбы прозалық әңгіме түрінде берілсе, «Құранда» романтикалық сарында бейнеленген.

Ғасырлар бойы халықтар өмір сүрді, соғысты, тұтқынға алынды, тұтқында болды. Бұл Орхон-Енисей жазбаларында (VII-XI ғғ.), сондай-ақ Махмұд Қашқаридің (XI ғ.) «Түркі диалектілерінің сөздігінде» (1072-74) көрініс тапты. «Татар әдебиетінің болгар кезеңі: түрме мен құлдық мотиві Құл Ғалидың «Жүсіп туралы аңыз» дастандарындағы Ұлы Жүсіп туралы сюжет талданады, ол «Інжілде» де, «Библияда» да көрініс тапқан. «Құран» және татар жазба әдебиетінің негізін қалаушы Құл Ғалидың (шамамен 1183 – 1236-1240 жж.) «Жүсіп туралы аңыз» (1233) поэмасына негіз болған. Поэмадағы құлдық мотиві ең маңыздыларының бірі. Өздеріңіз білесіздер, қызғаншақ ағайындар Жүсіпті қыдырамын деген желеумен үйден алып шығып, құдыққа лақтырып жібереді. Мұсылмандық неоплатондық эстетика рухында және зерттелген жазбалардан айырмашылығы, Құл Ғали құдығы жарықтандырылған:

Ал Жүсіптің нұры әп-сәтте сулардың қараңғы қойнауынан

Жерге көтерілді және қазір жарқырайды.

Джебраил періште Юсуфқа алдағы сынақтар, соның ішінде тағы бір түрме, содан кейін құлдық туралы хабарлайды. Шығыс ғұламалары

құлдық тақырыбы құлдық мотивінің бір түрі болып саналады (немесе «тұтқын» тақырыбы). Мәлік Дагир құдықтан босатқанымен, бауырларынан шошыған Юсуф өзінің құл екенін мойындауға мәжбүр болады.

Ал Юсуф бұл жолы олардан қорықты.

«Мен шынымен құлмын», – деді ол бірден,

Құлдыққа түсіп, ол өз жағдайының барлық мүмкін қиындықтарын біледі, олардың ішінде ең қиыны пұтқа табынушы қожайынға бағыну. Құлдық мотиві бұғаулар бейнесімен тығыз байланысты.

Ағаларының қоқан-лоққыларына жауап ретінде өзін құл деп таниды, бірақ жүрегінде:

Оның көзінен жас төгілді, -

«Бірақ мен Иеміздің қызметшісімін», – деп ойлады ол қазір.

Демек, Жүсіп поэмада екі есе құл болғандай суреттеледі: ол дене жағынан құл (тұтқын) және сонымен бірге Құдайдың құлы. Үшінші жағдай – Жүсіптің өзіне ғашық болған Зүлейханың жаласымен түрмеге жабылуы.

Жаратушының өсиеттерін орындау жолында Зүлейха келіскен Жүсіп өз еркімен түрмеге түседі:

Мен Зүлейханың айла-амалдарынан зынданды артық көремін,

Раббым, мейірімінді бер,

Мені Зүлейхадан құтқар, арманымды орында -

Зынданда, Жаратушы, қазір болғаным жақсы болар!

Ол, біз көріп отырғандай, ең қиын сынақтарға дайын. Юсуф таңдау алдында тұр: не сарайда тәтті зина, не Жаратушыға және оның ар-ожданына адалдық, бірақ құлдықта. Юсуф соңғысын таңдап, барлық сынақтардан абыроймен өтеді.

Құлдық мотиві құлшылық мотивтерімен астасып жатады. Әкесі Юсуф Якубаның Аллаға жалбарынуынан кейін батыр бостандыққа қол жеткізіп, Мысырдың билеушісі болады. Ал Жәбірейіл періште оны Мысыр халқына мейірімді болуға шақырады:

Азап шеккендерді тағдырдың азабынан айыра көрме,

Ешқашан жазықсыз адамды құдыққа лақтырмаңыз

Жалған жала жауып, қиындықтың отын жақпа

Енді тұтқындарға мейірімді болыңыз.

Сонымен Құл Ғали жырында құлдық мотиві төрт түрлі нұсқада берілген: Жүсіпті құдыққа тастайды; құлдыққа сату; он екі жыл тұтқында; діни-философиялық аспектіде – Құдайдың рухани құлы ұстанымы.

«Татар әдебиетінің Алтын Орда дәуіріндегі құлдық тақырыбының діни-сопылық және зайырлы іске асуы» және Құл Ғалидан келе жатқан дәстүрлермен байланысын атап көрсетеді (жеке сюжеттер, бейнелер, детальдар). Бұл дәстүрді ортағасырлық авторлардың өздері атап көрсетеді.

Алтын Орда дәуірі әдебиетінде көрініс тапқан түрме мотивтері Құтба (шамамен 1297 ж. – 14 ғ. ортасы) «Хосров пен Шірін» (1342) поэмасында да ашылады. Өлеңде бұл тақырып жердегі махаббат тақырыбынан ажырамайды. Сонымен бірге құлдық тақырыбы құлдық тақырыбының бір нұскасы ретінде рухани құлдық ретінде метафоралық түрде бейнеленген. Кейбір шығыс ғалымдары тән сүйіспеншілігіне, құмарлыққа, материалдық игіліктерге ұмтылуды тез бұзылатын, тез бұзылатынның алдындағы құлдық деп түсіндіреді, ал оны өз кезегінде құлдық тақырыбының бір түрі деп түсіндіреді. Демек, Құтба жырында құлдық мотиві діни, сопылық, зайырлы аспектілерде көрінеді» [40;216]. Осы әлемдік әдебиеттануға енген тұжырымның өзінен тарихи дерек екенін байқадық.

Түрмеде жазылған өлеңдердің көбінесе риторикалық сұрау арқылы жазылған. Яғни, өз-өзіне сұрақ қойып, өз-өзіне жауап беру үлгісінде өлең. Бұны кез келген түрмеге түскен қаламгердің шығармасынан кездестіре аласыз. Түрме шығармашылығының жанрлық-стильдік ерекшелігі – психологиялық детерменизмнің айырықша берілуі.

Сөзімізді түйіндер болсақ, түрме шығармашылығы – тақырыптық-идеялық, жанрлық-стильдік және реализм бағыты тұрғысынан ерекшеленеді.

Түйін

Түрмеде жазылған шығармалар идеялық-танымдық және көркемдік –эстетикалық көзқарастар бірлігімен, стильдік-жанрлық айшығымен ерекшеленеді.

III ТАРАУ

ТҮРМЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

3.1. Түрме шығармашылығының көркемдік ерекшелігі

Біз, қазақ әдебиеттану ғылымындағы әлі күнге дейін күрмеуі шешілмеген, түйткіл мәселені ғылыми айналымға енгізуді мақсат етіп, қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы деген цикл аясында ғылыми зерттеу жұмысын жазуды қолға алдық. О бастағы мақсат сол – кешегі өткен дәуірде нақақтан-нақақ қуғын-сүргінге ұшырап, түрмеге тоғылып, бейнет пен мехнат шеккен жандардың (қаламгерлердің) шығармашылықтарына әдеби тұрғыдан баға беріп, әлемдік әдебиеттану контекстінде зерттеу, саралау болды. Бастысы – қорлық-зомбылық көрген бабаларымызды тірілту, ұрпағымен қайта қауыштыру!

Сонымен түрмеде жазылған шығармалардың көркемдік деңгейі әдебиет теориясының талаптары мен шарттарына сәйкес келе ме? Түрмеде жазылған шығармалардың поэтикасы қандай? Түрме шығармашылығының тілдік өрнектері қандай? Түрме поэзиясында қандай ерекшелік бар? Осы сұрақтарға жауап беру үшін өзімізге дейінгі әдебиет теориясы хақында ой-тұжырым жасаған әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп көрейік:

«Поэзия – сөз өнері, шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі. Оның үстіне поэзияның аса маңызды, әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды бейнелеп көрсете алатын зор мүмкіншілігі бар. Ол айналамыздағы дүниені, өмірді танып-білудің күшті құралы, біздің қоғамдық ой-санамыздың, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің үлкен, өнімді саласы. Сондықтан поэзиядағы сөз суреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан нәр алып, соған тікелей жалғас туады. Сөз қолдану шеберлігі, көркемдік шеберлік дегеніміз өмір құбылыстарын танып-білу, ұғып-түсіну қабілетімен, көркем ой-сезім қуаттылығымен терең тамырласып, қабысып жатады», [54;116] – деген екен академик З. Ахметов, ал, тұрмағамбеттанушы ғалым, филология ғылымдарының кандидаты Ұ. Жаңбыршиева: «Әрбір ақынның өзіндік бетін, ақындық құдіретін, поэзиясының ерекшелігін көрсететін, оның көркемдеу тәсілі, суреткерлік шеберлігі, тілдік өрнектері, көркемдік бейнелеу құралдары болып табылады», – дейді [55; 270 б].

Көркемділік – өнер шығармаларының өзіндік ерекшелігі, эстетикалық сұлулығы, дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суреттілік, бейнелілік,

өрнектілік. Көркемдік кесім жоқ жерде өнер шығармасы өмір сүрмейді. Көркемділік – өнер туындысының сапалық көрсеткіші. [56; 41 б]

Тегінде, тұзсыз ас болмайтын секілді, көркемдік талапсыз көркем шығарманың жазылмасы анық. Көркемділік – қаламгердің шеберлігі мен қарым-қабілетіне байланысты. Түрме поэзиясының көрнекті өкілі Тұрмағамбет Ізтілеуовтің өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктеріне қаралық: Тұрмағамбеттің әдеби мұрасын зерттеген Ұ.Жаңбыршиева ақынның бай мұраларының көркемдігін былайша топтастырыпты.

1. Поэзиялық айшықты орамдармен берілетін мағыналы сөздер.
2. Метафоралық сөз тіркестері.
3. Айқындау сөздер.
4. Дастандарындағы гипербола мен литотаны қолданған дәстүрлі өрнектер.

5. Теңеулер мен эпитет арқылы ұлттық сипат белгілерін беруде көбіне теңеуге жүгініп отырады.

6. Нақыл-ғибрат, бейнелі, ойлы қанатты сөз, тағылымдық, тәрбиелік мәні бар сөздерді көп қолданған.

7. Сөз қайталау арқылы өлеңге рең беру (аллитерация, ассонанс).

Т.Ізтілеуов поэзиясының көркемдік жүйесін құрайтын негізгі желілерінің бірі – ақынның өз бейнесін көрсетуінде деп білеміз, – дейді де ғалым, – фольклорлық шығармаларды жетік білетін ақын қыздың сұлулығын, аттың сынын, батырдың тұлғасын, патша отарлауын суреттейді. [55;271 б]

Тұрмағамбеттің түрмеде жазған шығармаларынан, хат өлеңдерінен көптеген жаңалық табуға болады. Алдағы бөлімде бұл турасында кеңінен баяндалады.

Түрмеде жазылған шығармалардың басты көркемдік ерекшелігі – философиялық – ағартушылық идеямен сабақтасуы. Түрмеде жазылған шығармаларда кездесетін ерекшеліктерді былайша жіктеуге болады:

1. Жыраулар поэзиясы мен Махамбет поэзиясындағы дәстүр жалғастығы.

2. Риторикалық сұрау арқылы жасалатын өлеңдер.

3. Батылдық, ерлік жиынтығындағы толғаулар.

Мысалы, дәстүр жалғастығы туралы айтып өттік. Енді түрмеге тоғылған Байдүкен Жұмаділұлының «Тергеуде» деген толғауынан үзінді алайық:

*Ұйқым қашып,
Тұман басып,
Қайғы ұласып,
Жігер жасып,
Отыр болмай мазам да,
Жамбастан дымқыл сыз өтіп,*

*Шиыршық атып толғатып,
Ортасында айдынның
Жете алмай шаршап аралға.
Бір жапырақ ағарған
Түсті көзім қағазға, —*

деген жолдарынан Абайдың «Сегіз аяғы», Ахметтің «Жиған-терген» өлеңімен буын ырғағы, өлең құрылысы сәйкес келеді. Бұндай сабақтастық Шәкерім поэзиясында да, басқа ақындардың өлеңдерінен де кездеседі.

Сонау Атырау өңірінде Насихат Сүгірұлы деген акпа ақын, жыршы өткен. Ол да әр жылдары түрмеге тоғылып, репрессия құрбаны болған. Ақынның «Мені елден айырған» деген түрмеде отырып жазған толғауы бар. Сол өлеңнің мәтініне қаралық:

*Еділ, жайық екі су,
Айналасы қамыс көл,
Астрахань мен Оралдың
Екі арасы шойын жол.
Төменгі жағы Гурьев,
Байқағанға алыс жол.
Менің мекен жайлауым —
Екеуінің арасы.
Кіндік кесіп, кір жуған
Мыңтөбе еді туған жер.
Мұндай ыстық мүрекке
Таба алмадым таныс жер.
Домалантып қаңбақтай,
Айдады бізді биыл жсел.
Жалбарындым өзіңе,
Жасаған ие, оңын бер, —*

осы өлең жолдарынан не байқадыңыз? Жыраулар поэзиясындағы, Махамбет Өтемісұлының поэзиясындағы толғаулар есіңізге түскен болар. Міне, бұл да дәстүр жалғастығы.

Кешегі 1930-1938 жылдар аралығында бай, болыстардың ұрпағы қуғын-сүргінге ұшырады. Байлықтары мен малдары тәркіленіп, өздері қудаланды. Сондай көп зәбірді көрген отбасы – Құнанбай қажы әулеті. Шәкерім де, оның баласы Ахат та түрмеге түсіп, азапқа шегілді. Әсіресе, Ахат Шәкерімұлы көп қиындықты көрді. Ахаттың мына өлең жолдарынан:

*Тергеуші, мейлің сабай бер,
Бар пәлені жамай бер,*

*Қылмысты үйіп санай бер –
Қайдасың, қайрат, қайдасың?!*

*Тұтқын қылып байлай бер,
Көрімді қазып сайлай бер,
Мейлің шетке айдай бер,
Қайдасың, қайрат, қайдасың?!*

*Қорқытпайды мені дар,
Тіліңді енді тарт, мұндар.
Өлімнен қорқып сатпан ар –
Қайдасың, қайрат, қайдасың?!*

Батылдық, ерлік жиынтығын байқаймыз. Яғни, тұтқын (ақын) өзінің ар-намысын, Отанын бәрінен биік қояды. Ол Отанын сатпау үшін, өзінің қара басын өлімге тігеді. Барлық қорлық-зорлыққа шыдайды.

Кешегі 1951 жылы сталиндік репрессияның екінші кезеңі басталды. Сол кезде көптеген оқымысты ғалымдар мен өнер қайраткерлері түрмеге тоғылып, «58» статьяның «10» тармағымен 25 жылға бас-бостандығынан айырылды. Олардың арасында ақын, әдебиеттанушы ғалым Бүркіт Ысқақов та болды. Бүркіт ақынның өлеңдерінің тақырыптық мәні: отбасы, Отан, адамдық, адалдық, достық болып өзгешеленеді. Академик Р.Бердібаев: «Б.Ысқақов бұл өлеңдерімен қазақ совет поэзиясында бұрын болмаған «Тұтқын жыры», «Ләгер өлеңдері» деген жаңа поэзия жанрын әкелді» деп бағалаған. Төмендегі өлең жолдарына қараңыз:

*Балама менің бірақ та
Әке қайдан табылар, –
Аумаған өзім сияқты
Жүрегі бар, жаны бар?!*

*Анада болар бірнеше ұл,
Бірнеше еркек әйелде.
Екі әкесі болған бір
Баланы көрдің қай елде?!*

Я болмаса:

*Жазықсызбын, жарандар,
Көңілде жоқ түк кірім.
Нанбасаңдар, қараңдар
Жүрегімнің түкпірін.*

Немесе:

*Мейлі жау жаба берсін маған жала,
Өтірік ойдан тапқан мінін таға.
Бір болар бірақ алда шындық соты,
Айтар бір әділ билік тарих-аға.*

*Салынар таразыға ақ-қарамыз,
Шындықтың түгін қоймай ақтарармыз.
Қазіргі қаралаушы, жазалаушы
Жауыздар, сонда шығар масқараңыз!*

*Ақырғы әділ үкім айтып елім,
Паи етер ақтығымды әлі-ақ менің.
Берілер сазайларың сендердің де,
Көз жастар нақақ аққан кетпес тегін.*

*Сенемін осы күннің келеріне,
Шындықтың жауыздықты жеңеріне.
Сенемін үкімет пен партияның
Қол ұшын қайта маған береріне.*

Ақынның жоғарыда мысал ретінде үш өлеңінен үзінді келтірдік. Осы түрмеде жазылған шығармалардың көркемдік ерекшелігі турасында жоғарыда арнайы тұжырым жасағанбыз, ақынның осы өлең жолдары сол тұжырымға сәйкес келетінін ескеріңіз.

Түрме поэзиясында тілдің көркемдегіш элементтері – троп пен фигураның түрлері көптеп кездеседі. Мысалы, теңеулерде өмір, өлім, қайғы мен мұң сферасына қатысты көптеген үлгілер бар.

Теңеулердің мынадай түрлері:

1) Менің кінәм – қайдағы,

Қайғысы еді халқымның.

Сенің кінәң – сайдағы

Ат басындай алтының. (Ш.Мусин. «Колыма» өлеңінен)

2) «Жалғыз бақыр тиындай» (Б.Жұмаділұлының өлең жолдары)

3) «Күмістей сымға тартқан саусақтарың» (Т.Ізтілеуов)

4) «Дәурен өтті дауылдай» , «Гасқа барып тірелді, тасыған таудай талабым» (А.Асқаров)

Түрме поэзиясында ауыстыру мағынасында қолданылатын поэтик құралдың бірі – метонимия жиі кездеседі. Соның бірі:

1) Ырылдайды ыржиып,

Көк төбетше қабаған. (Байдүкен Жұмаділұлы)

2)Шабан көңіл сабалып,
Сүйеніп тұр қамшыға.
Тыпырлайды, тулайды
Тұғырдағы қаршыға (Насихат Сүгірұлы)

Түрме поэзиясында эпитет пен метафораның да көптеген түрлері бар. Барлық түрмеге түскен ақындардың шығармаларында абақтының ақ үйі, сұм өмір, өмір жалған, темір тор, қу тағдыр, тар үй, сары алтын секілді тағы басқа теңеу түрлері ұшырасады.

Шіменбай Әлшориннің поэзиясындағы көркемдік айшықтарға мысал келтірейік:

1.Метафора (Ауыстыру)

А) *Емшектесім – егізім*

Құс төресі – ақ сұңқар

Ә) Метафораның жай түрі:

Мен бір жүрген мұндымын,

Қатардан кем құндымын,

Болса да бекер жұмысым,

Талантсыз өмір құндымын. [57;42 б]

2.Эпитет

А) Эпитеттің жай түрі:

Қызыл тілім, екі жақ, құба тіл, ақша жүзі

Қияқты найза, қу жебе, алма мойын, ариын төс.

Ә) Эпитеттің күрделі түрі:

Қырқа жалды қыл құйрық

Қаса бір жүйрік тал бедеу,

Қарсақ пішім наз бедеу.

Шар айналы ақ сауыт.

Шіменбай поэзиясындағы теңеулерге де мысал келтірсек:

1.*Мақпалдай шөбі түрленген.*

2.*Толқыған судай сөз келді.*

3.*Үлтершектей ұлыңыз,*

Қызғалдақтай қызың.

4.*Жамыдай болып жалтақтап.*

5.*Асыл бір туған нарлардай.*

6.*Иттей қуып, бажылдап.*

7.*Адал бір туған жсарлардай.*

8.*Айғыр нардай шабынып,*

*Жүрегі оттай қабынып.
9.Тау текедей керіліп.
10.Шамдай жанған шырағың.*

Ақынның мына өлең жолдары тұнып тұрған теория.

*Ақбөкендей орғытып.
Кер маралдай керілген,
Аш күзендей бүгілген.*

*Алма мойын, аришын төс,
Оймақ ауыз, қолаң шап,
Маржандай тісі тізілген,
Қаламдай қасы қиылған.*

Ақынның түрмеде жазған өлеңдерінен басқада көркемдегіш құралдарды табуға болады. Тағы бір мысал келтірейік:

1.Аллитерация

*Қара жердің өлгені
Қар астында қалғаны.
Қас батырдың өлгені
Қарсы келген дұшпанмен
Қарсы найза салыспай,
Қызыл қанға батыспай. [57;69 6]*

2.Синекдоха (Меңзеу)

*Қасқыр соққан мал бедеу,
Күні кетіп қартайып,
Төрт аяқтан айрылса.*

3.Символ

*Бүгінде біздер отырмыз,
Ел сағынып елеңдеп,
Екі көзі мөлдіреп,
Қара көзден аққан жас,
Бұршақтап жерге төгіліп,
Қабырғам менің сөгіліп.*

Шіменбай Әлшориннің түрмеде жазған өлеңдерінен философиялық сарындағы көптеген тағылымдық, тәрбиелік мәні бар өлеңдерді кездестіреміз.

Таңжарық Жолдыұлының түрмеде жазған өлеңдеріндегі көркемдік деңгейіне мысал келтірейік:

А) Эпитет

*Өткір ой, жүйрік қиял, қырағы көз,
Адамға бітеді алуан түрлі мінез [58;4 б]
Шағым тіл, шағылма сөз, жалған жала,
Дұшпанның көре алмаған көкемесі [58;86 б]*

Ә) Тенеу

*Байқасаң Іле жердің ортасындай,
Егер де дене болса қолқасындай.
Тауы – алтын, тасы – күміс, ағашы – жез,
Сулары еркек қойдың сорпасындай. [58;148-152 б]
Көк кезең бұлдырайды шығыс жақтан,
Түскендей мұнар басып патша тақтан.
Еміз деп омырау түрткен жас баладай,
Ыңырсып қойныңды аш деп бұраң қаққан. [58;15 б]*

Пекин Орталық Ұлттар университетінің доценті Мұхтар Әбілқақұлы: «Сөзге айрықша қасиет бітіріп, екі зат, екі құбылыс бір-біріне сәуле түсіріп бірін-бірі айқындай түсетін тіл қолдану тәсілін – метафора (ауыстыру) дейміз. Қазақ тілінде метафораның бес түрлі жасалу жолы бар. Олар – жай метафора, жалғаулар арқылы жасалатын метафора, көмескі етіс арқылы жасалатын метафора, күрделі метафора (кейде метафораның ұлғайған түрі немесе ұлғайған метафоора деп аталады) және метафораның «тең», «кәдімгі», «бейне бір», «сықылды», «секілді» деген сөздердің көмегімен жасалатын түрі. Таңжарық шығармаларында метафораның осы бес түрі бет аттаған сайын кездесіп отрады. Оның үстіне асқан шеберлікпен өрнек құрып, тас бұлақтың суындай келісім тауып жатады. Оны сөзге ақындардан дараланып тұрған да әне сол шебер қиюластырылып, орнымен қолданылған метафоралар. Сөзімізді дәлелді болуы үшін бірер мысал келтірейік:

*Аман ба асқар тауым, анам – Іле,
Өсіп ем құшағыңда ойнап күле.
Мен сенен бір күндері тірі айрылып,
Кетіп ем қасіретті дәурен сүре...*

*Кеңкиген мойнын иіп кезеңдерім,
Көрінген төсін ашып өзендерім.
Аш мойнақ, алдың ашық қоңырқай тас,
Арудай торқа киіп безенгенің.*

*Жазылмай жеті жылдай шырмалған тор,
Қасірет қазанында – қараңғы ор.
Есіме елден бұрын сен тұсуші ең,
Сондықтан туған жерім қымбатың зор.*

*Қанбадым қызық, күлкі ойыныңа,
Еркелеп қолды салып мойыныңа.
Сағынып ақ сүтіңді ана сенің,
Тентегің тағы кірді қойыныңа [58;186-189 б]*

Біздің көз алдымызда тізеле көшкен сәнді көштей болып Іленің сұлу табиғаты өтіп жатады... Өзімізді ұмыта бастадық, бірде туыс-туған, ел-жұрттың қалың сүйісінің ортасында қалсақ, енді бірде шмырлап күлкі аққан Іле дариясының бойын бойлап, алыстан бұлдырап көрінген өзімізге әбден қанық болып кеткен заңғар биік шоқылар мен масатыдай құлпырған жон-жоталарға іштей сәлем беріп келе жаттық; көкірегімізге Іленің дымқыл ауасы келіп құйылады, жақын маңнан әнші құстардың құбылта салған құлаққа таныс жағымды әні естіледі. Не ғажап? Ғажап боларлық ештемесі жоқ. Тек шебер суреткердің қаламынан туған сөз кестелерінің бізге дарытқан эстетикалық әсерінің құдіреті, соның ықпал –әсері. Ал, мұндай ықпал-әсер және де сол тіліміздегі эпитет, теңеу, метафора т.б. тәсілдер арқылы бізге жетіп, бізді әсерлендіріп, шаттандырып, мұңайтып, сарғайтып... бүкіл ой-санамызға сан-сапа өзгерістер тудырып отыр.

*Енді бір мысал қараңыздар:
Байқасаң Іле жердің ортасындай,
Егер де дене болса қолқасындай.
Тауы – алтын, тасы – күміс, ағашы – жез,
Сулары еркек қойдың сорпасындай...*

Өлеңде тақырып – туған жер де, идея – ақынның туған жерге деген сағынышы. Алайда, мұндай идея жоғары өлеңдегідей ашық ортаға қойылмаған, керісінше тамылжыған табиғат суреттерінің астарында, терең түкпірінде қалған. Содан болса керек, бұл өлеңдегі ақынның сөз қолданыстары да бөлек, ауыздық басып алағызған бәйге атындай теңтек. Өлеңдегі «тауы – алтын, тасы – күміс, ағашы – жез» деген метафораларды алып тастаса, тұп-тура 26 теңеу бар, егер де осы теңеулердің соңындағы « – дай», « – дей» секілді жұрнақтарды алып тастаса, ол түгелімен метафораға өзгергелі әрең тұр, сонда белгілі мағынадан алғанда теңеу мен метафораның паркы бұлардың соңындағы жұрнақтардың бар-жоқтығында жатыр деуге болады. Келтіріп отырған жыр жолдар метафораның жай түріне мысал бола алады дей аламыз.

Метафораның екінші түрі «мін», «бін», «пін», «сын» немесе «м», «н», «ы(сын)» қатарлы тәуелдік жалғаулар арқылы жасалады:

*Ақ иық лашынмын қанат қақпас,
Бабым көп, күйшіл құстай адам таппас.
Сайраған кеудем тоты, ділім сарай,
Өлеңім Ніл дәрия еңіске ақпас.*

*Кең қолтық кермедегі арғымақпын,
Тер шығып, етім қызбай босқа шақпас.
Тауда өскен, бөктер көрмей көк бөрімін,
Қыр кезіп, қиян шалған, ойда жатпас,
Борбайлап, босқа арам тер болма сонша,
Соғылған сом болатпын тісің батпас. [58;213 б]*

Бұл әрине жіктік жалғаулармен жасалған метафоралар, ал оның тәуелдік жалғаулар арқылы жасалатын түрлері Таңжарық шығармаларында төмендегідей болып келеді:

*Алтын баулы қыраным,
Шалғысы сынып шалықты.
Пәниден көшті сұлтаным,
Айырған әрбір пырақты.*

Метафораның үшінші түрі «еді», «едім», «едің», «екее», «ем», «ен», «м», «н» қатарлы көмекші етістіктердің жәрдемімен жасалады.

*Жорға едім құлынымнан жселмейтұғын,
Қапаста күн тигізбей жем жсейтұғын...*

Күрделі метафораның да жасалу жолына қарай өз ішінен екіге бөлінеді. Мұның біріншісі бір затты (бір құбылысты) бірнеше затқа (бірнеше құбылысқа) балау арқылы жасалады. Таңжарық ақын бұл тәсілді де асқан шеберлікпен ұтымды пайдаланған. Ол өзінің өмірі туралы бір өлеңінде:

*Дүние, саған неге болдым таңсық,
Жалғансың әркімнен бір қалған қаңсып.
Сен де бір, іші қуыс құрай да бір,
Үрлеген сыбызғыдай қабыңды аршып.*

Күрделі метафораның екінші түрі Таңжарық шығармаларында бір-шама жиі ұшырасады. Метафораның бұл түрінде ақын бір затты екінші

бір затқа бірден тікелей балай салмайды, керісінше ең әуелі баламақ болған сол заттың ерекшелігін, қасиетін поэтикалық тілдің өзге тәсілдерінің көмегімен суреттеп, мәнерлеп, айқындап алады да, содан кейін барып балайтын затын айтады. Мұндай тәсіл Таңжарық шығармаларында төмендегідей көзге түседі:

*Жабырқап жаз көңілді қайғы басып,
Бұзылып қызыл гүлдің өңі қашып.
От жүрек жанып бітті, шоғы сөнді,
Бар дәурен енді маған болмас нәсіп.
Кешегі алтын арман, алмас қылыш,
Майырылды, дүзі сынды, таты басып...
Озының ортасынан кетті үзіліп,
Кешегі сақырлаған қайран арба... [59;96 б]*

Түрмеде жазылған шығармалардың өлең құрылысы туралы айта кетейік, Ықылас Шөрекұлы, Зәкария Сағындықұлы, Байдүкен Жұмаділұлы, Шіменбай Әлшорин, Файзолла Сатыбалдыұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов секілді ақындардың шығармаларында 7-8 буынды толғау, аралас буынды терме үлгісінде жазылған өлеңдері бар.

Қазақ поэзиясында ең көп қолданылатын өлең өлшемдері жеті-буынды, жеті-сегіз буынды, он бір буынды. Алты буынды өлең, онан да қысқарақ төрт буынды өлең сиректеу кездеседі. Он төрт, он бес буынды өлеңдердің тармағы құрама болып келеді, яғни жеті буынды екі тармақтан, не жеті, не сегіз буынды екі тармақтан құралған болады [54;147 б].

Түрмеде жазылған шығармаларды қазақ өлеңінің құрылысы тармақ, шумақ, ырғақ секілді негіздерінен тұратын білеміз. Академик, теоретик Қ.Жұмалиев пен З.Ахметов қазақ өлеңдерін силлабикалық өлең құрылысына жатқызатын ескерсек, түрмеде жазылған өлеңдердің көбі әр түрлі ұйкасты, 8 буын, 2 бунақ болып келеді.

Сайып келгенде, түрме шығармашылығының көркемдік ерекшелігі – поэтик тілдің барлық элементтерімен жарасымын, үйлесімін тапқан. Бұл поэтик тіл – түрмеде жазылған тағдырлы туындылардың көркемдік деңгейін көтерді.

3.2 Түрме шығармашылығының тілдік өрнектері

Қазақ әдебиетінің тарихына назар аударсаңыз, Ежелгі дәуір әдебиеті, Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет, XIX ғасырдағы қазақ әдебиеті, XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті дегендей кезең-кезеңге бөлініп қарастырылған. Әрбір кезең өкілдерінің шығармашылығы әдеби, тілдік тұрғыдан зерттеу нысанына айналды. Осының нәтижесінде М.Балақаев,

Е.Жанпейісов, Р.Сыздықова сынды филолог ғалымдардың «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты зерттеу еңбектері жариялана бастады. Әсіресе, академик Р.Сыздықова қазақ әдеби тілінің зерттелуіне көп үлес қосты. Ғалымның «Абай шығармаларының тілі», «Абайдың сөз өрнегі», «Қазақ әдеби тілінің тарихы», «Сөздер сөйлейді», «Сөз құдіреті», «Ясауи хикметтерінің тілі», «Қадырғали Би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы», «Тілдік норма және оның қалыптасуы» атты көптомдық зерттеулері – әр жылғы қажырлы еңбегінің жемісі, тіл білімі саласына қосылған мол мұра. Тіл, сөз жайын тексеретін ғылым үш түрлі: тіл білімі, стилистика және көркем сөз теориясы [52;192 б] деген қағиданы ескеріп, жоғарыда аталған кезеңдермен түрме шығармашылығының тілдік өрнектерін салыстыруды жөн санап отырмыз. Түрмеде жазылған шығармалардың тілдік өрнектері мен айшықтарын басқа көркем шығармалардан қалай ажыратудың жолын қарастырсақ:

Академик З.Қабдолов: «Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болуы керек. Бұл – қалам иесіне қойылар бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма – мазмұнды шығарма», – дегенін немесе «...Жазушы тілінің үш түрлі ұтымдылығына – дәлдікке, ықшамдыққа, сұлулыққа – негізделуі шарт» деп көрсеткенін ескерер болсақ, бұл – қаламгердің шығармашылық ізденісіне, шеберлігіне және тақырыпты игеруіне қойылған талап негізі.

Түрмеде жазылған шығармалардың ішінде тілдік тұрғыдан алғанда, ең құнарлысы, шұрайлысы – Таңжарық Жолдыұлының поэзиясында. Ақынның поэтик тілінің өрнектерін саралайық:

Таңжарық тілінің тағы бір арнасы болып келетін – қытай, араб, ұйғыр, орыс, моңғұл, қырғыз тілдерінен енген сөздер. Ақын шығармаларында өзге ұлт тілдерінен екі жүз сексенге тарта сөз қолданыпты. Мұның ішінде 40 сөз қытайша, 110 сөз арабша, 34 сөз парсыша, 24 сөз ұйғырша, 50 сөз орысша, 10 сөз моңғұлша. Қала берді ішінара кездесіп отыратын қырғызша сөздер тағы бар. [35;96 б]Бұлардың бірқатары термин, енді бірқатары жай сөздер болып келеді. Мысалы:

*Иүндүңқұй төртінші айда болып жатқан,
Шинжияңды гүлдентүді шолып жатқан.
Ұсталды Қожанияз, Жүніс жүйежаң,
Ұқтырды, – деп, – шетелге отан сатқан.*

Немесе:

*Бір ұйғұр, бір орыс пен екі-ақ адам,
Олардың танымадым бірісін де.
Біреуі Ианковски перен дохтыр,
Дей салдым – «Израсти» тіл үшінде.*

*Шаш алғыш – Темірахұн дейтін бірі,
Ол мені таниды екен «тірісінде».
Қарсы алды: «Кел, Таңжарық, әпендім» деп,
Қате жоқ бейшараның білісінде.*

(«Таңдамалы шығармалар», I том, 63, 91 беттер)

Таңжарық акынның шығармаларындағы өзге ұлт өкілдерінен енген сөздерді көрсетейік:

1.Қытай тілі: Шуетаң, сәй, пайжан, тңлиң, жа, туанжан, дайбиау, уиюан, дубан, фудұйжан, гомидан, ғұнфан, шуетаң және тағы басқа сөздер.

2.Орыс тілі: Трактор, отказ, бандероль, музыка, март, апрель. Партия, хорошо, как жизнь, господин, ничего, советский, конфиска және тағы басқа сөздер.

3.Моңғол тілі: Шахар, арбын сұмын, кешіл, торғауыт, дулу, әркі және тағы басқа сөздер.

4.Араб, парсы, түркі ұлттарының тілдері: Қирағат, заһар, иплас, діл, пакізе, хикімет, баһадұр, мақшар, диуана,һәм, ғаділет, мүкім, шаһзада, хадис, аят және тағы басқа сөздер.

Түрме шығармашылығының бір өкілі – Шіменбай Әлшорин поэзиясында мынадай сөз қолданысы бар:

лагерь – лексикалық мағынасы: кірме сөз (орыс тілінен енген),

имансыз – лексика. Адами құндылықты білдіретін ұғым. Морфологиялық мағынасы – түбірі иман – не? – сыз – қандай? (Сын есім) Сын есім тудырушы жұрнақ.

Насихат – лексикалық мағынасы – кірме сөз (араб)

Мағражда – лексикалық мағынасы – діни ұғымда қолданылған.

Шекресі – діни ұғымда қолданылған ұғым. Кірме сөз (араб)

Шіменбай Әлшорин поэзиясындағы орыс тілінен енген сөздер құрамы: колхоз, момент, артель, план, материал, прокурор, право, документ секілді тағы басқа сөздер.

Шіменбай поэзиясының лексикалық құрамына мысал келтірейік: Көкорай (біріккен сөз), бей парық (тіркескен сөз), екіжүзді(біріккен сөз. Лексикалық мағынасы – екіжүзді. Дисфемизм, дөрекі сөз), айқай-сүрең (қосарланған сөз), екіталай (біріккен сөз), қасірет-қайғы (қосарланған сөздер), үлкен-кіші (антоним. Қарама-қарсы сөздер), кәрі-жас (антоним), ағы мен көздің қарасы (антоним) және тағы басқа сөздердің лексикалық құрамын анықтауға болады.

Түрме шығармашылығының тілдік өрнектері:

1.Қазақтың мақал-мәтелдерінің, шешендік сөздердің қолданылуы (Таңжарық, Закария Сағындықұлы, Файзолла Сатыбалдыұлы, Шіменбай Әлшорин)

2. Көнерген сөздердің қолданылуы (Файзолла Сатыбалдыұлы, Әлмұхамед Оспанұлы)

3. Өзге тілдерден енген кірме сөздер (Барлық ақынның шығармашылығына тән)

4. Стилистикалық көркемдегіш құралдардың көп қолданылуы

5. Фразеологизм, тұрақты сөздер

6. Лексикалық бірліктердің молдығы

7. Жаргон (Түрмеде ғана қолданылатын) сөздердің қосылуы

Міне, осындай жеті принцип аясында ерекшеленеді. Жалпы, түрме шығармашылығының тілі – зерттеуді қажетсінетін мәселе. Түрме шығармашылығындағы жаргон сөздер – боғауыз, бейпіл сөз болса да, оның шығу себебі, қалыптасу жолдары зерттеу нысанына айналуы керек екенін нақты айта аламыз.

Түрме шығармашылығының тілдік ерекшелігі сол – мазмұн, идея, форма жағынан болмысты, идеяны, көркемдікті суреттеуде, бейнелеуде өзге ұлт тілдерінің қолданылуы. Бұл – түрме поэзиясындағы интернационалдық өзгешелік. Интернационалдық өзгешелік – ақынның шығармашылығы арқылы сол ұлттың рухани және әдеби-мәдени өмірінің дамуына, ұлттаралық келісім мен бейбітшіліктің сақталуына, халықтармен тағдырластықты, аралас-құраластықты нығайтарына дәлел.

Түрмеде жазылған Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романының тілдік тұлғасының деңгейін зерттеп жүрген филолог Ғ.Хасанов: «Х.Есенжанов тілдік тұлғасы кемелденген үш деңгейден тұратын күрделі құрылымды құрайды», – дейді. Ол үш деңгейі: 1) Тілдік тұлғаның семантикалық деңгейі 2) Тілдік тұлғаның когнитивті деңгейі 3) Тілдік тұлғаның прагматикалық деңгейі. Біздіңше, Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясының тілі көркем, (лексикасы, тілдік нормасы) бай шығарма. Әсіресе, кейіпкерлердің сөзі, авторлық баяндау шебер қолданылған.

Сөзімізді түйіндер болсақ, түрмеде жазылған шығармалар – әдеби қазынаға қосылған мұра екенін түсінсек, олардың тілі (лексикалық мағынасы мен стилистикалық, лингвистикалық өзгешелігі) жағынан қазақ әдеби тілінің дамуына, тілдік норманың (түрмеде қалыптасқан жаргон сөздер) қалыптасуына қосылған үлес.

3.3 Түрме поэзиясындағы ұлттық рух пен сенім көрінісі

Түрмеде жазылған поэзиялық шығармаларды оқып отырсаңыз, бойыңызды ерекше сезім билейді. Ол – патриоттық сезім. Тар есік, тас босағада телміреп отырса да, табандылығы мен төзімділігі аласармаған тұтқын, жаза мерзімін өтеуші ақындарымыздың шығармаларында ұлттық рух сипаты ерекше жырланады. Ұлттық рух – қамауда отырған

ақынның жүрегіндегі ашу мен ызаны кернеп, тапталған, жаншылған ұлттық намысты оятуға итермелейтін күш. Тапталған ұлттық намыс деп отырғанымыз – ұлтымыздың ана тілі, ділі, төл тарихы, сан жылдардан бері келе жатқан ата дәстүрі.

Ана тілінің келешегі, атамекенінің болашағы үшін 1986 жылы алаңға шығып, өз Отанына дербестік сұрағандардың бірегейі – Қайрат Рысқұлбеков. Қыршын үзілген ғұмыр иесінің түрмеде жазған ұлттық рух сипатындағы өлеңдерінің бірі – «Ана тілі». Қарап көрелік:

*«Мен – қазақпын мың өліп, мың тірілген»,
Құшақ жая таныстым сан тілменен. —
«Жаман үйді қонағы билейді» деп,
Қала жаздап айрылып өз тілімнен.
Өзге тілге еліктеп ел болмайсың,
Қазағымның артық жоқ өз тілінен...*

Шындығында, қазақ қазақ болғалы басынан не өткермеді. Небір зұлматты көрді. Ақыры, құдай сақтап аман қалдық. 1960 жылдардан бастап Мәскеу жарлығына сай қазақ мектептері жабылып, ана тіліміздің жолы жеңішкеленіп, ұлт болашағына балта шабылды. Қазақ елін жарты ғасырдан астам басқарып келген Д.А.Қонаевты себепсіз орнынан алып, оның орнына «үш қайнаса сорпасы қосылмайтын» қайдағы бір орысты әкелу – қазақ жастарының қытығына тиді. Олар – елдік, ұлттық мүдде үшін күресті. Мына өлең – соның айғағы. [61; 411б]

Абақтыға қамалып, итжеккенге айдалып, суық Сібірді көрсе де ар-ожданын сатпай, хан бастарын имеген текті ерлердің артына қалған өлмес, өшпес мұраларының тәрбиелік мәні зор. Мысалы:

*Қорқытпайды мені дар,
Тіліңді енді тарт, мұндар.
Өлімнен қорқып сатпан ар –
Қайдасың, қайрат, қайдасың?! (Ахат Шәкерімұлы)*

Немесе:

*Өтірік, өсек, жаланың
Құрбаны болып барамын.
Тасқа барып тірелді
Тасыған таудай талабым. (Асанбай Аскаров)*

Осы екі өлең шумақтарының авторлары екі басқа кезеңнің зардабын шекті. Бірі – 1937, екіншісі – 1986. Екеуі де өр рухты, парасатты ақын.

«Тасыған таудай талаптары» бар шақтарында «халық жауы» кеселі тиіп, қанаттары қайырылды. Сонда да ақын-жүрек тоқтаған емес, керісінше, азаптың ащы запыранын төгіп, нағыз қанмен жазылған поэзияның үлгісін көрсетті.

*Жоқ! Мен өлмен, өлмеймін,
Арманымда сенім бар.
Түтіксем, тасқын селдеймін,
Арқамда туған елім бар! (Шахан Мусин)*

Немесе:

*Салынар таразыға ақ-қарамыз,
Шындықтың түгін қоймай ақтарармыз.
Қазіргі қаралаушы, жазалаушы
Жауыздар, сонда шығар масқараңыз! (Бүркіт Ысқақов)*

Я болмаса:

*Міржақып пен Ахмет
Нақақтан-нақақ болды шет.
Бір уақыттар болғанда
Ақталар, орнап әділет. (Файзолла Сатыбалдыұлы)*

Асылы, осы өлеңдердің барлығында азаматтық үн өктем естіледі. Асқақ пафосты, кең диапазонды өлеңдердің барлығында азап шегушелер келер күннен күдері үзбейді. Әділеттің салтанат құрауына сенеді. «Өлмеймін. Өлуге хақым жоқ!» деп өз-өздеріне серт береді. Ақырында еліміз көптен күткен тәуелсіздігін алды, заман өзгерді, бәрі ақталып, туған халқына қайта оралды. Ақындардың азаматтық үні – «сенім» концепциясы еді.

«Сенім» концепциясы – үміт, жақсылық, әділдік, азаттық, еркіндік, тазалық, азаматтық деген жақсы қасиеттердің жиынтығы. Түрме поэзиясында сенімнің рөлі зор. Осы циклдың кез келген өкілінің өлеңін алсаңызда «ішкі сенім» анық көрініс береді. Мысалы, ҚХР Тарым жаза лагерінде азап шеккен Керейғазы Нұрсардықұлының «Айдалып жүр түбіне кетіп барам» өлеңінде «сенім» тұтастай өлеңнің мағынасы мен мәнін ашып, патриоттық рең беріп тұр. Өлең жолдарына қарап көрелік:

*Құрсау сап қол-аяққа көк темірден,
Шеріктер зіркілдейді өктем үнмен.
Жоя алмас, жоя алмайды, оралармын,
Айдалып жүр түбіне кеткеніммен.*

Басына қиындық орнап, туған-туысыңнан «тірідей» айырып, итжеккенге айдап, ұрып-соғып, тепкінің астына алып, қинаса да азаматтық ұстанымынан бастартпаған ақындардың бұл істері – көзсіз ерлік! «Ерлік» деп айрықша атап отырғанымыздың себебі: «...Бөгелмей жазып өтем, сен оқып өл! Тартамын ақыр жаза соның үшін!» (Таңжырық Жолдыұлы) осы. «Өзім өлсем де, сөзім өлмесін!» деп өмірі қыл үстінде тұрса да, о бастағы азаматтық ұстанымынан, сертінен тайынбайды.

Түрме поэзиясында күрес идеясы, келешек қамы үшін арпалысу, ел болу мақсаты бар тілектен жоғары қойылады:

*Туған жердің туы биік болсын деп,
Жері егінге, қыры малға толсын деп,
Еңбек еттім жанымды бір аямай,
Ел басына бақыт құсы қонсын деп.*

*Кешір, менің білместігім болса егер,
Еткен ісің еңбегіңмен өлшенер.
Туған жердің туын көкке көтерді,
Көп адамдар мен сүйенер, мен сенер.*

*Мен солардың бірі болып жүрген ем,
Жаман екен жасауын тани білмеген.
Елім үшін жаным құрбан деп жүріп,
Қапылыста бір-ақ шықтым түрмеден, –*

деген А.Асқаровтың өлең жолдары осы сөзімізге дәлел бола алады.

Сөзімізді қорыта келе байыптағанымыз, түрме поэзиясындағы ұлттық рух пен сенім көрінісі – бостандыққа, теңдікке ұмтылу, халықтың мәдениеті мен бақыты үшін күресу. Бұл поэзия бөлшегінің негізгі мұраты – тәуелсіздік. «Тас түрмені жарып шыққан тарлан сөз» (Қ.Жұмаділов) ешқашан ұмытылмас, өміршең болуы заңдылық.

3.4 «Қылмыс» романының көркемдік-тілдік ерекшелігі

Біздің әдебиеттегі түрме шығармашылығы екіге бөлінеді, соның бірі – шығыс түркістандағы түрме. Ол –Такламакан шөліндегі Тарым лагері. Осы түрмеде алаштың Таңжарық, Қажығұмар секілді айбынды ұлдары азап шеккен.

Осы аталмыш бөлімге арқау болып отырған – түрмеде кіндігі кесілген «Қылмыс» романы. Авторы Қажығұмар – түрме прозасының негізін салған қаламгер. Түрме прозасы деген не? Түрме прозасы терминінің мән-мағынасы қалай? Жауап төмендегідей болмақ:

В наши дни становится очевидным, что «лагерная проза» прочно вошла в литературу, как проза деревенская или военная. Свидетельства очевидцев, чудом выживших, спасшихся, восставших из мертвых, продолжают поражать читателя своей обнаженной правдой. Возникновение этой прозы – явление уникальное в мировой литературе. [62;5 б]

Филология ғылымдарының кандидаты, әдебиеттанушы ғалым Руда Зайкенованың «Қылмыс» романының танымдық сипаты» атты мақаласында: «Қылмыс» романының басталуының өзі ерекше. Бас кейіпкер – автордың өзі тергеуде отырады да, «Құдіретті тергеушім, өтірік коссам тас төбемнен ұрыңыз» деп кекетіп алады. Бұл сөз алты романның өн бойын шарлайды. Былайша айтқанда, өз алдында табылған айрықша метаморфозалық пішін. Осы арқылы Қ.Шабданұлы қазіргі қазақ прозасында автордың екінші «мені» атынан баяндалатын шығармалардың озық үлгісін көрсетіп берді дей аламыз. Бүкіл оқиға Биғабіл, кейде жакын – жұрағат, дос – жарандарының Биға деп отыратын автордың екінші атымен беріледі.

«Мың бір түндегі» уәзірдің қызы Шахризаданың «О, құдіретті падишам» деп басталатын бірінен бірі өткен хикаялары сияқты романның әр бөлімі «Құдіретті тергеушіммен» басталып, роман оқиғасы тұтқынның тергеушіге қайтарған жауабы түрінде баяндалады. Мұндағы айқын таңба – оқиғадан кейін тағы да «Құрметті тергеушім, Әділетті тергеушім, Көреген тергеушім, Данышпан тергеушім, Кемеңгер тергеушім, Қаһарлы тергеушім, Қисың сөз, қытымыр тергеушім» деп басталып, автордың астарлы кекесінмен мырс еткізер мысқылға, сын – сықаққа толы қорытынды ойымен кесек – кесек түйін жасалады. Бұлайша тұжырымдап отыру «Мың бір түн» хикаясында жоқ. Әр томның, тіпті әр бөлімнің соңы тергеушіге қаратылып, саяси әжуамен аяқталып, шығарманың бас – аяғының жымдасып отыру кітапқа жаңа сипат, жалынды қуат бітірген.

«Қылмыс – қылмыс» деп қылқылдай берген тергеушіге жазушы ата – бабасын ғана емес, тіпті өзін де тумай жатып «қылмыскер» етіп көрсетеді, одан кейін жарық дүниеге әкелгені үшін анасын да, әкесін де «қолдан қылмыскер» етіп шығарады. Сондағы айтпағы – егер Қажығұмар Шабданұлы туылмаса, қылмыстардың бірде – бірі болмас еді деген кекесін. Суреткер осы арқылы өзінің ар – ұждан тазалығын ғана көрсетіп қоймайды, кімнің алдында болсын ақтала алар баладай пәк көңілге тұнған запыранын да әр бөлімнің аяқталар тұсында аямай төгіп алады. Дін оқуына жастайынан жетік жазушы құдіреті күшті жаратқан иеге көзі жетпейді. Сондықтан да қолдан жасалынған қоғамдық індетке қарсы шығып, оның жандайшаптарын шақпа тілмен шаншып отырады. Осы арқылы бала күнінде «мылқау» атанған, әр нәрсеге екі беті ду етіп қызара қалатын соншама ұялшақ баланы өмір тауқыметі қалай ашындырып

жібергеніне қайран қалмасқа шараңыз жоқ.

«Қылмыс» романындағы жазушының әке – шешесі де, бірге туғандары да, әйелі мен бала – шағасының да аты өзгертіліп алынған. Ғабиден Мұстафиннің «Көз көргендер» мемуарлық шығармасында жазушы өзін Сары бала деп алатыны сияқты мұндай тәсіл әдебиетте бар, ал автордың Қажығұмар деген өз атын да, Қажиякпар, Әжиякпар, Әжіғұмар деп тізбектеле беретін аға – бауырларының да атын өзгертіп алуына жүргендігі және ағайын – туғанына кесір келтірмеуді ойлауынан туған сақтығы деу керек. Сөйтсе де романдағы барлық оқиға нақтылы өмірден, өзінің жеке басынан алынғандығы айдан анық.

Қажығұмар Шабданұлы кішкентайынан оқуға құмар әрі зерек болғандығы сонша – мектепке бармай тұрып – ақ латын графикасын меңгеріп алады, ал нақтылы мектеп табалдырығын аттаған бетте араб әліпбиін үш күннің ішінде үйреніп шығады. Өмірі аш құрсақ жүретін, бұғанасы қатпаған баланың аласа орындықта еңкейіп отырып күніұзақ сабақ қарай беруі оның қабырғасын қайыстырып жібереді. Әкесі Жаппар өлім халіне жақындаған Биғабілдің қабырғаларына керосин жағып отырып сықырлата қайырады. Әр қайырған сайын қойдың майынан бір қасық ішкізіп отырады. Жөтелгенде қабырғасы қаусап түсетіндей күйге жеткен болашақ жазушы осы емнен кейін беті бері қарай бастайды. Бос құмыраны қарны керілгенше дем шығармай үрлету арқылы бір тәсіл қолданса, бір жағынан, жарты құмыра жылқы майын тауып әкеліп, ұрттата отырып, сол маймен тағы да бірнеше рет қайырғаннан кейін құлан – таза айығып кеткенін жазады. Бар балаларының ішіндегі ең зерегі Биғабіл болғандықтан, бар тапқан – таянғанын өздерінің аузынан жырып осы баланы оқытуға жұмсайды. Оны бар жан – дүниесімен сезінетін Биғабіл де әке тілегін орындауға шама – шарқынша ден қояды. 1941 жылы Дүрбілжіндегі орталау мектепті бітіргеннен кейін Үрімжідегі орталау мектепті бітіргеннен кейін Үрімжідегі жоғарғы педагогтік мектепте оқиды.

Жалпы, автордың бірінші, екінші томды қамтитын балалықтан жігіттікке дейінгі өмір жолын, туа салысымен көрген тауқыметін бей – жай оқу мүмкін емес. Сондай – ақ кейбір журналистердің «Түрмеде туған мың бір түн» деп ат қойғаны сияқты, екінші том жазушының тұңғыш түрмеге түскендігімен де ерекшеленеді. Қандай қыспақ көрсе де, ештенені толық мойындата алмаған қытай үкіметі оған «ұлтшыл оппортунист» деген қалпақ кигізіп, алпыс градус ыстығынан «ұшқан құстың ұанаты күйетіндей» Такламакан шөліндегі Тарым түрмесіне жер аударады. 1958 жылдан 1978 жылға дейін табаны күректей 20 жыл уақытын осы Тарым лагерінде өткізген Қ.Шабданұлының «Қылмыс» романын жазуы осы жылдардан басталады. Қытай көсемі Маузыдұң өлгеннен кейін бостандыққа шыққан жазушы көздеген максатына дендеп кіріседі.

«Қылмыс» романының алғашқы екі томы кезінде Үрімжідегі Шыңжаң халық баспасынан жарыққа шығады, ал үшінші томы түптеліп жатқанда ұсталып, жойылады. Қырсықтың ең үлкені осы жерде айналдырады. Қ.Шабданұлы «Кеңес Одағының жансызы» деген желеумен 1986 жылы қайта ұсталып, содан Үрімжідегі №1 абақтыда 15 жыл жатады. «Қылмыстың» қалған томдары осы түрмеде жазылады. Абақты хикаясы бесінші томда өзінің шарықтау шегіне жеткенімен, автор түрме хикаясын негізінен осы Тарым түрмесіндегі кезеңмен аяқтайды.

Осы орайда атын әлем білетін жазушы Алекс Ла Гума (1925 – 1985) мен Қажығұмар Шабданұлының арасындағы жіпсіз байланыс еріксіз назар аудартады. Ең алдымен екеуінің тағдыр тартқан сыбағасы мен дарын қуатында, көрген меңгерген керемет ұқсастық бар, ал айырмасы да жер мен көктей. Ұқсастығы: Алекс Ла Гума мен Қажығұмар Шабданұлы түйдей құрдасы, бұл – бір; екіншіден, ойлау жүйесі, қабілет қарымы мөлшерлес; үшіншіден, екеуі де еркіндікті аңсайтын армандас; төртіншіден екеуі де тағдырлас, екеуі де саяси көзқарасына байланысты абақтыға түседі; бесіншіден, екеуі де абақты азабынан роман жазады, Алекс Ла Гума бұдан елу жыл бұрын ағылшын тілінде «Тас ғалам» атты роман жазып жариялатқан (орысша нұсқасынан аударған С.Мұратбеков 1973) ал Қажығұмар Шабданұлының бесінші томы да абақты азабынан тұратыны жоғарыда айтылды.

Ал, айырмашылығына келсек, екеуі жарым шардың екі бетінде дүниеге келген. Алекс Ла Гума Оңтүстік Африкада туса, Қажығұмар Орта Азияда туған. Бұл – бір. Екіншіден, Алекс Ла Гуманың романы көп тілдерге аударылып, атын әлем білсе, Қажығұмар Шабданұлының романдары басқа тілге аударылмақ түгіл иісі қазақ оқырмандарына енді ғана жетіп отыр. Үшіншіден, Алекс Ла Гума абақтыға түскенімен, басына азаттық алып, канатты құстай дүниежүзін еркін шарласа, Қажығұмар Шабданұлы жарық дүниені көре алмай ұзақ жыл абақтыда отыр. Төртіншіден, Алекс Ла Гума «Lotus» атты халықаралық әдеби журналдың бас редакторлығына дейін көтеріліп, бедел биігіне шықса, Қажығұмар Шабданұлы ұзақ өмірінің қажырлық жартысын қараңғы қапаста өткізіп, осы арқылы Гиннестің рекордтар кітабына жазылды. Бесіншіден, Алекс Ла Гума сол еркіндіктің арқасында дүниежүзіндегі алқалы мәжілістерді адақтап, 1973 жылы Алматыда өткен Азия-Африка жазушыларының бесінші конференциясына негізгі тұлғалардың бірі ретінде қатысса, Қажығұмар Шабданұлы жанымен жазған шығармаларын ширатпа қағаз арқылы абақты саңылауынан сыртқа әрең шығарып отырды. Алтыншыдан, екеуінің сөз еткені – екі басқа абақты, екі басқа қыспақ. Жетіншіден, Алекс Ла Гуманың зорлық-зомбылықты жырлайтын «Тас ғалам» атты романы жалғыз болса, Қажығұмар Шабданұлы оны алты орап отыр ғой» дейді. [63;55-606]

Қажығұмар қиын тағдырлы адам. Тағдыр-талайына темір торды көруді жазыпты. 1966 жылдан бастап қытайдағы «Мәдениет төңкерісі» аталған кері бағыттағы қозғалысқа қатысы бар деген нақақ жала жабылып, «ұлтшыл» деген айдармен Такламахан шөліндегі Тарым лагеріне 22 жыл тұтқынға айдалған. Жаза мерзімін өтеп шыққаннан кейін тағы да 1986 жылы желтоқсанында ұлттық дербестік көздейтін «Үміт» атты партия құрды және Қазақстанның астыртын байланыс жасады деген айыптаулармен, шетел жансызы деген желеумен Үрімжі қаласының №1 түрмесінде 13 жыл отырған. Үрімжі түрмесінен босатылғаннан кейін өмірінің соңына дейін Шәуешектегі өз үйінде ұйқамақта отырды.

Жазушы Қ.Жұмаділов: «Шыңжаңдағы қазақ әдебиетінің өзгеге ұқсамайтын бір ерекшелігі, онда «түрмеде туған әдебиет» деп атауға болатын шығармалардың тұтас бір шоғыры бар. Шыңжаңда «түрме туындыларының» негізін қалаған – Таңжарық ақын. Жеті жыл (1940-1946) Үрімжі түрмесінде азап шеккен Т.Жолдыұлы шығармаларының жетпіс пайызын түрмеде отырып жазған. Арада жарты ғасыр өткенде оның жолын Қ.Шабданұлы жалғастырды. Өлеңнің жолы жеңіл, камерада бірге жатқандар жаттап алып, халыққа жеткізіп отырған. Ал қарасөзден тұратын романдар циклін тілдей қағаздарға ұсақтап жазып, біртіндеп сыртқа шығаруды құдай басқа салмай-ақ қойсын» дегенінен шығарманың көркемдігі, шынайылығы түсінікті емес пе?! [42; 4 б] Түрме жағдайының өзі адамның шығармашылық мүмкіндігін кеңейтіп те отырғандай еді. Себебі, шығармашылық бағдар, алдын ала құрылатын жоспар жасаудан тыс, бақылап-байлауды тірліктің жазалауға бейім жағдайында бар мүмкіндікті пайдалана отырып, болғанды сол күйінше қағазға түсіріп алудың өзі үлкен олжа еді. Сондай өзгеше ортада туған шығарма – «Қылмыс» романы.

«Қылмыс» – біріншіден, реалистік тұрғысынан, екіншіден, көркем оқиға, шиеленісті қақтығыс, алуан кейіпкерлерімен, үшіншіден, удай ащы мысқылы мен тікендей тілі жағынан ауызға алынып, әдебиетші қауым ортасында «төңкеріс» тудырды.

«Қылмыс» романы 6 кітаптан тұрады. Роман – эпопеяның жазылған тарихи жағдайына келсек, 1966 жылы бүкіл Қытайда «Мәдениет төңкерісі» аталған кері бағыттағы қозғалыстың болғандығы көпке мәлім. Мұнда нақақ жала жабу барынша етек алып, қазақ зиялыларына «ұлтшыл», «халық жауы», «шетке байланған», «буржуазияшыл», «капитализмнің құйыршығы» дегендей ат қойылып, айдар тағылды. Қажығұмар Шабданұлы да осы жаланың құрбаны болып, 1967 жылы түрмеге түсті.

Романның жазылу жайы – «Кірісу» атты алғысөз негізінде жазылған алғашқы бөлімнен-ақ айқын көрінеді. Роман жанры жағынан – тарихи шығарма. XX ғасырды қамтыған жарты ғасырлық шежіресі бар туынды.

Шығарманың «Қылмыс» атануы – сол кездегі қоғам көрінісін жазушы өзінің істемеген «қылмысы» арқылы суреттеп, мысқылдап, философиялық астармен кеңінен жазуы.

Романның бас кейіпкері – автордың өзі. Авторлық баяндау арқылы басталған шығарма тергеуші мен жаза өтеуші арасындағы ұзақ диалогқа жалғасып кеткен. Жазылуына қарап отырсаңыз, мемуарлық роман екенін аңғаруға болады. Мемуарлық роман болғанымен, бір адамның басынан өткен жағдай арқылы сол кездегі қандастарымыздың тағдырын жіпке тізгендей етіп суреттеп береді.

Романның көркемдік деңгейіне көз салсақ, өмірдің өз шындығы әдебиеттік биікке көтеріліп, шымыр құрылым, айшықты тіл, сықақшылдық шығарма шырайын аша түскен. Әсіресе, әрбір тараулар мен бөлімдердің: «Құдіретті тергеушім, өтірік қоссам, тас төбемнен ұрыңыз!» деп басталып, «Міне, бұл менің қылмысым емей немене» деген тектес ой түйінділерімен аяқталуы жазушыны өзгеден ерекшелендіріп, шығарма шындығы өз иіріміне тартады. [65;8 б]

Жазушының стиль, шығармашылық зертханасы – өзгеше. Автордың тағдыры оқшау, жұмыс орны – абақты камерасы. Түрмедегі тепкі мен жөн-жосықсыз ұрысқа психологиялық бейімделіп, аядай ғана ортаға сыйып, өзінің ішкі «менін» өлтірмей, тағдырдың сынағына мойымай, керісінше, тағдыр соққан дауылға қарсы жүре отырып, басынан өткеріп отырған ауыр жағдайды тілімдей қағазға түсіріп отыруының өзі – ерлік! «Тамшы тама-тама көл болар» демекші, тілімдей қағазға жазылған дүниелердің нәтижесі – роман-эпопея. Бұрын –соңды бұндай шығарманы қазақ халқы түгіл, әлем әдебиеті де оқыған емес. Әлем әдебиетінен білетініміз Алекс Ла Гуманың «Тас ғалам» романы 2 кітаптан тұрса, Мұса Жәлелдің «Моабит дәптері» өлеңдер топтамасы ғана. Ал, «Қылмыс» кітап саны жағынан да, сапасы жағынан да біріншілік те тұр. Өйткені, бұл – реалисттік тұрғыда жазылған шығарма.

Алаштанушы ғалым Т.Жұртбай «Тағдырлы туынды» деген аңдатуында: «Тумысы бөлек, тағдыры оқшау, күрделі көркем ойлау жүйесі тосын әрі байырғы классикалық баяндау мәнерінде жазылған «Қылмыс» романы – қазақ сөз өнеріндегі құбылысты шығарма. Мұнда қадымнан тартылған көшпелілер әлемінен бастап XX ғасырдағы тағдырмен тіктесе күрескен қазақ ұлтының тауқыметті тіршілігі психологиялық ішкі тартыс арқылы шынайы бейнеленген. Шығарманың көркем мәйегі текені үрмеде ұйығандықтан да, жазушының тістескен тағдырларды тістене отырып жазғаны әр сөйлемнің ширатылысынан анық танылады. Көркем кеңістік пен тарихи уақыттың ара-жігіне желі тартқан өмір шындығымен көркем шындық, туындының болмысындағы табиғи шынайылық пен астарлы емеурін, эпикалық тыныс пен ызалы мысқыл, қалыптасқан сөз тіркестері мен тосын тіркестер, қазақы

кара тілден қорытылған күрделі ойлау жүйесі бапсыз таланттың тағдырымен жағаласқан қайсар рухының көркем тұжырымы екені даусыз» дейді. [64;27-28 б]Шындығында, шығарманың баяндалуында автордың қазақы тән рухы бар екенін сезінесіз. Осы шығарманы оқи отырып, өмірдің кез келген сыны уақытша екенін түсініп, шыдап, төтеп беруге болатынын аңғарасыз. Әр бөлімінің тәрбиелік мәні бар. Шығарма күні бүгінде өзектілігін жойған жоқ, керісінше, өміршеңдігі байқалады. Қолдан қолға өтіп жатқан кітап – қазір үлкен сұранысқа ие.

Қажығұмар Шабданұлының «Қылмыс» романы – түрмеде жазылған шығармалардың ішіндегі шоқтығы биік туынды. 2000 жылы аталмыш роман-эпопеяға Қазақстан Жазушылар одағының халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығы берілді. 2010 жылы Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылып еді, біздің жазушылар арасынан қолдау таппай, мемкомиссияның талдауына жете алмады. Бұл шығарма – Нобельдік сыйлыққа да ұялмай ұсынуға болатын туынды.

Романда қамтылған оқиғаларға келсек, I,II,III томдардағы 1931-1932 жылдардағы аштық, қуғын-сүргін салдарынан қазақ жерінен Қытайға ауған елдің ауыр да азапты күндері «мен» арқылы беріледі. Осыдан кейінгі жерде Қытай қоғамында 1933 жылы «Дүнген төңкерісі» деген бүлік туады, Шыншисай үкіметі таққа шығады. 1937-1938 жылдары гоминьдаңшыларға қарсы ұлт-азаттық күресі басталады. 1940 жылы қазақ зиялылары тұтқындалып, көбі түрмеде өледі. Коммунистік партия мен гоминьдаңшылар арасында көп күрес болады. 1944-1945 жылға келгенде олар бірлесіп жапонға қарсы тұрады, Жапон жеңіліп, әскері шегіндіріледі. Бұдан кейін коммунистер мен гоминьдаңшылар қайта қырқысып, 1949 жылы коммунистер жеңіске жетіп, гоминьдаң Тайуанға қашады. Міне, осы барыстардағы қазақтар мекендеген Тарбағатай, Алтай өңірегіндегі оқиғалар «мен»-нің Үрімжі қаласындағы оқу және қызмет барысындағы саяси күрестердің шет жағасында болуы шығарманың соңғы көрінісі болады. [65;8 б]

«Қылмыс» романының поэтикасы:

1.Роман шығыс халықтарының ауыз әдебиетіне тән сюжетті ұтымды қолданылуы.

2.Романның идеясы тың.

3.Романда қазақтың байырғы тіліне тән шешендік , қанатты сөздердің кездесуі.

4.Философиялық түйіндердің (сөз тіркестері) молдығы.

5.Монолог пен диалогтың шебер үйлесе берілуі.

6.Көркемдік өріс пен тарихи шындықтың нанымды, астарлы берілуі.

7.Роман тілінің шұрайлылығы, оқиғаларының тартымдылығы, композициясы мен сюжеттің ерекшелігі.

8.Поэтик тілдің (Метафора, метонимия, синекдоха, символ, гипербола, эпитет, теңеу және т.б.) әсерлілігі.

9.Лексикалық бірліктер (Синоним, антоним, омоним, полисемия) және қытай қазақтарына тән жергілікті сөздердің (диалект) көптігі.

10.Сөздің экспрессивтік және эмоционалдық бояуы.

Қажығұмар Шабданұлының «Қылмыс» романын 1-6 томдарын тегіс оқып шығып, оның поэтикасының ерекшелігі жоғарыдағыдай деп пікір айтамыз.

Жазушының стиль ерекшелігі – жалпы халықтың жалғасы ретінде дамиды әдеби тілдің маңызды бөлшегі. [66;48 б]

Жазушы шығармашылығы оның ғұмырнамасымен тығыз байланысты. [52; 334 б]

Осы екі пікірді ескеріп, Қажығұмар Шабданұлы өзінің басынан өткерген тағдыр тауқыметін өзінің көркем шығармасы арқылы шынайы суреттеп, өзі өмір сүрген дәуірдің бейнесін ашық көрсете білді дейміз.

Тағдырдың сынағы мен тезін көрмеген ақын-жазушыдан керемет шығарманың тууы екі талай деген сөз бар. Әдебиет теориясында «шығармашылық азап» деген түсінік бар. Сол секілді біздің зерттеу нысанымыз да тас қамалдың азабына төтеп бере отырып, шығармашылығы үшін басын қатерге тіккен. Нәтижесінде шедеврлік туынды дүниеге келді. [67;438 б] Қажығұмар түрмеде ұзақ отырған адам ретінде рекорд кітабына енгені және бар. Түрмеде мүжілмей, адамдығын жоғалтпаған жазушының қаламынан туған туындылар – біздің қолымыздағы өшпес те, өлмес мол мұра.

3.5 «Ақ Жайық» романының көркемдік ерекшелігі

Қазақ әдебиетіндегі тұтас дәуірдің көрінісін беретін, түрмеде жазылған прозалық шығармалардың бірі – жазушы Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясы. Бұл – тағдырлы роман. Осы романның композициялық құрылымы, көркемдік ерекшелігі, идеялық мәні, кейіпкерлер жүйесі (образ бен характер) тұрасында сөз қозғайық:

Хамза Есенжанов романдары – туған әдебиетіміздің қорын байытқан, халқымыздың төңкеріске келу жолы, Азамат соғысы, ұжымдастыру дәуірі, жаңаша өмір іргесін қалаған азаттық ерлерінің ауыр да азапты тағдыры, сұсты, сұрапыл жылдар тартысы қаз-қалпында бейнеленген тарихи таным шежіресі.

Өз халқының өткен жолын, елдік, ерлік тарихын, атадан балаға жалғасқан адамгершілік, ізгілік дәстүрлерін жете сезінсем деген бүгінгі ұрпақ (келер буын) ешқашан ескерусіз қалдыра алмайтын Х. Есенжанов романдары оқушы жүрегіне жол табуы ғана емес, жүзін жел шалмас

көркемсөз қадір-қасиетін бағалай білетін заманымыздың талай әулие-ойшылдары назарына да дер кезінде іліккен. «Еуропа үлгісімен жазылған біздегі бірінші роман» деп алғашқы кітаптарымен-ақ Мұхтар Әуезовті қуанышқа кенелткен «Ақ Жайық» Михаил Шолоховты да жасандылықтан ада, шынайы шыншылдығымен толғандырған, – дейді көрнекті сыншы, филология ғылымдарының кандидаты З.Серікқалиев [68;77 б] .

Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» романы туралы М.Қаратаев, Х.Жұмалиев, Ш.Елеуенов, Х.Әдібаев, М.Атымов, М.Мағауин, З.Серікқалиев сынды және тағы басқа әдебиеттанушылар әр жылдары өз пікірін білдірген.

Бірақ таулы өңірде өскендердің бәрі бірдей тау басына шыға бермейді. Жұрт шетінен альпинист емес. Таным-дәрежеміз әр деңгейлігі өз алдына, оның үстіне жазушының қайсыбір әдеби мұрасы – «Жүнісовтер трагедиясы» романы дылдар жотасында сүрленіп, халқына кешеуілдеп жетіп жатса, Х.Есенжановтың суреткерлік мәдениетін жан-жақты саралап жетілдік пен айта алармыз ба?

Жұтшылық біле бермеуі мүмкін, мендеткен сырқатқа мойымай, өмірінің соңғы сәтіне дейін қаламын қуат тұтқан қайсар талант халқы алдында азаматтық парызын біржола абыройлы өтеп кетті деп көңілің көнші сөз етуге біздің тек енді ғана – бес кітаптан тұратын бүкіл романдар түзілісі түгенделіп қолымызға тигеннен кейін дерегіміз толықтай жеткілікті. Жетпісінші жылдар басында «Жұлдыз» журналының екі-үш санында осы қорытынды еңбегінің ықшамдалған нобайын жариялап, көзі тірісінде сол қолжазбасын түгел жарыққа шығара алмаса да, жазушы бүкіл ғұмырын сарп еткен күретамыр тақырыбын – азаттық күресі, жанару шежіресін жазу үстелінде көздеген көмбесіне жеткізіп үлгерген. «Ақ Жайық» трилогиясының табиғи жалғасы «Көп жыл өткен соң» дилогиясының екінші кітабы «Жүнісовтер трагедиясының» ақырғы сөйлемін қағазға түсіріп, еліне, ізбасар ұрпағына аманат етіп кеткен. Сол аманат қайтарылмаған қарыздай күні кешеге дейін біздің мойнымызда зіл-батпан жүк болып келген.

Жолы ауыр шығарманың бірі осы екен. Өткен күндердің – отызыншы жылдар сұмдығын, әділін айту шектеулі кезеңнің, тоқырау заманының қос үрей сақтығы автор қайтыс болғаннан кейін баспаға дайындар тұстарда шыншыл романның жан тебірентер оқиғаларының, ойлы толғаныстарының бәрін аяусыз сылдырып, қалың жұртшылық көзінен көп шындықты көлегейлеп қалдырыпты. Қолжазбаның тең жартысына жуығы жұмаланып қысқартылып, аты да, заты да өзгеріп, «Ағайынды Жүнісовтер» деген тақырыппен қаңқасы ғана жарияланған 1977 жылғы басылым жазушы шығармаларының кейінгі алты томдық жинағында да сол қалпы қайталана салған (бірлі-жарым парақтардағы өзгерістер, әрине, назар аударуға тұрмайды). Өнер туындысы кейіпкерлеріне

айналған Сәкен Сейфуллин, Бақытжан Қаратаев, Ғабит Мүсірепов сынды халық перзенттерінің жанын сыздатып, қабырғасын қайыстырған сонау қысталаң заман қайшылықтарымен қадірмен оқушы енді, міне, «Жүнісовтер трагедиясының» 1990 жылғы тұңғыш кемел нұсқасы бойынша ғана жан-жақты танысуға мүмкіндік алып отыр. [68;78 б]

«Ақ Жайық» трилогиясы арқылы біз әр қилы көзқарастағы талай ондаған адамдар тағдырымен табсамыз; Бақытжан Қаратаев, Сұлтан Қаратаев, генерал Мартынов, Ғұбайдолла, жасақшы Мәмбет, Нұрым, Жолмұқан, офицер Абылаев, шабарман Маймақов т.б.

«Ақ Жайық» трилогиясында ізгілік атаулының әрдайым тілегіне болып, дегендері орындалып жатқан жоқ-ты. Шығармадан талай ауыр, қиыншылық суретін көргенбіз. Бір бет өліп-тіріліп, ақыры Абылаев айуандық пен айдалада атып кеткен, бетін бүркер бір уыс топырақ бұйырмаған Меңдігерейдің қайғылы қазасы, опсыздықпен сол суық қолдан қыршын қиылған Сәлмен мен Жанғожаның ажалы ұнамды кейіпкерлер алдынан ешқандай тосқауылдың кездеспегені еместі. Үкім орындалатын түні камерада у ішіп өлетін Дмитриев те тілегенім осы дей алмас еді. Тас қамауда Бақытжан Қаратаев бар еді, топ революционерлер «алланың» рақымымен кіріптарлық жұмыр қойқаның жиегін жастанбаған.

Адамдарды мінезі іс-әрекеті, арман-үміті, пиғыл-ниетіне қарай жіктеген меже уақыт. Халық санасындағы өзгерісті, халық мінезіндегі бар құбылысты қадағалағанда да біз осы заман тынысынан бағдарлаймыз.

Қоғамдық сілкініс тұсында, тарихтың сын сағатында бір-бірімен жарыса өрбитін қос желінің – жаңа туып келе жатқан азын-аулақ қазақ интеллигенті мен негізі халық өкілдерінің тоғысқан арнасынан Х.Есенжанов шығармаларының идеялық мәні ашылады. Бұл – мүдде мен мүдденің табысуы. [49;57 б]

Тарихи шығармаларды зерттеген Мақаш Бекбергенов «Ақ Жайық» романы турасында: « Халық қозғалысында түрлі топтардың күреске шығатыны анық. «Ақ Жайық» романында жалпы, балықшы, егінші; орыс, қазақ шаруалары сол кезеңнің шындығына сай теңдік жорығынан өз орнын алған сияқты.

Қарсы тараптан бейнеленген генералдар мен атамандар, қазақтың буржуазияшыл оқымыстылары, байлары мен старшындары тұрмыста қандай болса, кітапта да өз рольдеріне шақ бейнелерін тапса керек.

Көркем әдебиет қаһарманы – өмірде болған қайраткерлердің құр көшірмесі емес. Қажырлы Әйтиев пен Епмағамбетовтың, Белан мен Гречконың бейнелері – көркемдеу құралымен сырланған, жұмырланған бейнелер. Алайда, тарихи-революциялық көркем шығарманың салыстырмасы қашанда тұрады. Ол – тарихи (ғылыми) еңбек. Сондықтан көркемдік дәлдік тарихи дәлдікпен алшақтауға жол жоқ. Әйтпесе, шығарма нанымдылық күшінен айрылар еді. Сол үшін жалғыз ғана адам

бейнесі емес, жердің, судың – айнала қоршаған тіршілік шеңберінің бәрі танымал болуға тиіс.

Хакім бейнесі жөнінде әңгіме басқарак. Ол – жеке бір адамның өмірінен алынбаған, яки адамда бар қасиеттерден құралған жиынтық кейіпкер. Бұлай ету – Хакімнің романда көтеретін «жүгі» аса зор болғандықтан. Ол «Төңкеріс үстінде», «Шыңдалу» және «Тар кезең» делінген үш кітап бойында алуан-алуан іс- әрекетте өсіп, буыны бекіп, небір тар кезеңнен абыроймен өтуге тиіс еді. Бұл үшін қаһарман әрі жігерлі, әрі саналы, үлкен мақсаттан айнуды білмейтін, керегінде сүйіне де алатын, күйіне де білетін, ішке ақ жарқын мінезі мен сырт пішіні де тең түсетін көрікті болуға тиіс деп түйдік. Сонда ғана революция туын көтерген сол кездегі қазақ жастаының толық бейнесі жасалмақ қой... [9;92 б], – деген.

«Ақ Жайық» пен «Тынық Донда» біраз үндестік бар деп біз жоғарыда айттық. Ең алдымен атап, қадап айтарымыз бұл екеуі де кең құлашты, көп салалы әлеуметтік роман эпопея. Бірі ақ Жайықтың, екіншісі тынық Донның перзенттері өз өлкесін, өз өзенін жырлаған. Революциялық және таптық күрестің оқиғаларын шығармаларына өзек еткен. Бас кейіпкерлер Григорий Мелехов, Аксиния мен Хакім Жүнісов, Мұкараманың тағдыры мен жан дүние иірімдері де үндесіп, үйлесіп тұр. «Тынық Донның» беташарындағы ескі казак әні: «Жерімізді жыртқан соқа емес, аттың тұяқтары; егін емес, казактардың бас сүйегі тұқым болып себілген; Дон бойының көркі кілең жесір ғана, гүлі өңкей жетім бала; толқындары ата-аналар көз-жасы», – деп төбе шашынды тік тұрғызар ащы шындықты ашына жырлайды.

Жиырмасыншы ғасырдың басында Жайық өзенін жағалаған, оны айтасыз, кең байтақ қазақ жерін мекендеген халықтың халі де Дондағыдай қайғылы болатын. Ресей империясы мен қазақтың ұлы даласында кең қанат жайған революция мен азамат соғысы жазықсыз, жазықты жандардың қанын судай ағызды. Дон казактары сияқты Жайық казактары да қақ айырылды. Замана дүрбелеңімен екіге бөлінген бір халық бірін-бірі аяусыз қырды. Олардың арасында Ресейден ентігіп жеткен, ақтар мен қызылдар болып алысқан орыстар да бар. Адам мен ажал беттескен сол топтың ортасында «Ақ Жайықтың» кейіпкерлері жүр. Жай жүрген жоқ, оқты күндер мен отты түндерде жандарын шүберекке түйіп атысып, шабысып жүр. Трилогияның үшінші кітабындағы бірінші сөйлемнен сөйлетсек: «Тартыс тас қамаудың ішінде де жүріп жатты».

Атыс пен айтыстың бір жағында ағайынды Жүнісовтер – қажының ұрпақтары Хакім, Әлібек, Әділбек және Мәмбет, Нұрым, Бакытжан Қаратаев, Мұкарама, Быков, Қален Көптілеуов, Шолпан, Белан, Дмитрев, Кәрімғали, Меңдікерей. Қарсы топ, қарсы бетте Халел, Жанша Досмұхамбетовтер және төтенше әскери соттың төрағасы Емуганов, сұлтан Арон Қаратаев, ақ генерал Михаев, аяу білмес Абылаев, жазалау

отрядының бастығы Акутин. Осылардың бәрі де көркемдік жүк көтерген, Хамза Есенжанов талантымен сомдалған сом бітімді бейнелер.

«Тынық Дондағы» сияқты бір отбасы тағдыры негізгі желі болып тартылған «Ақ Жайықтың» үш кітабындағы алты бөлім, елу тарау, екі жүзге жуық эпизодта шашау шыққан шашыраңқылық жоқ. «Төңкеріс үстінде» деп аталатын бірінші кітапта ақтардың Орал қаласын басып алуы, «Шыңдалу» есімін иеленген екінші томда халық санасының оянуы мен күреске шығуы, «Тар кезең» атты үшінші шығармада Совет өкіметінің орнауы баяндалады. Жай ғана баяндалмайды оқиғалар мен кейіпкерлер тағдыры арқылы кең тыныс, кемел оймен суреттеліп, кестелі тілмен көмкеріледі.

«Ақ Жайықтың» бас кейіпкері – үш кітапта бірдей көрінетін, жай ғана бой көрсетіп қоймай бедерлі бейнеленіп, мінсіз мүсінделген Хакім. Трилогия оқиғасы реальное училищеде оқитын Хакімнің сүйген қызы Мұкараманы ойлап, онымен сүйіскен тәтті шақтарын еске алумен басталып, балаң бозбаладан күрестің от-жалынында шыңдалып, революционер дәрежесіне жеткен жігіттің сүйіктісі Мұкараманың қан жұтқызған қазасына тап болған қайғылы оқиғамен, сонан соң Бақытжан Қаратаевтың халық алдында жалынды сөз сөйлеуімен аяқталады. Қанішер Абылаев басқарған елу офицердің «түнде төсекте бейғам жатқан» екі жүз жасақшыны қырып салған Ащысайдағы қанды оқиға оқушының сай сүйегін сырқыратады. Сол қаралы түнгі қанды өртте Хакімнің Мұкараманы жаны ышқынып іздеген, сәлден соң оның өлі денесін көрген сәті трилогияның ең бір көркемдік биікке көтерілген тұсы. Сөзіміз жалаң болмас үшін бір ғана үзінді келтірейік: «Хакімнің тілі байланып қалды. Ол аппақ құдай болып кетті. Көзінен жас, аузынан үн шықпады. Ол тек аулаға шығарып көгендеген қозыдай қатар салған қанды өліктің ішінен адам іздеді... Ол тапты. Шеткі төбесі ортасына түсіп, қопарыла құлап қалған үлкен үйдің жанында Нұрым жатыр еді. Нұрымның қасында Орақов. Екеуінің де басы кесілген, Хакім Нұрымның бассыз кеудесіне төніп, тізелей, мойырыла отыра кетті. Біраз уақыт өтті... Оның ойына бір кез үрейлі нәрсе сап етті. «Мұкарама қайда? Жау қолында!.. – дей берді ол іштей. О, тәнірі! Неге өлмеді жауға олжа болғанша! Неге қанға көміліп жатпады ақ дене! Неге!.. Неге!.. » – Бұл тілек пе, әлде ашынған ащы қасіреттің елесті үні ме? Оны Хакім білмеді. Тек: «Неге! Неге мына жерде жатпады! Неге жау қолында қор болды! Неге! Неге!» дей берді. Ол бір сәт назарын Нұрымнан басқа жаққа аударғандай болды. Қасында қопарылған үйдің астынан бір топ ауыл адамы өлік шығарып жатыр екен. Хакім мағынасыз көзін сол жердегі үй астынан шыққан өлікке бұрды. Ол бірте-бірте орнынан тұра бастады. Әйел өлік... Жас әйел. Келіншекті екі адам көтеріп шетке шығарып салды. Тағы әйел... Оны да көтеріп келіншектің қасына әкелді. Кәрі әйел. Бір кез... о, тәнірі... бір әйел... бір

бала... қыз бала... әйел емес. Шашы төгілген... аппақ... Қағаздай аппақ жүз... Жаңағы қысқа тілек! Жаңағы тар тілек қабыл болғаны ма?.. Хакім ұмтылып келіп өліктің басын құшақтай алды. Өлік Мұкарама еді...»

Трилогияның сюжеттік желісі мен композициялық құрылысын сымға тартқандай сұлу тізген автор бас кейіпкер Хакімнің жандүниесіндегі күйзелісті тамыршыдай тап басып, тамаша бейнелеген. «... Сүйген жардан, тел өскен бауырдан. Бірге оқыған жолдастан айырылып, аз күнде өлік жандай қуқыл тартып кеткен Хакімнің тек өңі емес, іші де қуқыл, дене жансыз, кеуде бос қуыс, ой мұздай, көңілі суып қалған».

Өртүрлі әлеуметтік топтардың тартысын шебер суреттеген жазушы әр кейіпкердің жан дүниесін жарқыратып ашумен қатар олардың іс-әрекетіне оқушыны сендіре біледі. Бір ғана мысал. Етегін жел ғана желпіген, тәні де, жаны да таза ауыл қызы Зағипаның ақтардың әскері зорлап, абыройы ашылғаннан кейін ашынып, у ішіп өлуі де, жаратылысынан қатыгез Абылаевтың жауыздық іс-әрекеттері де олардың бітім-болмысына сай сенімді суреттелген.

«Ақ Жайық» трилогиясындағы диалогтар серпінді де сенімді әрі кейіпкер табиғатына сай. Соның мыңнан бір мысалы мынау:

– Қойшы әрі, – деді Мәулім жұлып алғандай. – Сүйіскені несі, сүйісу былай тұрсын өзіміздікі бетімізден өбіп көрген жоқ.

Осы сөзді бүгінде көшедегі ағылған халықтың көзінше, тапа-талтүсте көзінді бакырайтып қойып көрінген жерде үлкенді-кішілі еркекпен жаласып жататын бойында иман, бетінде ұят жоқ жалаңбұт қыз-қырқын айтса күлкілі болып шығар еді. Өткен ғасырдың басындағы қаймағы бұзылмаған қазақ ауылындағы әйел затының дәл осылай сөйлері хақ.

Енді мына бір шағын да шалымды диалогқа зер салып көрейік:

– Сен де айта білесің-ау, қаншама орыс болып кетсе де Барқынның баласы Барқынның қызын алмас.

– Ойбай-ау қыз алыспайтын енді не қалар дейсің?

– Қойшы әрі, соншама діннен безіп кетті дейсің бе?

Бұл да ақылға қонымды, уақытқа сыйымды сөздер. Анасы ұлына тұрмысқа шыққан, күйеуі әйелін ақша үшін жезөкшелер тобына қосқан бүгінгі күні айтылса, әрине ақылға сыймас еді. Хамза Есенжановтың кейіпкер аузымен айтқан бұл сөздері бір емес, бірнеше міндетті мінсіз аткарып тұр.

Шығарманың ажарын ашатын теңеулерді де автор сәтімен таба білген. Аз ғана мысал: «Үлкен тас көшенің бойы домбыраның шегіндей дыңғырлап тұр». «Қала ауру жандай сұлық жатыр». «Аттың тағасындай дөңгелек шұқыр сай...»

Бұлар трилогияның тек бірінші томынан теріп алынған теңеулер. Екінші, үшінші томды сүзсек, олардың көлемі ғана емес, көркемдігі де арта түсері анық.

Адам – табиғат ананың перзенті. Көркем шығармада адам мен табиғатты тығыз бірлікте суреттеу жазушы шеберлігіне сын. Хамза Есенжанов бұл тұста да сүрінбейді. Мәселен, трилогияның бірінші кітабындағы: «Күн сәске түс. Ыстыққа арқасын қыздырып, шөп арасынан өрмелеп, бидайықтың басын да бота тірсек сарыала шегіртке бебеу қаға шырылдап тұр», деп басталатын, оған жалғас Хакімнің көзімен берілетін табиғат көріністері автор қаламының қарымын толық танытады.

«Ақ Жайық» трилогиясының тақырыптық жалғасы «Көп жыл өткен соң» мен «Жүнісовтер трагедиясында» азамат соғысынан соңғы Орал өңірінің өмірі бейнеленіп, халық шаруашылығын қалпына келтіру баяндалып, Батыс Қазақстандағы ұжымдастыру жылдарының көркем шежіресі жасалған, – дейді жазушы, ҚР Мемлекеттік сыйлығының иегері, халықаралық М.Шолохов сыйлығының лауреаты Сәбит Досанов.

Х.Есенжановтың өзіндік мәнері, шеберлік қолтаңбасы халықтық характерлердің бітімінен шығады. Характер – «Ақ Жайық» циклының күретаымыры, – дейді де сыншы З.Серікқалиев, – Автордың өмір шындығын суреттеуі, жазу мәнері – негізінен байырғы үлгілер дәстүрінен тарап жатыр: бұл – кең тынысты баяндау формасы. Кейде жиповистік бояудан гөрі, информациялық характері басып кетеді. [69;2016]

Сөзімізді түйіндей келе айтарымыз, Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясы – тұтас дәуірдің көрінісі. Бұл туындының ерекшелігі – авторлық баяндау, бейнелеу, мінездеу, әсірелеу, портрет, сезім құбылысын жеткізу жүйесімен дараланып тұрады.

Түйін

Түрме шығармашылығының поэтикасы – өзіндік идеялық жаңалығымен, стильдік-жанрлық ерекшелігімен айырықша болмақ. Түрмеде жазылған шығармалардың тілі, поэтик тілі – ұлттық әдебиетке қосылған мұра.

Түрмеде жазылған шығармалар – қашанда болсын, қандай жағдайда болсын қапаста жазылғанымен құнды болып, дараланады, ерекшеленеді.

IV тарау

ТАР ҚАПАСТЫҢ ДӘМІН ТАТҚАНДАР

4.1 Тәлкекке түскен тағдырлар

Әр жылдары түрмеге түсіп, итжеккенге айдалып, қуғын-сүргінге ұшырап, қанқасаптың ащы дәмін тартқан ақын-жазушылардың өмір жолы мен шығармашылығын тану – зерттеудің басты міндеті. Осы тарауға енген ақын-жазушылардың көбін ғылыми әлеует пен оқырман қауым біле бермейді. Тағдырдың азабын тартып, сынағына көнген, ғылыми көпшілікке таныс емес, бүгінгі күні есімдері ұмыт қалып, тасада қалған тағдырлы беймәлім тұлғалар жайлы ақпарат пен мәліметтерді жинастырып, осы тарауымызға арқау еттік.

Қазақ елінде жазықсыз жапа шегіп, түрмеге тоғылғандардың саны өте көп. Олардың арасында түрмеде отырып, өлең жазғандары да бар. Олар – кәсіби ақын болмаса да, тар қапаста өлең жазған. Біз, шындығын айтқанда, олардың көбін біле бермейміз. Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы алғаш рет жан-жақты, кешенді түрде зерттеліп, қолға алынып жатқаннан кейін біз жиналған барлық мағлұматтар мен мұрағаттық құжаттар негізінде сөз қозғадық. Осы зерттеу жұмысына енбей қалған, игерілмей жатқан түрмеде жазылған шығармалардың болуы заңдылық. Бұл – алғашқы шығарылымы. Алдағы уақытта бұл жұмыс өзінің жалғасын тауып, толықтырылып қайтара баспа бетін көретіні анық. Бәлкім, сол уақыттарда осы еңбек толыққанды болып шығып қалар.

Абақты – қылмыс істеген адамды уақытша қамауға арналған орын екенін білеміз. Осыған дейінгі бөлімдерде түрме, абақты, зындан сөзіне түсінік беріп өткенбіз. Абақты сөзіне тағы да бір мәлімет бере кетейік: сот жазасын өтеу үшін қылмыскерді бас бостандығынан айырып, бұрынғы қауіпті қылықтарын одан әрі өрістетпеу мақсатымен, оны басқа адамдардан, қоғамнан оқшаулатып, абақтыға қамаған. Байырғы қазақ тұрмысында қылмысты, жазалы адамды уақытша қамау қажет болса қолын артына байлап, кісе белдігін, баскиімін шешіп (әйелмен бірдей болды дегенді білдіреді), тізерлетіп, бетіне күйе жағып киіз үйдің керегесіне немесе үлкен арбаның доңғалағына таңып тастайды. Қасына күзетші қояды. Сондай-ақ, уақытша қамаудың киіз туырлыққа орап таңып тастау тәрізді жолдары да болған. Абақты сөзінің тағы бір көне нұсқасы лабақты. Жазалы, қылмысты адамды қауымнан оңашалаудың мырзақамақ түрме деген түрлері қазақ ортасында XIX ғасырдан тарала

бастады. Ертеде көшпелілер арасында болмаған, кейінгі кезде пайда болған орыс отаршылдығымен бірге келген бұл «құбылысты», қазақтар тосырқап қабылдағанын Арқадағы әнші Мәдидің:

*Абақты қатар-қатар болады екен,
Ішіне жақсы-жаман толады екен,
Ішіне сол шіркіннің кіріп барсаң,
Көңілің су селкендей болады екен, –*

деген өлеңінен байқауға болады. «Жігіттің жақсысы ортамда сыналады, аттың жақсысы арбада сыналады», – деген мақалдағы ортам жерден терең етіп ор қазылып, жан-жағы айналдырыла қоршалды. Қылмыскердің аяқ-қолын байлап, абақтының осы түрі ортамға салып қойған. Айыпты адамды ұстайтын ортамға ұқсас, жерден мүлдем терең етіп қазылған абақтының түрі – зындан шығыс елдерінде ертеде кең таралған.

Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы циклының өкілдері:

1) Қазақ даласында орналасқан түрмелер (Ақмола, Қарағанды, Петропавл, Семей, Орал, Ойыл, Талдықорған, Алматы, Торғай, Қостанай, Шымкент, Қызылорда, Қармақшы, Қарқара және тағы басқа)

2) Колчактың Омбы лагері, Сібірдегі Колыма (Итжеккен), Мәскеу түбіндегі Бутырка, Калерия, Балтық теңізіндегі Сосновец (Соловки) лагері, Магадан, Воркута, Камчатка лагерлері.

3) Шығыс Түркістандағы үш аймақтағы (Іле, Тарбағатай, Алтай) еңбекпен түзеу лагері және Тарым жаза лагері.

Осындай орындарда жаза мерзімін өтеді. Кейбірі осы жерлерде атылды. Түрме шығармашылығының өкілдері – патшалық кезеңнен бері қазан төңкерісі, кеңес өкіметі орнаған мезетте, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасына дейінгі аралықта азап шекті.

Түрме шығармашылығының көрнекті өкілдері Қапез Байғабылұлы мен Пішән Жөлмендеұлының шығармашылығы зерттеуді қажет етеді. Торғай өңірінен Кәкімбек Токин, Әбдірахман Иманқұлұлы секілді азаматтар да түрмеге түскен. Осы тарауда ғылыми көпшілікке көп таныс емес Закария Сағындықұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Файзолла Сатыбалдыұлы, Әлмағамбет Оспанұлы, Шіменбай Әлшорин, Ақтас Тұрғымбайұлы, Бәлдік Байтоғайұлы, Бүркіт Ысқақов, Шахан Мусин, Сағат Әбдуалиев секілді әр жылдары түрмеге түскен қаламгерлер туралы сөз қозғамақпыз.

Толкекке түскен тағдыр иелері туралы, олардың шығармашылығы туралы сөз қозғау – перзенттік әрі әдебиеттанушылық міндетіміз. Ендеше, осы тарауға кіріккен қаламгерлер туралы толық ақпарат беруді жөн санадық.

4.2 Закария Сағындықұлының өмірі мен шығармашылығы

Тағдыры тәлкекке ұшырағандардың бірі – Закария Сағындықұлы. Ол -1893 жылы бұрынғы Ақтөбе округінің 14-ші ауылында дүниеге келген. Жастық шағының өткен жерлері Жем, Ойыл, Қиыл бойлары. Жасынан ән-жырға құмар Закария атақты Абыл, Махамбет жырларын санасына құйып өскен. «Адайдың жеті қайқысы» атанған әнші-күйші өнерпаздардың өнерлерінен сусындаған. Ақтан, Қашаған сынды ақындардың ақындық дәстүрлерінен үлгі алып, қанаттанған. Жастайынан сауатты болып, зерек көңілмен, ақжарма мінезімен ерекшеленген Закария өз бойындағы ақындық дарынымен де көзге түсе білген.

Қазақстандағы Голощекиннің «Кіші Октябрінен» жазықсыз зардап шеккен аяулы азаматтардың бірі Зәкәрия Сағындықұлы. Оның ата тегі былай өрбиді: Адай–Құдайке–Қосай–Тіней–Арық–Құдайберген–Бекболат–Сары–Жанаман–Тұрғанияз–Сағындық–Зәкәрия. Қарапайым халыққа, қалың Алашқа қайыры тиген атақты Қалғанияз, Жұбан есімді саки байлар – Зәкәриямен немере туысқан. Жұбанның баласы Шам, Талпақтың аты ел аузында Зәкәриямен бірге айтылуы сондықтан.

Зәкәрия жасынан іскер, шаруашылықты жүргізе білетін қабілетті болған. Заман ағымына сай туған ауылын үнемі көшіп жүруден отырықшылыққа, тұрақты қоныс табуға уағыздап, сол үшін жұмыстанған. Атыраудың Сағыз бойында туған ол бір тайпа елді Қоғалыкөл, Қоңырсай, Сулыкөл, Наршөккен атты шұрайлы елді мекендерді игеруге бастаған. Ескіше хат таныған, сауатты, төгіп айтатын ақын болған. «Адайдың жеті қайқысының» әуендерін нақышына келтіре орындап, Абыл, Нұрым, Қашаған ақындармен үзеңгілес жүріп, олардан өнеге алған. Кезінде әйгілі шайырлардың көзін көрген, содан тәлім-тәрбие алған Зәкәрияның өлеңдері Арқа еліне кеңінен жайылған.

Алайда, жалақорлардың арыздарымен ақын 1928 жылы ұсталып, Ойыл түрмесіне жаламен жабылып, сотталады. Кейін Жамбыл облысының Әулиеата, одан әрі Өзбекстанның Шаржоу қалаларына жер аударылған. 1930 жылы емдеу орнында қаза болған. Түрмеде отырып, жанына жақын тұтқан ағасы, шынайы досы Мамай Салғараұлына арнау хат үлгісінде жазылған өлеңдері сталиндік репрессия қыспағына ұшыраған, ақыры соның құрбаны болған ақынның арының тазалығын, елі мен қоғам алдындағы парызына беріктігін айқындай түседі.

Зәкәрияның ұрпақтары Маңғыстау, Атырау, Ақтөбе, Алматы облыстарында тұрады. Оның бірқатар толғаулары 1992 жылы «Қапаста жазылған хаттар» жинағында жарияланды. Ақын шығармаларын жинақтап, алғысөзін жазып, баспаға дайындаған – филология ғылым-дарының кандидаты, белгілі ғалым Қабіболла Сидиқыков.

Тағдырлы ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің профессоры Қадір Жүсіп: «Ақын өмірі XX ғасырдың басындағы аласапыран оқиғаларға тап келді. Төңкерістен кейінгі өмірі мен күш жігерін елді қоныстандыруға жұмсайды. Халыққа көшпенділік салт пен тұрмыстың күні өтіп бара жатқандығын түсіндіріп, үгіт-насихат жұмысын жүргізумен айналысады. Нәтижесінде ел – жұрт Ойыл бойындағы Сулыкөл, Наршөккен, Қоғалыкөл, Қойырсай сияқты елді мекендерге қоныстана бастайды. Алайда халық өміріне пайдалы іс атқарып жүрген ақынның үсінен кейбір белсенділер өсек таратып, «ескі өмірді аңсаушы, жаңа заманға жат адам» деп жала жабады. Сөйтіп, ол жалған жаламен Ойыл түрмесіне қамалады. Дүние – мүлкі түгелімен тәркіленді. 1928 жылдан 1930 жылға дейін абақтыда өткізген күндерінде іштегі шерін, запыран-қайғысын төгіп, жырларына арқау етеді», – деген екен.

Закария Сағындықұлының өлең жырлары еліміз егемендік алғаннан кейін ғана жиналып, «Қапаста туған жырлар» деген атпен 1992 жылы «Жалын» басапасынан жарық көрсе, бірқатар жырлары 1995 жылы Ақтау қаласында жарық көрген «Жырдария» атты ұжымдық жинаққа енеді.

Закария ақын түрмеде отырған кездерінде қадірлес досы Мамай Салғараұлына өлеңмен хат жолдайды. Онда түрмедегілердің ауыр халін суреттей келіп, қапаста қиналып жатқан азаматтардың рухтары сөнбегенін, еңселері қашанда биік екенін айтып, поэтикалық шеберлікпен былай деп өрнектеген:

*Тұтқында ерлер ойлайды,
Ойласа ойға тоймайды.
Дертке толған сұм жүрек
Ерді еркіне қоймайды.
Орынсыз көрген оқиға
Көңілдің шерін қозғайды.
Байлауда жатқан нартайлақ
Үйірін іздеп боздайды.*

Закария да кеңестік кезеңнің құдалауына ұшыраған ақын. «Халық жауы» аттанып, тағдыры тәлкекке түскендерді ауызға алуға болмайтын жылдардың өзінде ел арасында күрескер ақынның жырларын білетіндер аз емес еді. Әсіресе оның «байлауда жатқан нартайлақ, үйірін іздеп боздайды» дейтін жолдарын тебірене толғайтындар көп болған. Солардың қатарында ақынның «Адамзаттың баласы», «Құдіретті кішті құдайым», «Адай деген ел едік», «Көлденең жатқан Манғыстау», «Шатылу бүгін емес, бұрыннан бар» атты жырлары ерлікті жырлағанымен ерекшеленген. [70;8 6]

Закарияның өмірін соңғы кезеңдері туралы жазған «Қосай ата» атты кітапта келтірілген деректерге қарағанда, 1930 жылдардың шамасында ол түрмеден екі адам болып қашып шыққан. Әмударияның Шаржау көпірінің тұсындағы Фарап атты мекендегі қазақ ауылдарына келіп, сонда Тегісбай деген адамның үйінде тұрғанымен, ұзақ науқастан қайтыс болған. Сүйегі сол жердегі «Қожадәулет» деп аталатын бейітте жерленген.

Ақынның түрмеде жазған жырларының бірі «Жазайын жауап толғаудан» деп аталады. Бұл өлеңінде ол өз-өзіне күш беріп, ел басқарған ұлы патшалар мен ерлерді еске алып, олардың да өмірлері мәңгілік болмағанын айта келіп, «біз солардан артықпыз ба, біз де дүниеден өтерміз» деген ой айтқан.

Закария «Адай деген ел едік» деген жырында Адай атты рудың ерлерін, батырларын, ақындарын, шешендерін, билерін еске алып, олардың дүниеден өткендігін, бірақ халқы үшін, елі үшін еткен еңбектерін баяндаған.

*Адай деген ел едік,
Аруағы бұлттай торланған.
Есепсіз дәулет қорланған.
Екі талай іс болса,
Бір жағын күшпен қолға алған.
Батырлық, байлық, биліктен
Жоқ еді жерім құр қалған, – дей келе:
Ерлерім өтті тұмсарған,
Арлы жерге ат салып,
Халық үшін терлеп, бусанған.
Қазақ түгіл қалмақты
Қонысынан қуып қол салған, –*

деген өлең жолдарынан оның рухы мен намысын биік ұстаған өткен замандардағы ерлерді мақтаныш еткенін байқауға болады. [70;8 б]

Закария ақын өз өлеңдерінде кешегі «Алалы жылқы, ақтылы қой өсірген, қордалы дәулет бітіп, қоралап қонақ түсірген», медресе, мешіт ұстап, көңілдің кірін шайған ақсақалды сыйлаған, жүйрік баптап, ат мінген заманның жоғалғанына күйінішпен қарайды. Осы жайларды тізбектей өрнекті ылмен толғай келе, бұл қорлыққа шыдау үшін тағы да өзіне күш береді.

*Жүйріктен мәстек озар ма?
Артқан жүк ауыр болмаса,
Бұйдасын нарлар созама?
Ақпары кеткен арнаның*

*Алқабы құйсам толар ма?
Құлпырып шыққан бәйшешек
Уақыт жетпей солар ма?
Ата-анасын зарлатып,
Азар берсе жасынан.
Оларға оңай болар ма?
Біздер түгіл кешегі
Қасиеті күшті пайғамбар
Қайғылы болған екен солар да.*

Осындай ой толғамдары арқылы ол өзінің көрген азабын, аяусыз көрген қорлығын ұмытпақ болды.

Өршіл рухты шайырдың түрмеде туған өлеңі – «Айтайын сөздің келісін» атты толғауы. Мұндада ақын өткен өмірінің қызықты болғанын тамсана отырып жеткізеді де, өлеңнің соңын аһ ұрып өкінішімен аяқтайды.

Қойғаның ба бір Алла,

Түрмеден тағам татырып.

Осылайша қапаста көрген қорлықтан қаза тапқан тума талант Закария Сағындықұлының жаһұттай жырлары еліміз егемендік алғанша халық жүрегінде сақталып келді. Қазіргі таңда ол туындылар көпшілік оқырмандарға кең тарап, белгілі болды.

4.3 Тұрмағамбет Ізтілеуовтің өмірі мен шығармашылығы

Сыр өңірінің тумасы, өз заманының данышпаны – Тұрмағамбет Ізтілеуовтің де тағдыры оңай болмаған. Ол да сталиндік репрессиясының азабын шеккен. Тұрмағамбет кім? Ол – лирик, эпик ақын. Ол – аудармашы. Ол – Сыр сүлейлері дәстүрін жалғастырушы. Ол – қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклының негізін салушылардың бірі.

Тұрмағамбет Ізтілеуов – 1883 жылы Түркістан өлкесіне қарасты Сырдария облысының Қазалы уезіндегі Қуандария болысының №2 ауылында дүниеге келген.

XX ғасыр бас кезіндегі кітаби ақын-шайырлар қатарында: Мақыш Қалтаев, Шәді Жәңгіров, Ақылбек Сабал, Жүсіпбек Шайхисламов, Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Албан Асан, Қаңлы Жүсіп, Мұқан Балтекейұлы, Нұралы Нысанбайұлы, Мұсабек Байзақұлы, Қарасақал Ерімбет, Ақыт Үлімжіұлы, Омар Шораяқов сияқты ақындар қатарынан ақын Тұрмағамбет Ізтілеуовті де көреміз. Түрме шығармашылығы циклының бір арнасы – кітаби ақындар. Себебі: Тұрмағамбет Ізтілеуов, Файзолла Сатыбалдыұлы, Ақыт Үлімжіұлы, Әлмағамбет Оспанұлы, Шіменбай Әлшорин секілді түрмеге түскен ақындардың шығармаларында Құдай Тағалаға деген ішкі сенім, адамгершіліктің кері пиғылдарды (жағымпаздық, екіжүзділік,

жалқаулық, тойымсыздық және тағы басқа) әшкерелеумен қатар халықты мәдениетке, оқуға, адамгершілікке үндейтін сарындар мол.

Қазақ жерінің әр аймағында да халқымыздың әдебиет айдынына құятын арнаулы бастаулар іспетті дәстүрлі әдеби орта болған десек, Тұрмағамбет – Оңтүстік аймағындағы классикалық шығыс әдебиеті дәстүріндегі акындардың бірі, – дейді әдебиет зерттеушісі Қабіболла Сыдықұлы. [84; 289 б]

Филология ғылымдарының кандидаты, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері Серікбай Қосанның «Тұрмағамбеттің түрмедегі жырлары» атты мақаласында шайырдың түрмеде жазған шығармалары туралы жан-жақты сөз қозғаған екен. Енді осы мақалаға зер салсақ: «Тұрмағамбеттің түрмеде жазықсыз жатқан кездерінде шығарған өлең-толғаулары да арнайы зерттеуді қажет етеді. Акын қапаста отырса да, қайғыға салынбай, алдағы жақсы күннен үмітін үзбейді. Қашанда қасындағы өзі тәрізді тұтқындарға дем беріп, «бәрі де уақытша», Совет үкіметі кінәміз жоқтығын анықтап, босатады» деумен болады. Әдетінше, шайыр таршылықта да адамға қол ұшын созатын бір Алла мен Пайғамбардың барын жолдастарының есіне салып, онысын әр толғауында қайталаудан еш жалықпайды. Бұл сипаттағы «түрме жырларынан» да Тұрмағамбеттің өзіне ғана тән өткір әзіл, ащы сатира белгілері айқын көзге ұрады. «1932 жылы Қармақшы түрмесінде жазылды» делінген мына толғауда да акын тағдырлас азаматтарды мойымай, басқа түскен нәубетті нардай көтеруге үндейді.

*...Ақ отын ақымақ қанша үрлегенмен,
Әркімдер айтпап па еді сөнбегенін.
Өзің де екібастан еске аларсың,
Еш нәрсесі уайымнан өнбегенін.
Неше рет есіткіңдер есте болса,
Шапағат шалыққанға мол дегенін.
Сары алтын сабыр түбі деген сөз бар,
Көрерсің ісіңді Хақтың жөндегенін.
Баянды бақыт орнап бастарыңа,
Басылар бәріңнің де шөлдегенің.
Қосылып Құдай қосқан қосағыңа,
Көрерсің ұл-қызыңның төлдегенін.
Кешікпей Кеңестің де есітерміз
Бәрің де бұрынғыдай бол дегенің.*

Кеңес елінің «кедейлер саясатына» кәміл сенген акын «біздің арамызда әдейі арандатушылар бар шығар», әйтпесе жалпымызды жабықтырып қоймас, ақ-қарамызды айырар» деген ойда болады. Сол секілді, «бірен-

саран» бұзық ниеттілер үшін жазықсыз жабықта отыруы «әділетсіздік деп түйеді:

*Шыдайық, әзіріңше істей тұрсын,
Өзінің заң мен жоба, жөн дегенін.
Айырып атын атап алып қалар,
«Осында обалың жоқ, өл» дегенін.
Оларды осынша ердің сілесі ұрсын,
Күндесе үкіметтен өрлегенін.
Халқы боп Қазақстан қолқалайды,
Сұмдарды сол сияқты серлегенін.
Себебі қаниа жандар қамауда отыр,
Аттың да ұнатпайтын терлегенін.
Қалайда пешенеңе бір жазылса,
Көрмеске әлің бар ма, «көр» дегенін.
Оларды осынша ердің сілесі ұрсын,
Күндесе үкіметтің өрлегенін.
Халқы боп Қазақстан қолқалайды,
Сұмдарды сол сияқты серлегенін.
Себебі қаниа жандар қамауда отыр,
Аттың да ұнатпайтын терлегенін.
Қалайда пешенеңе бір жазылса,
Көрмеске әлің бар ма, «көр» дегенін.*

Ақынның «абактыда жазған жырларында түрме ішіндегі ауыр тұрмыс, жазықсыз жапа шеккен жандардың тағдыры кейде жеңіл ирония ілескен реалистік астармен шебер бейнеленген. Мәселен, Тұрмағанбеттің Қазалы түрмесінде (1932) шығарған мына бір өлеңі:

*Кір болып, көйлек-ыштан қышындырды,
Бит пенен бүрге қаптап қысым қылды.
Көнбейтін Алла ісіне бар ма әлің?
«бендем» деп баста саған есім қылды.
О баста уайымың лайынан
Жаратып, жан кіргізіпжісім қылды.
Адамға аңласын деп ақыл беріп,
Бәрін де күн ілгері түсіндірді.
Жаз қадірін жануарлар білмегенсін.
Қатты аяз-қар жаудырып қысым қылды.
Талайын тыпырышқан талапты ердің
Ілгіштеп сәл нәрседен ұшындырды.
Алдына-он, азаматтың артына – бес*

*Жыл кесіп, сот-прокурор пішім қылды.
Азуы алты қарыс арыстанды
Замана мияулаған мышым қылды.
Ойлансақ, осы шығар деген мысал –
Жігітке жүрген жерін «Мысыр қылды», –*

деп аяқталыпты. Бұл толғаудың өн бойынан Тұрмағанбет машық еткен бір ұйқасты түркі ғазалын қапысыз танимыз. Мұнда шайырдың астарлы ойлары Құран, Інжіл аңыздарымен әдемі үйлесім тапқандай. Мысалы, діни әпсаналарда Жүсіп пайғамбардың Мысыр шаһарына барған сапарында әйел мекерлігінен зынданға түсетіні баяндалады. Әрине, осы хикаяның негізінде жазылған бірқатар шығыс, оның ішінде түркі-қазақ дастандарында оқиғаның соңы сәтті шешім табатыны белгілі. Соның нәтижесінде, қазақ халқында «Әркімге туған жері – Мысыр шәрі» деген мәтел де тараған. Бірақ, ел аузындағы бұл мәтелдің жақсылық мәнде ғана айтылып келгені тағы мәлім. Тұрмағанбет болса, қазақ мәтеліне емес, өзі жастай қаныққан, әрі шығыс медресесінде оқып жүргенде жанына жақын тұтып, жүрегін жаулап үлгерген ежелгі шығыс аңызының соқпағына адаспай тапқанын аңғартты. Әрине, Сыр шайыры көне сюжетке Ә.Науаидың, Дүрбектің, Құл Ғалидың, т.б. орта ғасыр ақындарының «Жүсіп-Зылиха» дастанын да білген. «Жүсіптей құл ғып сатқан мысырдағы» деп келетін жолдарды ХІХ ғасырдағы талай қазақ шайырының назым-термелерінен де жолықтырамыз. Әйтсе де, өзі білетін аңыз-әпсаналары мен хидис әңгімелерін, халықтық мақал-мәтелдері мен жекелеген ой ұшқындарын тіл ұшығнда ойнатуда Тұрмағанбеттің таланты ерекше болған. [71;3-66]

Тарата айтсақ, шайыр бауырларының сатқындығы мен нағыз әйелінің жаласынан Мысыр түрмесіне жеткен Жүсіп пайғамбардың тағдырын отызыншы жылдары жазықсыз қуғын көрген ел азаматтарының басындағы хәлмен шебер шендестіреді.

Қазалы түрмесінде Тұрмағанбетпен бірге жезқазғандық Нұрғали деген ақын азамат та қамауда отырған. Екеуі де сол жерде танысып, алдымен, сөз қағысып, соңынан айтысқан. Тұрмағанбет пен Нұрғалидың айтысы абақтыдағы жігіттердің қолқалауымен басталған. Екі ақын екі-үш рет жауаптасқан соң, жезқазғандық жігіт Тұрмағанбеттен бата сұрайды. Сөйтіп, Сырдың бас шайыры мен жас талант Нұрғалидың бұл айтысы татулықпен бітеді.

Рухы биік ақын түрмеде көп мойса да, сыртқа сыр білдірмей, маңайындағыларға қалжың арнап, күлкіге көміп отырған. Мына бір өлеңіндегі көріністер соның айғағы:

*Қойның бар, өз елің бар, нағашың бар,
Селбесіп бір-біріңмен жанасыңдар.*

*Самаурын өтет үлкен көрінеді,
Қам жемет, қарақтарым, қанасыңдар
Күн ұзақ, асықпаңдар, қолдарың бос,
Кезекпен керегіңше аласыңдар.
Кейіні-кеніш болып, реніштің,
Мәз болып, майға қолды моласыңдар.*

Көп жыл Бұқарада оқып, шығыс ілімдерін терең меңгерген Тұрмағанбеттің ағартушылық қызметіне де шек қойылып, мұсылмандық сеніміне тыйм салынса, шайырдың құнды еңбектері еленбек түгіл, ескерусіз қалатындай күйге ұшырады. Ақынның басына қара бұлт үйіріліп, қауіп-қатерден бір құтылмады. Тұрмағанбеттің тағы бір толғауынан оның қиын күндерге душар болғанын айқын сезінуге болады:

*Тұта алмай Тәңірі әмірін толықсыдым,
Жизаным – жемі болды жарықшының.
Бетіне балаларының қарай алмас,
Тарысын торғай жесе қорықшының.
Менде жоқ мал мен мүлік жайымды айтып,
Қолына қоям деуге торықшының.
Бермейсің қадір Алла, қалай тауық,
Бендеңнің біле тұра толық сырын.
Үзбеймін рахметіңнен үмітімді,
Кеудемнен кеткенше ұшып толық шыбын.
Ойға алған армандарым бітер еді,
Қабірден тұрсам таңда толып сыным...*

деп, торыққан сәттерінде де оның Тәңірден сізге сенер ешкімі қалмағанын көреміз.

1937 жылы Шымкент түрмесінде жатқан Тұрмағанбет жаңадан келген түрме бастықтарының біріне хат жазып, өз тағдырына ара түсуін сұрайды. Тергеушінің жүзі жылы, қабағы ашық екенін көріп, одан үлкен үміт күтетінін де жасырмайды. Қалай дегенмен, бұл арада да ақынның мірдің оғындай өткір тілімен шындықты айта отырып, мақтаған кісінің де «мақтамен бауыздағанын» аңғарамыз. Аңғарамыз да, ақынның ажал алдындағы айнымас адал мінезіне таң қаламыз.

*Ақ қараны ашатын,
Ақылға райхан шамдайсыз.
Жазылғым жоқ жатырмын,
Қандай шара қамдайсыз?
Өтірікті айтпаймын,*

*Сөздеріме нанғайсыз.
Әдісіңіз – әр істің
Татауын татып талдайсыз.
Дейсіз де жолықтырмасаңыз-
Негізі жаман малдайсыз.
Жақтырсаңыз, Жейхұннан
Өткізіп салар салдайсыз.
Үмітім бар қалайда
Жазықсыз босқа жатқызып,
Обалыма қалмайсыз.*

Тұрмағамбеттің бір алуан толғаулары ұжымдастыру тұсындағы «асыра сілтеу», «науқаншылық» әрекеттерді сынай отырып, «шаш ал десе, бас алған» шолақ белсенділер мен қорғансыз қалған халықтың шын қамқоршыларының бейнелерін шынайы суреттеуімен құнды. Шайырдың мына өлеңінде отызыншы жылдардағы нәубеттің еліміздегі рухани-әлеуметтік ахуалға тигізген кері әсері анық көрінеді:

*Кереге, уық тапқанмен,
Бастарын қосар шаңырақ жоқ.
«Керек» деп түіе жазғанмен,
Аунап жатар шаңлақ жоқ.
Үй басына бір тұғыр,
Суырылып озар саңлақ жоқ.
Тамағын таппай қаңғып жүр,
Деп жүрген небір гөзелдер
«Маңдайға тиер таңлақ жоқ»*

*Құрт ішін кеулеп қойғандай,
Көлеңкелі күжімде
Сабандай жеңіл салмақ жоқ.
Атағы шыққан әр жерге,
Ақындардың сөзіне,
Құлақтың құрышы қанбақ жоқ.
Алла айдаса әрқайда
Баратұғын домалап,
Адамнан жеңіл қаңбақ жоқ.*

Бұл өлеңде де елдің бетке ұстар арычстары түрлі саяси сылтаулармен түрмеге қамалып, қоғамды білімдері төмен жылпостар мен ұраншыл топтардың билей бастағаны сәтті көрініс тапқан. Ұжымдастырудың алғашқы жылдарынан бастап-ақ, бұрынғы Алаш қозғалысын қуаттап,

қазақ халқының келешегі үшін күресте көп еңбегі сіңген саналы жандар қызметтен шеттетілгені белгілі. Тұрмағамбет осы қиын жылдардағы елдің береке-бірлігі кеткенін, баяғы сүттей ұйыған қазақ әлеуметінің енді іштей іруге айналғанын астарлай айтады. Шынында да, «Кереге, уық тапқанмен, //басын қосар шаңырақ жоқ» болса, қазақ ұғымында одан асқан абыройсыздық та, қасірет те болмайтынын автордың ашына жазғаны сөзсіз.

Шайыр шытырман уақыттың шырмауына белшеден батып, зымыян заманның зілмауыр салмағына арқасын тосқан азаматтың басындағы аса ауыр әлеуметтік-психологиялық халді де қазақы таным-түйсікпен зерделеп, дәстүрлі халық ұғымдарына сай мәтелдеп, ишарамен жеткізеді.

*Қасқырда қуат қалмаса,
«Апа» дейді ешкіні.
Кем көрмес тоңған торқадан,
Қырық құраулы ескіні.
Бірде тұман, бірде ашық,
Бұл заманның кескіні.
Көрініп жүр мың жылдай
Тіршіліктің бес күні.
Сонда да опа жалғаннан
Көрген жоқ ердің ешбірі.
Ұмытар әркім атса таң, қараңғы, айсыз кешкіні,
Қажет емес ескерту,
Толымды тұған естіні.
Тыңдаушы теріс жарымас,
Айтылса сөздің тек шыны –*

дейді ақын.

Иә, кеше ғана өзінің малын баққан кедей-кепшікке күні караған салтанатты байлар мен өзінің алдынынан сауат ашып, ежіктеуге тілі енді жеткен жетесіз жандардың айтқан істеп, нұсқауына жүруге мәжбүр болған нешебір санаулы да салиқалы азаматтардың көрген күні де «Ешкіні апа» деген қасқырдың халіне ұқсайтыны өтірік емес еді. Ақын ел басына түскен зор зұлматты астарлы параллелизм арқылы табиғат көріністерімен шебер байланыстыра алған.

Қорыта айтқанда, Тұрмағамбеттің қуғын-сүргін жылдарында жазылған жыр-толғаулары – қазақ әдебиетіндегі ақтаңдақ беттерді торықтыратын тағы бір маңызды мұрамыз. Ақынның бұл тақырыптағы шығармалары келешекте арнайы зерттеуді қажет етеді, [71;6 б] – деп ғалым С.Қосан айтқандай, ақынның осы тақырыптағы өлеңдерін зерттеу – алдағы күндердің еншісінде.

Демек, Тұрмағамбет ақынның түрмеде жазған жырларынан да, жалпы шығармашыларынан да айқын байқалатын сыр – шығыстық дидактикалық лирика мен қазақ әдебиетіндегі шешендік, билік сөздердің, ақыл-нақыл термелер дәстүрін еркін меңгеруі, – екенін түсіне аламыз.

4.4 Файзолла Сатыбалдыұлының өмірі мен шығармашылығы

Торғайдың «Шәкәрімі» атанған Файзолла Сатыбалдыұлы 1883 жылы қыркүйектің 27 жұлдызында бұрынғы Торғай облысы, Торғай уезіне қарасты Батпаққарада, есімі Кіндік Азияға белгілі дінбасы, әулие Сатыбалды ишанның (лақап аты – Қыпшақ ишан) отбасында дүниеге келді. Файзолла – текті атадан, бабалы әулеттен. Ол 7 жасында ауыл молдасынан, 8 жасында өз әкесінен, 9 жасында Троицкідегі Ахон хазреттен (Сатыбалды ишанның Бұқара шәріпте бірге оқыған досы) оқып, 10 жасынан 17 жасқа дейін Бұхара шәріпте қарилық оқуда болады. Файзолла Сатыбалдыұлының нағашылары Қызбел, Қоңыраулы, Сарықопа бойындағы мадиярлар. Файзолла мадияр Қабақ қажы деген кісінің Әйін атты қызынан туады. Қабақ қажы елге сыйлы, дәулетті, беделді, ділмар кісі болған. [23;13-14 б] Міржақыптың руы-мадияр. Міржақып екеуі бала күндерінен бірін-бірі біліп, Міржақыпты жасы үлкендігі 2 жас болғанымен көңілдері жарасып, тете, тел өскен. Олардың бір-бірімен сыйлас болғанын Файзолланың «Өз өмірім» аталатын дастанындағы мына жолдардан да аңғарамыз:

*Келген соң Жыланышқа Торы ағайын,
Қарсы алды құрмет жасап қалын жайып.
Міржақып екі жүздегі адам ертіп
Тұр екен, алып жүрді, бәрі дайын.*

*Жақсының нәсілі зой, һәм киелі,
Міржақып жас азамат тәрбиелі.
Ойнаймыз қалжыңдасып сытайылап,
Болғанда ол нағашы, мен әжемі.*

Сондай-ақ «Жаксыдан шарапат» дегендей, «Файзолла Сатыбалдыұлының арнайы алған біліміне сай жолды қумай, совет қызметіне араласуына, өлең жазумен шұғылдануына Міржақып Дулатовтың ықпалы, жәрдемі көп болған»

Файзолла Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов өнегесінен ғибрат алып, Асан Қайғыдан бастап өз замандасы Әлмағанбет Оспановқа дейінгі аралықтағы ақындар мен шешендердің, билердің шығармаларын

жинаған. «Жақсылыққа – жақсылық» дегендей Файзолла өлеңдерін сақтаған адамдар көп. Әсіресе, Торғай, Бетпаққара бойында ондай адамдарды жиі кездестіруге болады. Бұл – ақынға деген халық құрметі») Мұсабаев Х. Әмірханов Ғ. Міржақып пен Файзолла.)

Қазақ әдебиетінің тарихындағы ақтандақ беттердің бірі – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде Торғай өңірінде қалыптасқан ақындық мектеп. Өзіндік дәстүр ерекшеліктері бар бұл ақындық мектеп өкілдерінің шығармашылығы жөнінде кеңес заманында сөз қозғау өте қиын болды. Олардың шығармалары ел арасында жасырын түрде ғана айтылып жүрді. Мұның себебі – бұл ақындық мектептің ұстаздары Уақ Жұмабай Шалабайұлы, Есенжол Жанұзақұлы, Сейдахмет Бейсенұлы, Әбіқай Нұртазаұлы сияқты ақындар Ахмет Байтұрсынұлы мен Міржақып Дулатовтың ақындық жолындағы алғашқы ұстаздары еді. Сонымен бірге бұл ақындардың шығармалары да идеялық жағынан кеңестік қоғамға жат болатын. Торғай ақындық мектебінің тағы бір топ өкілдері – Құбаша Шалбайұлы, Файзолла Сатыбалдыұлы, Әлмұхаммед Оспанұлы сияқты ақындар Ахмет Байтұрсынұлымен, Міржақып Дулатұлымен, Ахметсапа Юсуповпен «Алаш» қозғалысының басқа да мүшелерімен аралас-құралас, ниеттес, пікірлес болған. Сол себепті де «халық жауы» атанып сотталған, жер аударылған. Тәуелсіздігімізді алып, 1937 жылдары жазықсыз атылған, қуғын-сүргін көрген арыстарымыз ақталғаннан кейін жоғарыда аталған ақындық мектеп өкілдерінің есімдері қайта оралып, олардың әдеби мұрасымен қайта қауыша бастадық, – дейді әдебиеттанушы ғалым А.Қалиев. [72;3 б]

Файзолланың ұстазы – қари Бахрам деген ғалым. Ол 17 жасында Құранқарилық атақ алып шығады. Кәләмалланы (Құранкәрімді) жатқа оқиды.

Ондағы 6666 аятты бойына сіңіре біледі. Ол 1990 жылы Құранқарилық атақ алып, елге оралғанда әкесі Сатыбалды ишан өмірден өтіп кеткен еді. Сондықтан Троицктегі сүйікті ұстазы әрі әкесінің қияметтік досы Ахон хахретке барып, бір жыл онымен бірге мешіт, медреседе қызмет істеп, тәлім – тәрбие алып, тәжірибеден өтеді. Осында ол атақты татар байы, миллионер Молдағали Яушиевпен танысады. Оның жүн – тері сатып алатын дүкенінде сұрыптаушы болып істеп жүрген қазақтың болашақ үлкен журналисі Мұхамеджан Сералинмен кездеседі.

Бұл кезде оның «Топжарған» деген поэмасы жеке кітап болып басылып шыққан еді. Молдағали Якушев үйінде Мұхамеджан Сералинмен танысып – білісу – жас Файзоллаға үлкен әсер етеді.

Ұстазы, әрі әке орнына тұтқан ғұлама Ахон хазіреттің фатихасын алып келгесін 1901 – 1906 жылдар аралығында торғай қаласындағы уездік мешіт, медреселерде діни қызметте болады. Торғай қаласында болған бес жылда да – оның өмірінде ерекше із қалдырады. Өзінің нағашысы, әрі

өкшелес інісі қазақтың болашақ інісі қазақтың ұлы тұлғаларының бірі Міржақып Дулатовпен және басқа да сол кездегі Торғай зиялыларымен араласады.

Оларың көмегімен Троицкіде алған орысша білімін жетілдіре түседі.

Бұл кезде, XX ғасырдың басында Торғай қаласы – қазақ даласындағы білім ордаларының бірі ретінде танымал еді. Ол мұнда қияметтік іні – досы, пиғылдас, тағдырлас серігі мұхтасиф Әлмұхаммед Оспанұлымен (1886 -1966) бірге Торғай даласын жиі аралап, ел танып,жер таниды.

Әсіресе Тосын бойында болады. Мұндағы Қарабас Асан аулында оның жиендері тұратын. Ақын Торғай топырағында болған кезінде осы жерде өткен бұрынғы игі жақсылардың, шешендер мен билердің, ақын – жыраулардың, дуалы ауыздардың сөздерін, өлең – жырларын,рулар шежірелерін жазып алып жүреді.

Бұл жылдар – оның жастық шағының ең қызықты, ұмтылмас жылдары болады.

Зейінді, алғыр, еңбекқор бала қарттар әңгімесін жасынан құлағына құйып, көп жайды аңғарып өскен. Сондықтан да болар, сол дәуірдегі қоғамдағы өзгерістерге сын көзбен қарап, шындығын айтқан:

*Ай, заман – ай, заман-ай,
Замананың зауалы-ай.
Құбылып соққан құйындай
Айласы мен амалы-ай...*

*Бір қазақтың баласын,
Екіге бөліп арасын,
Қырқыстырып қойғаны-ай,
Ағызып көзбен сорасын.*

*Міржақып пен Ахмет
Нақақтан нақақ болды шет.
Бір уақыттар болғанда,
Ақталар,орнап әділет!/-*

дейді Файзолла Міржақып Дулатовқа арналған жоқтау өлеңінде.

Файзолла Ахмет пен Міржақыпты ардақ тұтып, адалдықтарына шүбә келтірмеген. Алғы күнге, әділеттілік пен шындық жеңетініне сенген.

Мұны Қостанайдың түрмесінде жатқанда жазған мына өлеңінде де байқауға болады:

*Бір күні іздер бізді халық болып,
Алдымыз күн көзіндеі жсарық болып.*

*Ахмет, Міржақыптар танылар – ақ,
Бір туар қайталанбас алып болып.*

Екеуінің арасындағы сыйластықты айта келіп «Ақиқат ақ сөйлейтін заман туар» дейді. «Алаштың қамын жеген азамат ең, сүйреген алға қарай қазақ көшін» деп үлкен баға береді.

*Екі арасын ашқаны –
Ескі әіске басқаны.
Осылай еткен ежелден
Қазақтың барлық дұшпаны*

Бұл өлең «Туған жермен қоштасу деп аталады. Яғни, тұңғыш рет нақақтан он жылға сотталып, Қостанай түрмесіне айдалып бара жатқанында шығарған. Өлеңнен ақынның терең ойлайтынын, сол кездегі саясаттан да хабардар екенін аңғарамыз. Ақын өзіне жала жапқан адамдар жайында айтпай, пәленің бас әріде – патшалық ресейдің отаршылдық саясатында жатқанын мегзейді.

Туған жері Батпаққараға 1906 жылы оралып, әкесі Сатыбалды ишанның мешіт – медресесінде ұстаздықпен айналысады. Бұ қызметі 12 жылға созылады. 1918 – 1923 жылдар арасында болыстық милиция бөлімінде бастық болып қызмет атқарады. 1923 – 1928 жылдар арасында мешіттерде имам болады.

1928 жылдың желтоқсан айының басында «діншіл, зиянкес жат элемент» ретінде тұтқындалып, осы жылдың аяғында Қостанайдың Ақтүрмесіне жөнелтіледі. Қостанай өкір соты 14 жылға үкім кеседі. 1929 – 1935 жылдар арасында Іле, Алматы, Ақтөңіз – Балтық, Москва, Новосібір каналдарын қазу жұмысына қатысады. Жұмыс өте ауыр болады. Талай адамдар оны көтере алмай қайтыс болып кетеді.

Оның үстіне тамағы да кенеусіз болады. Бірақ Құдай күш – қуат берген Файзолла 14 жылдық ауыр жазаны 6 жылға жетер – жетпес уақытта өтеп шығады.

Айдауда болған жылдарында ол Міржақып Дулатов, Мырзағазы Есполовтарды анда – санда көріп, кездесіп тұрады.

Ал қазақтың ұлы ақыны Мағжан Жұмабаевпен екі жыл 5 ай бір бригадада болып, сырласып – пікір алысады. Мағжанның әйгілі «Жәмила» атты өлеңіне еліктеп «Қалимаға» деп жарына өлең жазады және ол өлеңнің жауабын шығарады. Файзолламен көп әңгімелескен інілері Сұлтан Сатыбалдин, Ғабдол – Ғазез Әмірхамзиндердің айтуынша ақынның бұл өлеңдерін Мағжан Жұмабаев жоғары бағалайды.

Ақын 1935 жылы аудаудан Алматыға оралады. Осы жерде құрдасы әрі жерлесі, сыйлас жолдасы Ә. Жанкелдинге (1884 – 1953) жолығып, оның

кеңесімен және орналастыруымен Қазақстанның 15 жылдық тойын өткізу жөніндегі іс шараларға қатысады. Арнайы цех ашып, қазақтың ұлттық киімдерін тігетін шеберлер жұмысына басшылық жасайды. Барлық киім түрлерін өзі пішеді.

Олар тіккен арнайы ұлттық киімдерді Қазақстанның 15 жылдық тойына келген М. Калинин бастаған он бес одақ басшыларына Мирзоян сыйлық ретінде тарту етеді. Осы еңбегі үшін марапатталып, абыройға бөленеді. Бірақ Ә. Жанкелдиннің кеңесімен елге оралмай Башқұрстанға өтіп кетеді. Одан 1936 -1945 жылдар арасында Солтүстік Қазақстан облысында Булаев, Қарағанды облысының Нұра ауданында тұрады.

1945 жылдың наурыз айында Қостанай облысының қазіргі Әуликөл ауданында досы Әлмұхаммед Оспанұлын сағалап келеді. Келесі жылдың (1946) күзінде Батпаққараға оралады. Оны Әуликөлден ағасы әрі досы Әлиакпар Досжанұлы мен інісі әрі адал шәкірті, қолда бар барлық әдеби мұрасын араб графикасынан қазіргі жазу үлгісіне түсіруші Ғабдол – Ғазиз Әмірхамхұлы арбамен көшіріп әкеледі. Бұл кезде оның жасы 63 те еді. Сондықтан қалған өмірін туған жерінде өткізу үшін қудалаудың қандайына да төзуіне тура келеді. Қиналған кезінде біраз адамдар жәрдем жасайды. Олар сол кездегі милиция бастығы Аймбетов, ұжымшар төрағалары Көшекбай Оспанов, Молдағали Ермағамбетов, Досымбек Есжанов, Байғабыл Ағатапов және басқалары еді.

Құранқари акын әрі он саусағынан өнер тамған шебер Файзолла оқуда, қызметте, абақтыда, айдауда және жат жерлерде жүргені бар туған топырағынан 25 жыл жырақта өмір кешеді. Өзінің басты шығармаларын абақты мен айдауда жүргенде жазады.

«Тоқымбет – Гүләймен» басқа шығармаларын жүрегінде жазады. Яғни Құранды жатқа білетін Файзолла Сатыбалдыұлы өзінің өлең – жырларында солай жатқа айтады. Ол жаратылысынан өте зерек, алғыр, білімді де шабытты адам болады.

XX ғасырдың 20,30,40,50 ші жылдарындағы қанды қырғын, алапат аштық қуғын – сүргін кезеңі туралды жазылған шығармалар қазақ әдебиеті тарихындағы өзінің заңды орнын әлі күнге дейін ала қойған жоқ. Ол орын әлі үнірейіп бос тұр.

Сатыбалдыұлы бірнеше тілді жақсы меңгерген. Қазақ тілі мен қатар тәжік, өзбек, татар, башқұрт, орыс тілдерін де жақсы сөйлеп, еркін жаза білген. Шығыс акындарымен қатар орыс әдебиетінен де сауатты. Файзолла – ертедегі акындардың, билер мен шешендердің және өз замандастарының өлеңдерін, шешендік сөздерін көп жинаған. Бұлардың өзі бір кітап боларлық еңбектер.

Файзолла акынның шығармалары алдымен ел арасына қолжазба ретінде тараған. Өйткені отызыншы жылдардың қатал заңы әбден қаралап, түнек-зынданға тастаған оның мол мұралары кезінде еш жерде жарияланған жоқ.

Торғай өлкесіндегі ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсыновтың, күрескер ақын Міржақып Дулатовтың төңірегінде жүріп іске араласқан ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, өнегелі тәлімі оншақты жыл айдауда, репрессияның қуғын-сүргінін, азап-қорлығын көрген ол осы қасіретті кезеңді шынайы суреттейтін «Ұзақ жол» атты поэма жазған.

1935 жылы соңғы нүктесін қойған бұл тарихи шығарма шерлі кезеңнің шежіресі араға жарты ғасырдан астам уақыт салып, 1990 жылы ғана аудандық «Тың шұғыласы» газетіне жарияланады. Сталиндік зұлмат заманның ащы шындығын дәл кезінде бейнелеген бұл шығарма – осы ерекшелігімен құнды.

Ақын өз өлеңдерінің баспасөзде жариялануына онша құмар болмаған. Оның үстіне айдалып, «жазаланған» ақынға газет, журналдар оң қабақ танытпайды. Міне, сондықтан жырлары қолжазба түрінде таралып, халық жадында сақталған. Отызыншы жылдары қызыл қырғынға, қорлық-қуғын сүргінге ұшыраған қазақ зиялыларының біразымен бірге айдауда болған Файзолланың «Ұзақ жол» поэмасы және осы кездегі асыл азаматтардың өлім-қазасы жайындағы өлең жоқтаулары зұлмат дәуірдің сұмдығын көрсететін өте құнды дүниелер. Түйіндеп айтқанда шерлі кезеңнің шежіре жырлары.

Оны толтыруға тиіс тамаша туындылардың бірі «Құранқари» – Файзолла ақынның шығармалары деуге болады. Сол шерлі кезеңнің шежіресі іспеттес бір туынды болса ол – Файзекеннің «Туған жермен қоштасу» , «Заман – ай» және «Ұзақ жол» поэмасы мен « Түрме тұрмысынан» деп аталатын асқақ рухта толы өлең – жырлары екендігінде талас болмауы тиіс.

Файзолла – күшті ақын. Оның күштілігі сонда –қуғын – сүргінде жүріп, рухы сынбай, сол кезеңнің ащы шындығын тарихи әділдік тұрғысынан айта білуінде, өле – өлгенше Құдай жолынан айнымай, ерте ме, кеш пе, ақиқаттың салтанат құратынына сенуіне және өзі көзімен көрген оқиғаларды жырлап кетуінде» – деген белгілі ғалым, әрі ақын шығармаларын республикалық баспасөз беттерінде жариялаушы Қабден Қалиұлы Әбдіғапаровтың (атақты Әбдіғапар ханның немересі) аталы сөзі мен орнықты бағасына алып – қосарымыз жоқ.

Файзолла Сатыбалдыұлы жырлары сол бір қиын – қыстау, қырып – жою,ату – асу, айдауы мол азапты жылдардың шежіресі іспетті,өмірі кейінгіге үлгі – өнеге. Оның өлеңдері мен поэмаларының, ол туралы жазылған естелік – эсселердің, мақалалардың жарыққа шығуы қуанарлық іс.

Файзолланың ақындық өнерін кезінде замандасы торғай даласындағы 1916 ұлт – азаттық көтеріліс басшыларының бірі, Аманкелді Имановтың туысы әрі досы, белгілі ақын Әбжан Құндызбаев «Файзоллаға» деген өлеңінде:

*....Қайдасың келіш бермен Файзи таған,
Бірдей ме ед басқа жұртпен сенің бағаң.
Жоқ деуші ед үш Торғайда бұдан шешен,
Кешегі өтіп кеткен сардар ағаң.
Алтынға баламайтын мысқылдары,
Үлгісі ақындықтың дастандары.
Ет түгіл сүйекке өткен шәріп сөзі
Дос түгіл кемітпеген дұшпандары –*

деп оның ақындық өнеріне зор баға берген.

Файзолла ақынның өмір жолы өте күрделі. Ол екі қоғамдық дәуірді басынан кешірген адам. Оның қателігі замандастары Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтардың қателігімен өрістес.

Торғай өлкесінде ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсыновтың, күрескер ақын Міржақып Дулатовтың төңірегінде жүріп іске араласқан ақынның өмірі мен творчествосы өнегелі де өміршең. Оншақты жыл аудауда болып, реприсясияның қуғын – сүргінін, азап қорлығын көрген , қасіретті кезеңді шынайы суреттейтін «Ұзақ жол» атты поэма жазған.

1935 жылы соңғы нүктесін қойған бұл тарихи шығарма шерлі кезеңнің шежіресі араға жарты ғасырдан астам уақыт салып, өткен жылы ғана аудандық газетте жарияланды. Сол заманның ащы шындығын дәл кезінде бейнеленген бұл шығарма осы ерекшелігімен құнды.

Қазір өзінің атамекендегі халыққа қайта оралған Файзолла ақынның өмірі, азаматтық, парасаттық қасиеті туған елінде аңыз болып айтылуда. Өйткені ғибратты, өнегелі сөздері ел арасында көп тараған.

Көнекөздердің және оның мұрасын зерттеушілердің (жергілікті жердегі) айтуынша, Файзолланың 400 жол өлеңі алғаш «Социалистік Қазақстанда»(1935ж) жарияланады. Бұдан кейін ол баспа бетін көрмейді. Өйткені ақын өлеңдерінің баспасөзде жариялануына онша құмар болмаған.

Міне, сондықтан жырлары қолжазба түрінде таралып, халық жадында сақталған. «Ұзақ жолда» ақын айдаудағы, түрмедегі өз өмірін әңгімелей отырып, зорлық пен азапты , бастан кешірген жазықсыз жандардың қасіретті лагерьлердегі өмірін шынайы суреттейді. Ауыр жұмыста тері ағып, қаны сорғалаған еңсесі түсіп езілген, ар –намысы аяққа басылған ер – азаматтарды көріп тағдырға мұң шығады. Жаны қақсап, жүрегі ауырады. Бұл кезді ақын «азапты сапардағы алты жыл» дейді

Апат пен аштықтың, тауқымет пен қорлықтың заманын дәл көз алдына әкелетін «Ұзақ жол» жыр поэма былай басталады:

*Уа,тағдыр, өзің басыш пәруәрдіғар,
Тар жолда тайғақ кешу болғайсың жар.*

*Айдалап Қостанайдан кеткен күні,
Бетіне ақ қағаздың түскен бұл зар, –*

деп одан әрі қарай, отарбаның ішінде елуге жуық адамның аянышты халі, олардың туған ел; бала – шағасымен қоштаса алмай өкінішпен кетіп бара жатқаны айтылады. Адам мен малды қатар қамаған азап вагонындағы аярлық пен корлық, аштық суреттеледі. Поэманың өн бойындағы қайсар рухты осы бір ауыз өлеңнің өзі айтып тұр. Мұндай туындыларды «жата қалып» мақтағаннан гөрі, әрбір оқырманның өзі оқып шыққаны әлдеқайда пайдалы болар еді. [23;110]

Қостанай мен Алматының арасындағы қазіргі көп қала, ауыл, селоларды айтып, осы жолмен кетіп бара жатқан тұтқындардың азапты, жантүршігерлік өмірін, олардың көз жасымен, шерлі мұңымен көрсетеді. Одан әрі край Алматы – Орынбор, Новосібір тұтқындардың ауыр еңбегі айтылады. Ақын жазықсыз қиянат қамытын киген адамдардың аты аталады. Өсіресе, Ақ теңіз маңындағы қасіретті лагерьде ауыр жұмыс істеп жүрген нағашысы Міржақып Дулатовтың аянышты өмірі былай көрсетіледі:

*Қалмады сол уақытта менде де сен,
Шырқырап кеудемдегі қу шыбын жан,
Кемсеңдеп кете бардым, етім күйіп,
Бір ысып, бір суынып қажызған тән.*

*Амалсыз қала берді қайран бауыр.
Сияқты титықтаған аттай жасауыр,
Сабазды мұндай халде көрем деп не ем,
Тиді ғой бұ кездесу маған ауыр.*

Поэма тас кашап, жер қазған кейіпкерлердің еліне аман оралуымен аяқталады. Азапты сапарда –абактыда, айдауда жүріп өлең жазуды – ақындық, азаматтық ерлік десек, бұл – екінің бірі,егіздің сыңарының қолынан келе бермейтін іс.

Ақын Сырбай Мауленов мұны жақсы таныған. Сондықтан да ол: «Файзолла – түрмеде түлеген талант, абакты мен айдаудан ақын болып оралған азамат» – деп жоғары баға берген. Сірә, асылды асыл таниды деген осы болар.

Ақын өлеңдерінде шабыттан туған шымыр да жан баурап тапқыр жолдар,тың ойлар мен соны теңеулер жиі ұшырасады.

*Сол жерде билет алдым Қостанайға
Жеттім деп алты жылға құшитар ойға.*

*Ақылды алып ұшқан сезім жеңіп,
Кетті ғой келсе дағы жас талайға.*

*Отарба түтін салып будақ – будақ,
Жолдармен зымырайды бунақ – бунақ.
Келеді кеудемдегі асау жүрек,
Лақтырып өлеңдерді шумақ – шумақ.
Қос сөздерді ұйқастыру ізденістің ізі.*

Көкірегі алтын көмбе, шежіре – сыр, арманда өткен ақын жинағының «Шерлі жылдар, шерулі жырлар» деген аты да жақсы қойылған екен.

Өйткені, ақын өлеңдері сән – салтананты жарасқан шерулі керуендей» – деген ақын, әдебиеттанушы ғалым Серікбай Оспанұлы.

Отызыншы жылдардағы қанды репрессияның сол тозақ дәуірін өлім мен ажал ойнап тұрған шақта дәл бейнелеп жеріне жеткізе көрсетіп жазған Файзолла ақынның бұл еңбегін өте батыл жазылған, зұлмат кезеңнің тарихи шежіресі деп айтуға әбден болады. Өйткені поэма деректі қолжазба түрінде әдемі жалғасады. Оқиғалардың ай-күні, тұтқындар жұмыс істеген құрылыстар (Беломор каналы, Москва каналы т.б) шартты түрде емес, дәл көрсетіледі. Адам аттары да өз есімдерімен өзгеріссіз айтылады.

Ауыр кезеңнің ақиқатын дәл елестетіп, әдемі бейнелеген шығармада ер – азаматтармен қатар бірен – саран әйелдер де көрінеді.

Мысалы,Рахия деген келіншек айдаудағы жарына тамақ тасып, оның қасында жүреді. Қиын – қыстау кездегі бұл әйелдің құдай қосқан қосағына деген сүйіспеншілігі мен өжеттігі сүйсіндіреді. Ақын сол кездегі аянышты аналар жағдайларын егіле айтып, оны кейінгілерге үлгі етеді.

Ақын Ақтеңізден бір-ақ шыққанын, онда Міржақып кездесіп, бір – біріне деген сағыныштары мен жолығысқан сәттері көңіл –күйлерін өлең жолдарымен суреттей жеткізеді:

*– Тілегім: сен де аман бол, – дедім мен де, –
Нағашым, түпқазығым – алтын көмбе.
Бейнеттің барлығынан халас етіп,
Қылмысын рақатынан тағдыр кенде.
Айтқан сөз, қылған тілек ос болды.
Екіге кетті айырып бейнет жолды.
Міржақып – ор ішінде,мен биікте,
Ыстық жас іштен шыққан көзге толды.*

Поэманың соңғы шумақтарында астан – кестен болып бүлінген, аласапыран қиянаты көп заманға байланысты болашақ ұрпаққа, яғни бізге мынандай сөз тастайды:

*Жазықсыз жапа шеккен бі бір мұңтар,
Жақсылар таза жүрек елеп құндар.
Жазғаным – көргенімнің мыңныңбірі,
Жас ұрпақ арғы жағын өзің аңсар, –*

деп түбінде бұл шындықтың әйтеуір бір айтылатынынын меңзеп, ұрпаққа өзің сезіп, түсін дегендей сөз айтады.

Жалпы акын – құранқаридың «Ұзақ жол» поэма – жыры тарихымыздағы қаны шапшыған репрессия заманын сол кездің өзінде – ақбатыл көрсетіп, оның сорақы қиянатын терең әшкерелеген шығарма. Міне, сондықтан ол қолжазба күйінде сарғайып ұзақ жатып, соңында әйтеуір жарыққа шықты. Бұл шындықтың даусын шығарған зор жариялықтың арқасы.

Отызыншы жылдардың тар жол, тайғақ кешуі мен тауқымет қорлығын өзбасынан кешіріп, тозақтан құтылған ақынның біраз жоқтау – жырлары да өз алдына бір дүние. Зұлмат дәуірдің сойқанды сұмдығын сол қалпында айна қатесіз айтқан бұл туындыларда аза мен қайғы көл болып аққан көз жасы басым. Өйткені оларда нақақтан – нақақ мерт болған белгілі ел азаматтарының қаласы ауыр айтылады. Солардың ішіндегі көзге жас үйіріп, көңілге үлкен нала, жүрекке сыз тастайтыны – халықтың кемеңгер ұлы Міржақыптың қазасы жайындағы жоқтау – жыры. Мұнда акын бұл ауыр қазаны жүрегімен терең ұғынып көңілін босатады:

*Міржақып өлді деген сөз,
Ішімді өртеп кетті лез.
Дірілдеп жүрек демігіп,
Малынды жасқа екі көз, –*

деп зор қайғыны, үлкен қасіретті сезінеді.

Жоқтауда елу үшін еңіреген азаматтың адамгершілік, кісілік қасиеті, халқы үшін жанын құрбан еткен қайсар ерлігі, бірлікке, елдікке шақырған көсемдік тұлғасы, білім – парасаты терең айтылады.

*Білімменен ер өсер,
Ақылдыға ел ілесер.
Қазағым деп аһ ұрған,
Кім өзіңмен теңесер, –*

деп соңында ұлтын сүйіп, халқын құрметтеген, сезілген елдің жоқтаушысы болған Міржақып сынды арыстан ердің, сабаздың орны жұмықта болсын деп тілейді.

*Міржақып пен Ахмет,
Нақақтан – нақақ болды шет*

*Бір уақытар болғанда,
Ақталар орнап әділет –*

деп оның қан жұтқан еліне, туыс-жақындарына көрегендік сөз айтады.

Файзолла ақынның 1935 жылы қағазға түсірген бұл пайғамбардың сөзі дәл келді. Жариялылықтың арқасында әділетзаманы орнап нақақтан – нақақ күйіп, қиянат отында, зұлымдық түнегінде жатқан Ахаң да, Жақаң да қазір ақталып, халқына қайта оралды.

Файзолла ақынның ғұлама ғалым Ахмет Байтұрсыновтың қазасы жөніндегі тағы бір жеке жоқтау – жыры да сол кезеңнің ауыр жағдайын айтады.

Ол тағдырға мұнын шаға отырып, Ахаң сынды төрт аяғы тең жорға, асыл азаматтың ұшан – теңіз білімін, елі үшін көрсеткен зор қайрат – жігерін, көш бастаған көсем – даналығын кейінгілерге өнеге үлгі етеді.

4.5 Әлмағамбет Оспанұлының өмірі мен шығармашылығы

Түрмеге түсіп, жазықсыз жапа шеккендердің бірі – Әлмағамбет Оспанұлы. Оның өмірбаяны көпшілікке беймәлім болғандықтан, ақынның өмір жолына қысқаша тоқтала кетейік:

Әлмағамбет (Әлмұхаммед – азан шақырып қойған аты) Оспанұлы 1886 жылы Торғай уезі, Тосын болысының №4 ауылына қарасты Бестау өңіріндегі «Сасықсор» деген жерде дүниеге келген. 12 жасына дейін ауыл молдасынан сауатын ашқан ол 13 жасында Торғай қаласындағы 4 кластық орыс қолөнер мектебіне түсіп «ағаш ұстасы» деген мамандық алып шығады. 17 жасында Торғай қаласындағы 6 жылдық орыс мектебінің 4-ші класына қабылданып, оны 1905 жылы тамамдайды. 1911 – 1916 жылдар аралығында Троицк қаласындағы «Расулия» медресінде білім алған ақын 1923 жылға дейінгі аралықта өз білімін жалғастырып ізденумен болады.

1926 жылы Уфа муфтиінің жарлығымен Торғай уезіне мұхтасиф болып тағайындалып, бұл қызметті 1929 жылға дейін атқарады. 1929 жылы «алашордашыл», «ұлтшыл ұйым мүшесі» деп айыпталып қуғын-сүргінге ұшыраған ақын 1944 жылы ақталып шығады. Содан бастап әртүрлі қызметпен айналысқан Әлмұхаммед Оспанұлы өмірінің соңында туған жерге оралып 1966 жылы өмірден өткен.

Әлмағамбет Оспанұлының өмірі мен шығармашылығы ғалым Әбсаттар қажы Дербісәлінің «Исламның жауһарлары мен жәдігерліктері», «Қазақстан мешіттері мен медреселері» атты кітапқа және М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты даярлаған «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты ғылыми еңбектің II томына енген.

Әлмағамбет Оспанұлының шығармашылығы турасында академик Ө.Айтбайұлы: «Тәуелсіздік таңы атқанда халқымен қайтадан қауышқан

калам қайраткерлерінің бірі – Әлмағамбет Оспанұлы. Ол – ұзақ өмірінің тең жартысына жуығын қуғын-сүргінде өткізген, ұлт көсемдері Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатовтың жолын қуып, ағарту майданына бел шеше кіріскен, халықты оқу-білімге, рухани бостандыққа үндеген ұстаз. Ахмет Байтұрсыновтың емлесін алғашқылардың бірі болып қолданып, сабақ берген тәлімгер. Сондай-ақ Торғай уезінің дін істерінің басқарушысы- мұхтасиф молла болған руханият қайраткері. «Қазақ шежіресі», «Көрген түс –қос балапан» сияқты көркемдігі жоғары, әлеуметтік мәні зор дастандарды дүниеге әкелген ақын» [73;3 б]

XX ғасырдың басындағы әдебиетіміз негізінен екі бағытта: діни-ағартушылық және ағартушы-демократтық бағытта дамыды. Әлмұхаммед ақынның шығармашылығын қарастыра отырып біз оның осы екі бағытты қатар ұстанғанын байқаймыз. Діни-ағартушылық бағыттағы өлеңдерінде ақын имандылық, шариғат мәселелерін сөз ете отырып сол кезеңде қазақ арасына тарай бастаған маскүнемдікті сынайды. Мұндай өлеңдердің қатарында «Кел қолым, қалам ұста қылып ермек», «Ішкіліктің олжасы» сияқты өлеңдері бар. «Кел қолым, қалам ұста қылып ермек» өлеңінде ақын арақтың қазақ арасына тарай бастағанына нали отырып, оның қазақ сияқты көзі жаңа ғана ашылып келе жатқан ұлт үшін өте қауіпті дерт екенін айта отырып жастарды ондай әдеттен аулақ болуға үндейді. Шариғат, имандылық мәселелерін алға тарта отырып:

*... «Айтады дос жылатып» деген де бар,
Кей сөзім, кейімеңдер, болса кермек.
Шын мақсат тіршілікте шырақтарым,
Үйреніп өнер-білім, өрге жүзбек.*

*Түзетіп мінез-құлық, тұрмысыңды,
Бір уақыт шын дос-жармен ойнап-күлмек,
Халық үшін болсын қылған қызметің,
Ұлтыңа, ұлысыңа көмек бермек [47, 34 б.] –*

деп жастардың халық пен ұлт алдындағы негізгі міндетін айқындап береді.

Ал, «Ішкіліктің олжасы» атты өлеңінде ішімдіктің зардаптары туралы айта келіп, арақтың ұлттың санасын улайтын, мұсылманды иманнан айыратын аса қауіпті нәрсе екенін тілге тиек етеді:

*... «Кел, қатын, төсек салишы», – деген бір шал
Бойжеткен өзінің қыз баласына.
Соны айтқан келініне және бір шал,
Сірә да, көз көрмесе нанасың ба?*

*Аз емес әзіл айтқан азамат та,
Өзінің «әйелім» деп анасына.
Осының бәрі арақтың әрекеті,
Кел, қарттар, құмарлықты қоясың ба? [47,39 б].*

Діни-ағартушылық бағыттағы ақын өлеңдерінің бір парасы түрмеде жазылған. «Жазушыдан соңғы сөз», «Туған жерге сәлем хат», «Тұтқындардың бірінші мүнәжаты», «Тұтқындардың екінші мүнәжаты», «Қоштасу», «Жол үстіндегі мұнажат» өлеңдерінде ақын өз туыскандарына, өзінің тілектес, ниеттес дос-жарандарына, тұтқында бірге отырған тағдырластарына жұбату айтып, сабырға шақырады. Бұл өлеңдердің әсіресе тар қапаста жазықсыз жапа шеккендердің қайрат-жігерін шыңдауда таптырмас құрал болғаны сөзсіз. [72;110 б]

Әлмұхамед Оспанұлының өлеңдер жинағын саралай отырып,оның этикалық мәселелерге ерекше назар аударғанын байқаймыз.Ақын дүниетанымында адамгершілік,имандық,махаббат,жастар тәрбиесі мәселелері кеңінен орын алған.Үндемей отыруды өнер көрмей,заманның ағымына үн қосып, «Айқап» журналына көмек көрсет деп,өз замандастарына үн тастайды,өз дәуірінің рухани келбетін сомдауға шақырады.Сонымен қатар,ақын өлеңдерінде өткен күнмен келер заманның этикалық қайшылықтары да өз көрінісін тапқан.Әсіресе көшпенділік өмір салты мен жаңа заман туғызған құндылықтардың қазақ болмысында орын алуы.Олардың қайшылықты сипаты шынайы суреттелген.Ақын,жастарды жаман әдеттерден бас тартуға,надандықпен күресуге,пайдалы іске,білім алуға,қатарынан қалмай мақсатты өмір сүруге шақырады.Өткен заманның енді қайтып келмейтінін,жаңа әлеуметтік уақыттың жаңа талаптарынабілім негізінде бейімделу қажеттігін баса көрсетеді.Ол:

*«Кел,қазақ,надандықтан қоштасалық,
Қайырылмас қаниша айтқанмен кеткен заман.
Қатардан қалыспасқа қам етелік,
Қалмасын кейінгі жас тіпті надан» – дейді.*

Әлекең өлеңдерінде уақыт тынысы,замана құбылысы бейнеленіп қоймайды,сонымен бірге,жастарға деген сенім,болашаққа деген үміт отын маздататын жалынды сөздері де өз орнын тауып жатады.

Әлекеңнің де өзіндік шыққан биігі бар еді.Ол торғай деңгейінде ауыл балаларына орысша-қазақша білім беруді жалғастырып,діни сауат ашуды да қолға алады.Мектепте – ұстаз,мешітте-иман,деген атаққа ие болады.Торғай уезінің дін ұстаушылары және жалпы халық Әлмағамбет Оспанұлын бірауздан мұхтасиф етіп сайлайды.Сөйтіп,адамдық пен

имандылыққа бастаған діни ағартушылық Торғай топырағында Әлекең арқылы өз жалғасын табады.

*Факилар жұлмасынан болмасақ та,
Нәубетпен көріп тұрмын мен де мұны,
Мұхтасиф үш ауданға болдым рас,
Жасқанып, жасыра алман сірә да оны.*

Атеистік қоғамда дін ұстап, ислам тәрбиесін жастар арасында тарата отырып, оларды имандылық пен кісілікке тәрбиелеудің қаншалықты қауіпті екендігіне қарамастан Әлекең өз ісіне берік болады. Аллах жолында жан аямай еңбектеніп, имандылық ұрығын себудің жастар үшін қаншалықты маңызды екенін жан-тәнімен сезіне білді. Құдайдан безгендер тарапынан төніп тұрған қауіп-қатерлерге қарамастан өз ісін жалғастыра берді, сеніміне берік болды. Оны біз ақынның мына бір шумақ өлеңдерінен көреміз:

*Жаратқан жан бар құдірет,
Жанабына бұл рет.
Ләиллаһа, иллалла
Қәлима айттым бір рет.
Пайғамбарым Мұхаммед,
Күндіз-түні кеп айттым
Шафағат тілеп сан рет,
Зікір, тәшфіт жана да
Гәллил айттым мың рет.
Біздің қазақ баласы,
Жалпы қоғам данасы,
Құдайға құл қашаннан,
Хақ расулге шын үммет – дейді.*

1929 жылы Әлекең «мұхтасиф болды» деген жазамен 10 жылға сотталады. Бұл да бір кешегі өткен таталитарлық қоғамның сұрқайы көріністері еді. Діни сенімі үшін адамдар жазықсыздан-жазықсыз түрмеге отырғызыла беретін, жер аударылып ит жеккенге айдалатын. Дінмен күрес өзінің шарықтау шегіне жетіп, коммунистік идеология үстемдік құрып тұрған кез еді. Әлекең осындай ауыр жағдайды басынан өткерсе де өзінің адамгершілігін, діни сенімін, Аллаға деген шексіз махаббатын жоғалтпай, мұсылмандықтың шарттарын бұлжытпай орындап отырған.

Профессор А. Ісімақова: «Әлмағамбет Оспанұлы XX ғасыр басындағы қазақтың рухы мен дінін асыл сөз арқылы бейнелеп кеткен Алаш ақыны. Оның шығармаларын оқып отырып, өзі өмір сүрген уақыттың «Тар жол,

тайғақ кешу» болған аумалы-төкпелі кезеңінің мінезін анық танимыз» , – дегенін ескерсек, Әлмағамбет – кітаби ақын және өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу зиялысы екенін түсініп, Ахмет, Міржақып бастаған Алаш арыстарымен тығыз рухани қарым-қатынаста болғаны үшін жазықсыз жапа шекті дей аламыз.

4.6 Бәлдік Байтоғайұлының өмірі мен шығармашылығы

Ақын Бәлдік Байтоғайұлы – 1881 жылы Торғай облысы, қазіргі Жангелді ауданы «Қызбел» совхозы, Сарықопа мен Қоңыраулы өзенінің бойында дүниеге келген. 34 жасында Ақтөбеге оқуға барған. Аудан орталығында жер мекемесінде қызмет атқарған. Өте сыпайы, жаны таза және ел аузында айтылып жүретін өлеңдерімен ақын атанған кісі. Қолынан да, тілінен де жақсылық келетін Бәлдік Байтоғайұлы азамат болып қалыптасу жолында ғылыми-мәдени тұрғы жағынан қазақтың қос арысы Ахмет пен Міржақыптан көптеген мағлұматтар алып отырған. Яғни, сол кісілердің ізгі ойларын елге, халық арасына таратушылардың бірі болды десек артық айтқандық емес.

Бәлдік – өз елін , жерін шексіз шынайы сезіммен сүйген нағыз хас патриоттың өзі . Арман-қиялы алысқа жетелеген елжанды азаматтың биік парасат ақыл-ойынан өрістеген өлеңдерін туып өскен жерінде көпшілік ұзақ жылдар бойы жатқа айтып санаға сіңіріп келген.

Ақын, көзі ашық сауаты мол Бәлдік өзі туып өскен Қызбел ауылында ең алғаш мектеп ашып, балаларды сауаттандыруға өз үлесін қосқан жан. Ақыл кеңесінің сыртында өз жағдайына, шиеттей бала-шағасына қарамастан қолындағы күш-көлік атан өгізін бір басты үйге айырбастап жаппай сауаттануға жол ашып берген жан.

Сол үй ел аузында «Бәлдіктің мектебі» ал қағаз жүзінде «Міржақыптың мектебі» болып қала берген. Әрине, бұл жерде ешқандай Міржақып даналығына кір келтіру болмаса керек . Сол заманда қазақ балаларына жалпы білім берудің қажеттілігі туындаған, бірақ империялық саясаттың көздеген мақсаты басқа еді. Қазақтарды орысша оқытқанға қолдау жасалғанымен де олардың ортадан жоғары білім алуына жол ашқан жоқ. Мектеп ашуға басты қиындық осы болғандықтан, Бәлдік Байтоғайұлы мектеп ашу үшін алдымен тірек тұлғалар іздейді. Себебі жалғыз адам ештеңе бітіре алмайды. Осылайша, сындарлы іс қолдаушы табылғандықтан ғана осы іс жүзеге асады. Тарих тереңінен тартқан ел куә, көп жағдайлардың бірі осы. Демек, Бәлдік Байтоғайұлы Міржақып Дулатұлына да шарапаты тиген досжар таза тұлға. Бәлдік көп жылдар бойы Қызбел колхозында болыс болып жұмыс атқарған. Елдің әңгімесі. Қызбел жерінде болыстыққа ұсыну үшін, сайлауға түскен екі азаматқа екі қапшық берілген. Азаматтардың қайсысының қапшығында тастар көп

жиналса, халықтың сол кісіге сенімі мол екендігін анықтаған. Халықтың басым көпшілігінің сеніміне ие болған азамат болып-Байтоғайұлы Бәлдік сайлауда жеңіске жетеді.

Иесі қазаққа мақтаныш болған, ел есіндегі ерен тұлға Бәлдік Байтоғасов жайлы бүгінде, Абай атамыз айтпақшы «Сүйер ұлың болса сен сүй» дегендей, Бәлдік туралы қанша айтсаң да артық емес екені де ақиқат. Өзі туған өлкесінің жұлдызы болған тұлғаға замандастарынан қалған естелік бар. Ол халқымыздың арыстары Ахмет пен Міржақыппен түскен фотосурет. Ол қазіргі кезде Торғай облысының музейінде тұр. Өттең, ол суретті алуға қолым жетпей тұр. Кезінде Бәлдік Байтоғайұлы достарымен бас түйістіріп түскен екен. Бұл туралы Ханзипа Бәлдікқызы естелік бір әңгімесінде былай дейді:

-Е, кеңес өкіметі кімдердің басын жұтпады. Ерекше туған марқасқалар еді ғой. Өкең үйге талай ертіп келіп Ахмет пен Міржақыпты қонақ еткен. Оларды отыз жетіден бұрынырақ «Алашордашыларсын» деп ұстап әкетіп, жоқ қылды ғой,-дейтін (менің анам). Отбасындағы қарапайым қазақ әйелінің олардың саяси қоғам қайраткері болғандығынан қайдан хабары болсын. Тек сол азаматтардың жеке бастарының қадір-қасиетіне тәнті болып, «бір туар сарбаздар еді-ау, шіркіндер» деп басын шайқап, тандайын қағып, жан күйінішін жасыра алмай айтатын. «Өкеңнің Міржақыппен түскен суреті де бар еді, әкене бір пәлесі тимесін деп жыртып тастап едім. Онымен қойды ма. Бәрібір ұстап әкетті емес пе?» деп анасының өзіне айтқан әңгімесін аяқтады. Ал тағы бір сұхбатында «Өке деген құдіретті аттың да қадір-қасиетін шешем арқылы танып біліпшім. Оның ақыл-парасатын, азаматтық өр тұлғасының, кішіпейіл де мейірімді асыл бейнесін анам өле-өлгенше жырдай қып айтып, санама құя беріпті. Содан болар, өке деген құдіретті атты бойтұмардай қастерлеп, жадымызға сақтап өстік. Егер маған біреу ең асылын, қазынаң не десе, мен төрде ілулі тұрған әкемнің портретін көрсетер ем. Иә, ең қымбатты сол портрет. Мен оны өзім шаңырақ көтерген қырық жылдан астам уақыт бойы төрімнен түсірмедім. «Бұлдіктің Ақтөбеде оқуға барғандағы 34 жасындағы суреті» дейтін анам. Портрет келген адамдардың назарын бірден аударатын. Сол заманғы интеллигенттерінің үлгісімен киінген қыр мұрынды, қияқ мұртты жанары өткір сұлу жігітті көргендер «мынау Сәкен Сейфуллин бе?» деп қалатын. Иә, әкем ақыл-парасатына көркі сай ерекше жан еді. Ол маған түсте көрген елестей. Ауру жеңіп әбден әлсіреп жүдеген шақтағы төсек үстіндегі отырған түрі еміс-еміс есімде қалыпты. Ал мына портрет міне, сенің әкең қандай болған деп, оның барлық болмысын көз алдыма әкеп тұрғандай мақтаныш сезіміне бөленетінмін» дейді.

Өнер білімінің өресінің кеңдігін жетік сезінген Бәлдік бабамыз өзінен тараған балаларын да жақсы оқып жоғары білім алуға тәрбиелейді. Және әкесінің жолын қуып, балалары үмітін ақтады.

Бір әулеттің білім қуған 4 азаматы демалыс уағында арбалап, жаяулап Сарықопаның қырынан көрінгенде жұрт «Байтоғайдың арыстары келе жатыр» деп шулайтын көрінеді. «Құлындарыма көз тиді білемін» деп отыратын кейіннен Бәлдіктің жұбайы Бәдиша кейуана тағдырдың тәлкегіне ұшырағанда. Әрине, бұл ел басына күн туған сонау сұрапыл соғыс жылдарының қыршын жастарды жапырақтай солдырған ауыр нәубетінің кеселі еді. Сонымен, 1941 жылы 22 маусымда қағылған соғыс дабылы Торғай жерін де шарпыды. Бұл жолғы соғысты өткендегілердің ешқайсысымен салыстыруға келмейді. Жер бетінің тең жартысын жалмаған, бақайшағына дейін қаруланған неміс армиясысына қарсы тұрудың алғашқы қиыншылықтары жайлы жазылып келеді. Ел басына түскен осындай алапаттан жерлестеріміздің де тыс қалмағаны ақиқат. Торғайлықтардың туа біткен қасиеті жауынгерлік және елдік намысты қай кезде де берік ұстануы екендігін айтқан жөн.

Майданға ел қорғауға Торғай көлемінен де мыңдаған боздақ аттаныпты. Аудандық әскери комиссариаттағы шақыру пункті арқылы соғыстың төрт жылы ішінде үш мыңның үстінде, жастың майданға жіберілгені белгілі болып тұр. Бұл ауданның әрбір бесінші тұрғыны. Торғайдан тысқары жерде жүріп шақырылғандар да қаншама. Осылайша жер бетіне өлім сепкен сұм соғыс жолындағысын өрттей жайпап жалғыз, жайсаң деп қарап жатпады. Сол жолда Отан үшін жанын қиған Байтоғайдың әулеті де бар еді. Ел басына күн туған нәубет жылдарда ер азамат қолына қару алып, Отан қорғауға аттанғанда Бәлдіктің балалары да қарап қалмады. Олар өз еркімен өзге де ер азаматтар сияқты отан қорғауға аттанады. Өттең сұм соғыс болмағанда арманы алысқа жетелеген жастардың үлкен өмірде жетер жемістіктері, шығар биіктері алда еді. Көзі ашық, көкірегі ояу оқыған азаматтар тұтқиылдан елге жау тигенде жігер намыстарын жанып, жұдырықтай түйілді. Батырлық қанында бар қайсар ұландар жан бағып елде жүруді өлім санады.

Бәлдік Байтоғайұлы қазақ халқы бастан кешкен өмірдің азапты мұнды жақтарына назар аударды. Ол саясатшылдыққа бой ұра бермей, өзінің халықтың жеке, басындағы өкініш пен күйінішке және махаббат пен табиғат суреттеріне көбірек көңіл бөлді.

«Арқаның қараша қазына» деген өлеңі елге деген сағынышынан туындаған өлең еді. Яғни, күз айының суық күндерінің бірі болатын. Көп тұтқындармен бірге Бәлдік те үстінде жұқа копайкесі бүрсен қағып балшық күреп жатқан. Өлдеқайдан құлаққа таныс жағымды бір дауыс естілгендей болды. Басын көтеріп тындап қалды. Қараса кәдімгі Сарыарқаның қараша қазы. Дауысы анық естіле бастады. «Мені көрдің бе, естисің бе» дегендей төмендей ұшып, қалықтап барады. Бұл оның онсыз да қам көңілін тебіrentіп кетті. Бәлдік өзін-өзі тоқтата алмады. Көзінен жас парлап ақты. Күрегіне сүйеніп тұрып, құстар көзінен ғайып

болғанша қарап тұрды. Сарыарқаның қараша қазына қолын бұлғап, еліне ыстық сәлемін жолдады. Жазықсыз көрген азабы, ішкі ой толғанысы, ел-жұртына сағынышы-бәрі –бәрісі қосылып, сол түні «Арқаның қараша қазына» деген өлеңі туындаған еді.

Бәлдіктің «Арқаның қараша қазына» деген өлеңі-елім, ерім деп соққан ақын жүрегінің қайнарынан төгілген отаншылдық жырдың шынайы да шебер үлгісі. Ақынның мына бір жолдарына үңілетікші:

*Биік тау айналада тұрған қоршап,
Өң бойы өрім ағаш біткен самсап.
Бұлдырап таудан сулар ағып жатыр,
Көзбенен көргендерге емес жансақ*

*Қолында жұмыскердің қайла, күрек,
Ұстаған оны бекем жуан білек.
Забойдан алтын кенін беріп жатыр,
Алдағы тапшесіне салып күреп.*

*Күз айы сентябрьдің түні ұзарып,
Бұлттанған қара суық күн мұнарып.
Забойда жуатұғын науасына
Төменен машина тұр су шығарып*

*Аққан су терең емес, саяз шалшық,
Мендағы суда тұрмын күреп балшық.
Сол күні бригадирдің қосуымен
Тұр едім түстен кейін каналды ашып.*

*Сары уайым кенеттен төне қалды,
Көңілімді әлде неме бөле қалды.
Жері алыс сүрегі ұзақ ауып келген
Көңіліме әлде неме келе қалды.*

*Сүйеніп күрегіме тұрғанымда
Бір дауыс аспан жақтан келе қалды.
Келгенінен жақын келіп жанай қалды,
Қасірет көкіректен тарай қалды*

*Сүйенген күрегіме бас көтеріп,
Екі көз жоғарыға қарай қалды.
Көңілді жадыратқан жаз секілді,
Тиеді жылы майда нәз секілді.*

*Ой бөліп сол арада қарап тұрсам,
Кәдімгі қаңқылдаған қаз секілді.
Жануар келген екен болған соң жаз,
Тұруға мұнан артық уақыт аз.
Терістен Тундраны жайлап қайтқан,
Кәдімгі Сарыарқаның қараша қаз.*

*Қаңқылдап қанат қағып қалқып барад,
Тізіліп қатарымен шалқып барад.
Аспанның адаспайтын жолыменен,
Алдында командирі тартып барад.*

*Дауысын жануардың естігенде ,
Елжіреп бойым еріп,балқып барад.
Ойыма мұны көріп жас та келді ,
Нақақсыз жазық жала басқа келді.
Мендағы туған елге барам ба деп,
Көзімнен бұршақ-бұршақ жас та келді.*

*Зар жылап қалып еді менің анам ,
Қасында қоса жылап қатын ,балам.
Аңсаған ақ ананың мауқын басып,
Мендағы туған елге қашан барам.*

*Жарықтық Сарыарқаға барады-ау деп,
Еліме Қазақстанға айттым сәлем.
Ойладым мен де осындай қашан қайтам,
Байпаңдап қара жерді басып байпаң.*

*Туған жер өскен елге барады-ау деп,
Жеріне Сарыарқаның айттым сәлем.
Қаңқылдап қанат қағып өте шықты ,
Дегендей сәлемімді айтып барам. [75;20 б]*

Ақынның еліне,жеріне деген патриоттық шынайы перзенттік сезімін бұл жолдардан айқын аңғаруға болады.Мысалы:

*Қызбелім,қызбел десе белің қандай,
Көк адыр сұлап жатыр тартқан сымдай.
Төгіліп екі жаққа мөлдір бұлақ,
Таласып ағып жатыр бір күн тынбай.*

*Қызығың еске түссе қайран Қызбел,
Зарығып сағынамын сабыр қылмай.*

Осы өліңінде азамат Бәлдік өзінің өлең хаты арқылы туған жеріне деген шексіз сағынышын білдіреді.

Бәлдіктің әрбір өлеңі болған жерінің, көрген азабының, қиянатты өмірінің айғағындай. Барлық шындық ашық та анық айтылған.

Ол бұл өлеңінде өздері жұмыс істейтін учаскеде он төрт орыс, он бір қазақ бірге болғанын айтады. Демек әр учаскеде бес-алты қазақтан болғанның өзінде (орташа есеппен) ол жақтағы түрмеде қазақтар үлесі де аз болмағанын көрсетеді. Бұл сол жақта қаншама қазақ баласының елге оралмай қалғанын дәлелдейді.

Бәлдік Байтоғайұлын канвоймен әкетіп бара жатқан кезде, бір калошын шешіп кетсе керек, оған таң қалған әйелі Бәдиша калошын үйге әкеліп қараса, ұлттарқтың астына бір парак хат жазып жіберген екен. Хатта «Ежов ұсталынды, енді ізденуге жол ашық. Мына статья бойынша ізденіндер» деп статьяның номерін жазыпты. Артында қалған көзі ашық азамат-інілері Балқай мен Қартпайдың сол кездегі Сталинге бірнеше рет хат жазып, ізденуінің арқасында ақталып, 25-жылға кеткен Бәлдік, төрт жылдан кейін аман-есен елге оралды. Бірақ темірдей денсаулығы сыр беріп, көрген қорлық зомбылықтан мүгедектік халге жетіп еді. Бәлдіктің барлық өмірі-поэзиясында, ақын ел ішіндегі әлеуметтік, қоғамдық өмірге белсене араласады. Соларға ақындық үн қосып отырады. Бәлдіктің өлеңдері негізінен Отанға, халқының ел жұртының тағдырына бағышталған.

Бәлдік ұсталынар алдында сол аудан орталығында жер мекемесінде қызмет еткен. Өте сыпайы, жаны таза және ел аузында айтылып жүретін өлеңдерімен ақын атанған кісі. Ал, негізгі туып-өскен ата мекені-Аманкелді ауданымен іргелес жатқан Жангелді ауданы «Қызбел» совхозы, Сарықопа мен Қоңыраулы өзенінің бойында. Сарықопа бір кездері мал мен жанға сая, құт-береке мекені болған. Бәлдік туған жерін, өскен елін шексіз сүйген адам. Оның бұл қасиетті сезімі әрбір өлеңіне арқау болады. Ата мекен, туған жер туралы жазылған өлеңдеріне қарағанда дүниеде бұл жерден артық жер жәннаты болмағанға ұқсайды. Және әрбір тау-тасын, өзен-бұлағын, асу-қырқасын жадына сақтап, солардың бәрін қазірде естіле бермейтін көне аттарымен жырға қосқан. Мысалы:

*Көк теңіз қона толды құла сұға,
Жер жібін, шөптер өсіп жылы бұға.
Жасаған табақтай қып ұя салған,
Жыл құсы жұмыртқалай қалғанында.
Екі өзен -Теке менен Қоңыраулы,
Сай -сала толып жатыр аты даулы.*

*Таласып Сарықонаға құюшы еді,
Еткендей бір ауыздан бәрі қаулы.
Сарыарқа, Сарықона осылардың арнасы еді,
Өзен сай бұл қопаның баласындай.
Толтырып Шүмектіден құятұғын
Мұқырым сен де айтылмай қаласың ба-ай.
Алабы Сарықопаның көрінуші еді,
Шыққанда Қарекеңнің обасын-ай.*

*Жайлаудың жанға рахат қайран Қызбел
Келеді сағынғанда қыздай сүйгім.
Қызбелім сұлу қыздай керіліп тұр,
Үстіне қыпша белдің шыққан кезде
Аңғары Қарт пен Күйік көрініп тұр.*

*Көкорай шалғын өскен жиегіне,
Мұздай су жұтсаң өтер сүйегіңе.
Наурызым алабымен көрінуші еді,
Шыққанда Тоңқайманың биігіне. [75;21 б]*

Қолымада жүргенде туған жерін сағынып елге жолдаған Сарыарқаға шығарған өлең-хаты күні бүгінге дейін бүкіл жұрт аузында жүр. Бұл сол заманның мұны, зары, шындығы емес пе? Соны азамат Бәлдік, ақын Бәлдік тамаша да шынайы көрсете білген. Сол уақыттың тыныс-тіршілігін паш еткен. Кейінгі ұрпаққа мәңгі ұмытылмастай жазып кеткен. Артына өлмес жыр қалдырған.

Бәлдік Байтоғайұлы абақтыға қамалғанда қайғырып:

*Осылар ойға түссе сағынасың
Қайғырып жалғыз өзің қамығасың
Төзесің сабыр етіп амалың жоқ
Тағдырдың тәртібіне не қыласың
Екеулеп ақыл, сабыр жеңіп шығып
Соларға ақырында бағынасың
Ісімде әділ өкімет адал шешіп
Ақталып бұл жаладан көңілім өсіп
Дүниеге жаңа шығып туғандай боп
Көремін сонда сені болса нәсіп. —*

деп бір жағынан туған жерін сағынып отырса, екінші жағынан, өзін-өзі қайраттандырып, жақсылық күні туарына үміттендіріп, жігерлендіреді, сенім үмітін ұялатады.

Бәлдік «Майдандағы ұлы Жарасханға» деген өлеңінде:

*Қайраттанып қарсы тұр
Қастық қылған сұм жауға
Қорқақтық қылып майданда.
Қылма өзіңе жан сауға
Геройлық етіп атақ ал.
Тырыс артта қалмауға
Қан кешкен қызыл майданда
Төзіп үйрен талмауға.
Беті қайтты жаулардың,
Геройлардың күшімен.
Төзіп-шыдап тұра алмай,
Айрылды дұшпан күшінен.
Біздің қызыл қырандар
Уралап алға ұрандар. — дейді. [74]*

Бұл өлеңінде акын тура күреске шақырады. Алға қойған мақсатты орындап шығу үшін қанша қиыншылық болса да шыдауға, жаулармен күресте қажымауға, торықпауға, табанды болуға үндейді.

Тағы бір өлеңінде ол осы пікірін бұдан да гөрі ашық айтады:

*Советтің жаңа жастары
Отан үшін туғансың.
Толған соң жасың міндетке
Майданға белді бұғансың.
Советтің қызыл әскері,
Отанишыл герой жастары
Басын кесіп дұшпанның
Қылышын қанға суарсын.
Жеңіліп жаудың әскері,
Тас-талқан болып күштері
Қызыл тумен тулансын.
Жауды жеңіп герой боп,
Атақ алған герой көп,
Сен секілді жастардан
Тілегі солай ағаңның.
Сау қайтсаң жауды қиратып,
Қуып шығып Отаннан.
Қамалын бассаң күйретіп,
Апарып таста шұңқырға
Арам тәнін сүйретіп. [74]*

Тілегі солай ағанның.-деп,күрес мақсатын айқын танытып,бауырына деген сағынышын Отанға деген патриоттық сезімін білдіреді

Сол кездері Бәлдік Байтоғайұлын құрметтеген.Ішіп отырған астарын жерге қойып оны аса зор ілтипатпен еске алатын көрінеді.Білдіктің ел үшін еткен еңбектерін баян ететін.

-Шіркін,ел қамын жеген азамат еді ғой,әлі есімде сонау ашаршылық жылдары Бәкең басшы болып арнай бригада құрып,астық іздеп Қараөткелге дейін барып қайтқанбыз,-дейді Сабыр қария.-Ауыс –түйіс артық кімде бола қоюшы еді.Ол жақта да өзіміз сияқты «шықпа,жаным,шықпамен» әрең отырған халық.Түнемелік келіп есік қаққанды кім жаратсын.Қайсыбір шайпау әйелдердің тілі тиген кездер де болған.Бірақ соған Бәкең қабак шытып реніш білдірмейтін.Біз сонысына қайран қалып, риза болатынбыз.Соңынан соның бәрі өлең болып шығатын.Қараөткел сапарынан құр қол қайтқамыз жоқ.Халыққа талғажау боларлық азық-түлік жинап қайттық.

«Бәлдік Байтоғайұлының адамгершілік биік қасиеті,елге жасаған азаматтық қызметтері жұртшылық аузында көп айтылатын.Соның бірін өз құлағымнан естіп едім,-деп бастады Уаш ағай Бәлдік туралы естелік бір әңгімесін.-Ауылға алғаш мұғалім болып келген кезім.Мен Жангелді ауданының шеткері ауылдарының бірі-Жолшараға мұғалімдікке жіберді.

Кешкілік жатқан үйіме бір ақсақал келіп,отырған баршамызға дауыстап сәлем бере кірді.Есік алдында тұрған бойда:

-Осында мұғалім болып келген Бәлдікке туыс бала қайсысың?,-деді.

Мен орнымнан ұшып тұрып,ол кісінің қолын алып жылы сәлемдестім.

Ол мені бауырына басып ұзақ тұрды.Арқамнан қайта-қайта қағып,әлдене ойына түскендей көңілі босап,орамалымен көзін сүртті.

-мен Бәлдікпен тар жерде бірге болған адаммын.Көз тірісінде тағдыр бізді қайта жүздесуге жазбапты.Ол менен бұрынырақ кетті.Менің Бәкеннің алдында өтей алмай кеткен қарызым бар еді.Ең болмаса бір жақынын кездестірсем –ау деп жүруші едім.Жақсы келдің,балам Ағанның қандай адам болғанын мен жақсы білем.Дүниеге ондай адам келе бермес.Келсе де сирек келер.Адамның адамгершілік қасиеті таршылықта,қысылтаяң шақта анықталады.Мен Бәкең болмағанда осылай еліме келіп ,жер басып тірі жүрген болар ма едім.Ол екі талай.Әлде сол жақта,түрмеде сүйегім құрап,бір шұңқырда қалар ма едім.Бәкең түрмеден ақталып шығып,сол түрменің маңайында 4-5 айдай жұмыс істеді.Сол жерде жүріп,ол менен баска да талай қазақтың баласына қол ұшын берді.Таршылықта жүрген талай адамның сауабын алған-ақ шығар.

Қайран,Бәлдік-ай!Азаматтың асылы еді ғой!Мен оны өмір бойы ұмытпаспын,ұмытуға хақым да жоқ.

Сен, бала,бүгіннен бастап біздікінде боласың.Бұл үй оған ренжи қоймас.Кеттік кәне!

Оқу жылы аяқталғанша мен сол үйде болдым. Өз туған үйімнен кем болмады. Бәлдіктің інісі деп ерекше құрмет көрсетті. Демалыс күндері үйге қатынауға астыма атын да беріп қойды. Мен кейін білдім, Жүнісхан ақсақал тегін кісі емес екен. Ол Марал ишанның баласы болып шықты. 1937 жылы жер түбіне айдалып, түрмеде Бәлдікпен бірге болғанмын»-деп аяқтады естелік әңгімесін Уаш ағай.

Хатпенен жөнелтіп жатқан бұл өлеңдер отанды қорғар балаға үлкен рух беріп, патриоттық қадам жасауға баулыса, әрбір жазған өлеңдері өзіне де кәдімгідей күш –қуат беретін. Көңіліне сенім ұялататын.

Бәлдік Байтоғайұлы науқасынан айығып кете алмайтынын сезген соң, балаларымен де жүздесе алмайтынына көзі жеткеннен кейін :

*Қарағым, айналайын, Айдарым-ай!
Көре алмай дидарыңды қалғаным ба-ай.
Еркелетіп өсірген ағаң едім,
Кетем бе жете алмастан арманыма-ай!
Бір көру сені , қалқам, арман боп тұр,
Сағынып ауру жеңіп талғаным-ай.*

Айдарын сағынып шығарған өлеңі. Айдарын көре алмай дүниеден өтті. 22 ақпан 1944 жыл. Және де бұл өлең ақынның абақтыдан шыққан кездегі көңіл күйінің көрінісі деуге болады:

*Тәннен етім арылып,
Дем алысым тарылып,
Күні-түні жәтелден
Дауысым бітті қарлығып.
Қуат кетіп тәнімнен,
Кеміп тірлік сәнімнен.
Ажал көзге елестейді,
Айырам деп жаныңнан.
Қауіпке ауру айналды,
Мүгедек болған жасай қалды.
Сөйлегенім сыбырлап,
Қатты дауыс байланды.*

Армандаған армандар да әр-түрлі болады екен. Бейбіт өмірдегі армандар бір басқа. Бәлдік Байтоғайұлының арманы зілзала заман әкелген қасіреттен туындаған арман еді. Өзі айтқандай, көп арманы орындалмай ішінде кетті.

Ағайын-туыстың, жанашыр жандардың қаумалаған ортасында оларға деген шексіз ризашылығымен 52-жасында Бәлдік Байтоғайұлы дүние

салды.Өзінің талай мәрте сағынып,аңсап жырлаған Сарыкопасына келіп,Қоңыраулының сағасынан,туған топырағынан мәңгіге орын тепті.

Ал «Қарт анама» деген өлеңінде ақын төрт бірдей ұлынан айырылып,ауыр қайғы кешіп,бәріне төзген қарт ананы бейнелеген:

*Қарт ана, қалың қалай,тірімісің
Жандардың қайғы тартқан бірімісің?
Қайғымен қартайғанда жүдеді-ау деп,
Аузында сөйлескеннің жырымысың*

*Сабыр ет ,тілек тіле жасағаннан,
Келеді онан артық неге күшің?
Тілегі ата-ананың қабыл деген,
Перзенттің мерейі үстем болу үшін,*

*Жолдас көп бірге жүрген, жалғыз емен,
Ұлы той көппен көрген менің ісім.
Аса көп қайғырмаймын соның үшін.
Шешер деп әділ заңы үкіметтің,*

*Жастық та қол қатпаушы ең ойыныма,
Мінгіздің еркелетіп мойыныңа.
Келгенше он жасыма, әлі есімде,
Жатқаным ата-еркелеп қойыныңда.
Аналық еңбегіңді ақтағам жоқ, [76]
Кеше гөр қарыз қылмай мойыныма...-*

деп ақын өз анасын жазып отырып,Ұлы Отан соғыс жылдарындағы бүкіл аналар туралы ой қозғайды.Және де жастарды ата-ана алдындағы борышын ұмытпауға үндеп,адамгершілікке шақырып отыр.

Туған жер, оған деген сағыныш,ата-ана,оның қадір қасиеті,бала,оны әлдилеген ана,достық,ынтымақ-бірлік,не айтары бар Байтоғайұлы Бәлдіктің өлеңдерінің тақырыбы жан-жақты,жанға жайлы жырлар.

Байтоғайұлы Бәлдік жаны таза,рухы биік,ақын адам ғой. Ұзақ мерзімге жер тубіне сотталып кетіп бара жатса да келешектен үміт үзбеген.Сонау Қостанайдан итаппен аттанған күннен бастап,жолдағы әрбір күнін,басып өткен әрбір қаласын,орман-тауын,өзен-көлін өлеңмен суреттеп жазып отырған.Ол өзінше бір поэма дерсің.

Осылайша Ресейдің Омбы,Новосибирск,Иркутск,Хабаровск сияқты ірі қалалары мен атақты Обь,Енисей,Лена,Ангара өзендері мен Байкал көлін басып өтіп,33 тәулік болғанда Владивосток қаласына келіп жеткен. Бұл жерде оларды пароходқа мінгізіп,жолда 7 тәулік жүріп,Магадан

қаласына апарады. Одан әрі Колымаға жібереді. Ешқайда қашып құтыла алмайтын жер түбіне әкеп тастады. Ұшқан құс болмаса, адам баласы бұл жаққа аяқ басып келе алмас. Өлсе де өтеуі жоқ тұтқындар.

*Жол тарттың сергелдіктің сапарына
Ақырын жаратушы оңға десін
Қайтармыз аман болсақ сайран етіп
Әділ заң ісімді ақтап етсе шешім
Бұл да бір тіршіліктің дәуірі зой
Айтайын жүрген жолдың әңгімесін-*

деп, Қостанайдан шығып, Колымаға жеткен күнге шейін тегіс баяндайды. Этаппен айдалып бара жатқан кездегі көрген қорлықтарын бәрін-бәрін поэма қып жазып отырған.

*Мысалы тозаққа да үйренгендей
Әңгіме, арба ішінде кеңес құрдық
Кішкене темір торлы терезесі
Қарайтын ашық жер жоқ, есікте құлып
Дәретті арба ішінде сындырамыз
Алдыңа одаялды перде қылып
Жататын, тамақ жейтін, жуынатын
Бәрі сол жар орынды мекен қылып
Күн ыстық, таза ауа жоқ, сасық иіс
Тұрады өкпеңді атып, бұлықтырып
Үш мезгіл есік ашып ас береді
Ұсынып мылтықпенен қарап тұрып.*

Енді осы суретті елестетіп көріңіз. Қандай аянышты көрініс. Қиындықты көп көріп, өмір атты дарияда қайғы тереңіне бір батып, бір шығып ауыртпалықтың бәріне төзген азамат Бәлдіктің бейнесі қандай!

Байтоғаев Қартбай Бәлдіктің інісі 1942 жылы, неміс басқыншыларына қарсы ұрыста қаза табады. Қартбай 1938 жылы Москвадағы Ломоносов атындағы университетін бітіріп, кейіннен Петропавл қаласында пед. институтқа тарих сабағынан беретін еді. Үйленбей оқудың соңында жүріп 31 жасында дүниеден өтеді.

Сол інісіне арнап Байтоғаев Бәлдік «Қартбайға» деген өлеңін арнап шығарады. (Бәлдік інісінің өлімін ауылға келгенде естиді.) Халық үшін жаулармен айқасып, еліне қорған болған інісі Қартбайдың шаһит болғанын:

*Маған қарап үлкендер
Айтатын сөзін бастады
Кешігіп жүрген хабарды
Жаманат қылып растады
Қайырылыпты қанатың
асыл болатың
Қартбайың қаза тапты деп
Жаныңа қатты батты деп
Қайғымен жауып тастады
Қайраттанған жүрегім
Бордай болып егілді
Үміттенген тілегім
Қабыл емес делінді
Қол қанатым, тірегім
Қара жерге көмілді
Бауырласқа шыдамай
Көзден жасым төгілді – деп жырлайды. [76]*

Қартбайдың қазасынан кейін, Бәлдік ағайдың денсаулығы күрт төмендеп кетті. Іштегі жайлаған қайғы-зар қалайда сыртқа шығуы керек қой. Сол қайғы-зары Бәлдіктің көкірегін қарсы айырып, өлең болып ағылса керек. Ет бауыры езіле, көзінің жасы төгіле отырып, жан бауыры Қартпайға арнап жазған өлеңі кейінел арасына тарап кетті. Бұл сол кездегі ер азаматтары соғыста шәһит болған әр шаңырақтың қайғы-мұңын шертетін көпке ортақ зар еді.

Бәлдіктің түрмеге дейінгі жазған көп өлеңдері өзімен бірге тәркіленіп, қолды болып кетті. Бұл түрмеде жүргенде және түрмеден шыққаннан кейінгі жазған өлеңдері.

4.7 Ақтас Тұрғымбайұлының өмірі мен шығармашылығы

Торғайдағы кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарынан бастап-ақ ат арқасына мінген көзі ашық ел азаматтарының бірі – қойбақ Ақтас Тұрғымбайұлы болады. Елде енді орнығып келе жатқан кеңестік өкіметті ол көзсіз қолданған да. Елдегі сол кездегі ұсталынған саясат-ауылдық атқа мінген сілкіп алар азаматтарының көзін жоя беру болса. Сол қармаққа ерте іліккен жандардың да бірі Ақтас болыпты. Ақыры «халық жауы» танылып сотталып кеткен.

Біз өзіміз төрт жыл бойы қазақтың даласында тұңғыш рет білімнің шамшырағы жанған қасиетінде Торғай өлкесіндегі кеншілер қаласы, байырғы облыс орталығы – Арқалық шаһарындағы ұлт ұстазы Ыбырай Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық

институтының педагогика және филология факультетінде білім алдық. Деканымыз әрі ұстазымыз, филология ғылымдарының кандидаты, белгілі әдебиеттанушы ғалым, айтыскер ақын Айбек Қалиевтің тікелей қарамағында болдық және сол кісінің ғылыми мектебінің мүшесі болып, әдебиеттану саласындағы өзекті мәселелерді шешуге атсалыстық. Сол кездері біз көнекөз қариялар мен акындардың ұрпақтарынан естіген көптеген шығармаларды хатқа түсіргенбіз. Сондай бізге арнайы жазып берген хаттың бірін Ақтас Тұрғымбайұлының ұрпағы жанкелді ауданының тұрғыны Нұрболат Қайырбекұлы жазған екен. «Сарғайған дәптер сыры» деген хатқа назар аударсақ: «Анам Жұмагүл Ақтасқазы Алмат келіні осы бір қалың дәптерді ұзақ жылдардан бері қастерлеп ұстап, аңда-санда беттерін парақтап, оңашада ойға шомады. Бала күнімізде «Мұнда қандай сыр жатыр?» дейтінбіз де, онша мән бермейтінбіз. Есейген соң әлгі дәптерде қуғын-сүргін заманының сұрқия саясаты суреттелгенін, авторы нағашы атамыз Қойбақ Ақтас Тұрғымбайұлы екенін білдік.

Өңгіме өлең иесіні жақындығында емес, басынан өткерген қилы оқиғадан шумақ құрап, тар қапаста күнделігіне түсіре бергендігінде. «Мұртты көсемнің» қабағынан қар жауған, Ежовтың қылышынан қан тамған кезең еріксіз атамыздың қолына қалам ұстатқан. Негізінен Аралбай ауылында туып-өскен ол көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың қатарына ертерек қосылып үлгірген. Ауылдық Кеңестің төрағасы, Қызыл отау меңгерушісі сияқты жауапты қызметтер атқарған. Аудандық мәдениет бөлімін басқарып, елдің рухани жағынан жүдемеуіне атсалысқан. Жас жігіттің өр талабына қарсы қызғаныш отын тұтатады да, «ағаш белсенділер» аяқтан шалады. Ойда-жоқта «халық жауы» деген жиіркенішті ат тағып, 1937 жылы айдатып жібереді.

Аққа күйе жағу, адал жүректі жаралай ашындырмай қоя ма? Ақтас атамыз соны туған халқына өлеңмен жеткізуді мақсат еткен. Ескіше араб әрпімен жазылған шумақтарды белгілі ұстаз, бүгінде зейнеткер Ғазез қажы Әмірханұлы қазіргі әріпке көшірген. Машинада басылған нұсқасы 38 беттен тұрады. Жалған жала, құйтұрқы іс толық баяндалады. Аупарткомның сол уақыттағы бірінші хатшысы Талтаңбаевтың кертартпа мінезін қолпаштаған әпербақандардың, прокурор Жұбаныш Қалиев пен милиция бастығы Өтемісовтың сыңаржақ нұсқауымен қамшы үйірген жандайшаптардың жексұрын қылықтары әшкереленеді. Асыра сілтеудің арты Торғай халқын ашаршылыққа ұрындыруға апарып соққанына ашынады. Жазықсыз жапа шеккен Ахметқали, Ғалымжан, Төлепберген, Төремұрат, Қайырбек, Мұқан, Хасен сынды бас көтерер азаматтардың есімдерін аянышпен еске алады. Кейін біз бұлардың нақақтан абақтыда отырғанын, ақырында ақталып шыққандығын анықтадық. [77]

Ақтас атамыздың қалың дәптеріндегі өлеңдерін түгел жариялау

қиын, әрине. Бүгін үзінділерін – ауылдағы бауырларына хаттарын ғана оқырман назарына ұсынуды лайық санадық. Өлеңге қойылатын жоғары талап деңгейінен үнілгенде, олқы жатқан тұстары баршылық. Сондықтан ақындықты қумаған кісінің мұнысына кешіріммен қарауға тура келер. Абзалы, төмендегі өлеңдерді түрменің азабын тартып, жаны күйзелген адамның ішкі сыры ретінде қабылдағанымыз жөн секілді.

Небары отыз сегіз жасында, қыршын күйінде дүниеден өткен атамызға қай жердің топырағы бұйырғаны беймәлім. Ең бастысы, ізгі ниетіміз жастарға атышулы дәуірдің озбырлығын түсіндіруге, қуғын-сүргін заманының құрбаны, жастайынан атқа қонған жерлесіміз Ақтас ата Тұрғынбайұлын жатқан орнынан бір аунатуға жараса, өзінен тараған ұрпақтардың дұғасы тұрғысында елense-біздің тілегіміздің орындалғаны» депті. Енді Ақтас Тұрғымбайұлы туралы мәлімет берейік:

Ақтас Тұрғымбайұлы 1899 жылы Аралбай ауылында дүниеге келеді. Жастық шағы Қазан төңкерісінің отты жылдарымен сабақтасады. Ауыл мектебінде оқыған, көзі ашық, ізденісі мол жігіт кеңестік ұжымдастыру жұмыстарына белсене араласады. Әр жылдары ауылдық кеңес төрағасы, Қызыл отау жетекшісі болып қызмет істейді. Аудандық мәдениет бөлімін басқарады. Оң менен солын танып, еліне шын мәнін де қызмет істейтіндер Голошкеин сынды көсемдерге де қажет емес-ті. Оларға қызмет ететіндер құр белсенді, жандайшаптар ғана болуы керек. Ағайын арасында Ақтастай азаматтардың «кылмысын» көрсетушілер де табылды. Сонымен, Ақтас Тұрғымбайұлы 1937 жылы «халық жауы» болып ұсталып тынады.

Қойбақ Ақтас ақыннан қалған белгі қызы Жұман Алмат келінінің қолында сақталған бір дәптер өлеңді. Қалың дәптерге араб әріпімен жазылған өлеңді Ғазез Әмірханұлы қайыра көшіріп шықты.

Қолыма жазамын деп алдым қалам, Болып жүр қайғыменен көңілім алаң. Тарихта бастан кешкен оқиғаны Берейін түсіндіріп келсе шамам, - деп басталатын өлең хикая машинка басылымымен жиырма бес беттік, тым ұзақ. Өзінің жазықсыз ұсталу жәйі, түрме азабы өлеңде жүйелі сөз болады. Асыра сілтеу кезеңіндегі аудандық партия комитетінің хатшысы Талтаңбаевтан бастап талай адамдардың аттары бар. Жалған белсенділердің жасанды ылаңы елді аштыққа ұрындырады.

Ақтас өлеңінде отыз екінші жылдың ашаршылық ауыртпалығы осылайша жырланып, аштықтан көмусіз қалған елдің жарты тұрғындарының дәл дерегі ашылады. Хатшы Келімбетов, прокурор Жұбанышқалиев, орготдел Оразбаев, милиция бастығы Өтемішев сияқтылардың озбырлық әрекеттері өлеңде сенімді жырланады. Ахметқали

Мейірманов бастаған құпия топ бар деп бұларды ұстап, түрмеге жабады. Солардың ішінде Ғалымжан, Төлепберген, Төремұрат, Қайырбек, Мықан, Қасен есімдері анықталды.

*Көнбеген түрмеде адам топыратты,
Бірыңғай соққан желдей екпін қатты.
Газеттің редакторы Махмұтсұлтан,
Бір күні үстімізге оны жапты-
Ұйым бар Кеңеске жат ертеден деп
Болмаған оқиганың басын шатты...
Ұйымның әрекеті «егісті орындатпау».*

Ұйым басшысы деп кінәлаған А.Мейірманов онда райЗО төрағасы болып істейтін. Не керек бұлар Ырғыз, Шалқар арқылы Ақтөбеге айдалады. Сталинге дейін хат жазып бұл жаладан зорға аман қалады.

Дәптердегі келесі өлең 1934 жылдың 4 қаңтарында Ақтөбе түрмесінде жазылған «Сәлем хат» деп аталады. Өлең тақырыбында туыс, жекжатқа түрмеден жолданған сәлем аманат. [78;3 б]

Келесі өлеңге «1933 жыл, июль айында Торғай түрмесінде жазылған» деген белгі қойылған. Дәптерге кірген өлеңдердің ішіндегі жеңіл оқылатын, көркемі де осы туынды.

«Сәлем хат» Есенейұлы Ерғали, Қарқынбай, Мықан өлеңмен жауап қайтарған. Жауап өлеңдер де дәптер жазбасында сақталыпты.

4.8 Шіменбай Әлшориннің өмірі мен шығармашылығы

Киелі Торғай өңірі өз таланттарының мерейін қашан да асқақтатып, мәртебесін көтеріп отырған. Торғай қазақ әдебиеті тарихында да ерекше орыны бар өлке. Ұрпақ тәрбиесінде теңдесі жоқ шығармалар тудырған Күдері, Әбіқай сияқты суырып салма тайпалған жорғалар, күні кешегі ақпа ақын Нұрхан Ахметбеков әдебиет әлеміндегі шоқ жұлдыздар емес пе? Туған әдебиетті дамытуда көп еңбек сіңірген Қайнекей Жармағанбетов, Шәміл Мұханбетжанов, Мұхаметжан Дүзенов, қазір есімі қалың оқырманға кеңінен таныс Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары Сырбай Мәуленов, Ғафу Қайырбеков, жазушылар Қоғабай Сарсекеев, Төлен Әбдіков, Қойшығара Салғарин, сатрик-ақын Сейіт Кенжеахметов, ақындар Серік Тұрғынбеков, Серікбай Оспанов, Қонысбай Әбілев осы киелі жердің төл перзенттері емес пе?! Бір ғана Торғай жерінен қаншама ақын-жазушылар нәр алып, шығармашылық саласына батыл қадам жасады. Қарымды қаламгерлер легі болашақта да еш толастар емес, толастамайды да...

Ақын Шіменбай Әлшориннің қай шығармасын алып қарасақ та, қазақ халқының бастан кешкен қасірет, зұлмат жылдардың көрінісін тән ерекшелік пен салт-дәстүр жаңашылдығы «мен мұңдалап» тұрады. Жаңа ой, мазмұнына лайық өзгеше көркемдік қуатқа ие ақын қазақ сөзін ұстартып, әдеби тілдің ерекшелігін арттыра білді...

Қазақ әдебиетіндегі өзіндік қолтаңбасы темір тор ішінде қалыптасқан «түрме» поэзиясының өкілдерінің бірі – Шіменбай Бақбергенұлы Әлшорин шығармаларының жас ұрпақ үшін мәні зор. Қазақтың ұланғайыр кең даласы ғасырлар бойы бабалардан қалған ең асыл мұра болып ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келеді. Білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғаған сол сайын дала үшін біздің аталарымыз кімдермен қақтығысып, кімдермен көз алартыспады. Талай-талай шайқастарда жеңіске жетіп, жеңіліске де ұшырады, неше түрлі зұлматтар мен нәубеттерді бастан кешіп, ел кешегі егемендік алып, тәуелсіздікке жеткенге дейінгі небір қилы кезеңдерден өтті. Ең арты, өткен ғасырдың отызыншы жылдарында солақайлықпен басталған үстемдік саясаты зорлық зобалаң жүргізгендердің қолдан жасаған нәубетінде тарихтың қатал тізгініне алдымен және көбірек түскен де қазақ халқы еді.

Сан мыңдаған жазықсыз жандар құрбан болған сол жылдарды айтар болсақ, ұзақ жылдар бойы, дәлірек айтқанда, 1930-шы жылдардың басынан 1934 жылдарға дейін Қазақстандағы 1931-ші жылғы «Адай көтерілісі», 1930-1934-ші жылдардағы ашаршылық және осы жылдарда қазақ ұлты санының күрт кеміп кетуімен

1937-39 жылдардағы қазақ оқымыстыларын, дін өкілдерін, ұлтжанды зиялылар қауымын кеңестік үкіметтің қуғындауының ұлтқа тигізген зардаптары туралы зерттеуге, тарихаттық талдау жасап бағалауға мемлекеттік деңгейде ресми түрде тыйым салынды. Қазақ ұлтының шуақты бейбіт өмірін, өсіп-өркендеуін, біртұтас ұлттық құрылым ретінде дамып өркениеттенуін бірнеше жылдарға кері шегеріп, орасан зор қоғамдық және этикалы-экологиялық аса зор залал келтірді. Сондықтан бұл тақырыптар туралы шындық айтылмады, 75 жылдың үстінде базалық мәліметтер жабық күйінде жатты. ОГПУ, НКВД, КГБ деген сияқты совет үкіметінің, сол кезеңдерде, кеңес халқының әртүрлі ұлт өкілдеріне пайдаланған қандықол құрылымдары, деректемелер мен айғақтама құжаттардың бәріне «құпия», «аса құпия», «маңызды құпия» таңбаларын соғып, жеті құлып салған арнайы қорларда сақтағаны көпшілікке мәлім жағдай.

Нәубетке ұшырағандар республикамыздың әр түкпірінде жетерлік. Олардың өнегелі өмірін зерттеп, насихаттау біздің, келешек ұрпақтың парызы деп ойлаймын. Әрбір жас жеткіншек өз туған өлкесінің тарихын білуге, құрметтеуге міндетті. Сол себепті мен сонау ел басына төнген

зұлмат жылдарда тағдыр тәлкегін көрген бір азаматтың өмірі мен шығармашылығын зерттеп, оның ақындық тұлғасын танытқым келді.

Тұл жетімдіктен тұтас бір елдің тұлғасына айналып, өжет, өршілдікпен өмір – дариясын өнегелі өрнекті ісімен өре білген, кейінгі ұрпақ тәрбиесіне асқан парасат, кемел келісті, таусылмас мол ғибрат қалдырған Шіменбай Әлшориннің өз ортасына қадір – қасиеті керемет болыпты.

Осы тарихи тұлға жайлы не білеміз? Соған қысқаша тоқталайын. Әлшорин Шіменбай Бакбергенұлы 1914 жылы туған. 1923-1924 және 1928-1931 жылдары бастауыш мектепте оқып, кейін сырттай оқып 10 жылдық білім алған. Осы оқумен қоса діни сауатын ашқан, төте арабша оқуды үйренген.

1928 жылы 14 жасында ауылдағы комсомол комитетіне хатшы, 1931-1934 жылдары Амангелді ауданы прокуратурасының тергеу ісін жүргізуші, 1933-1937 жылдары Амангелді аудандық халық сотының хатшысы, сот төрағасы болып қызмет атқарған. Бар – жоғы 23 жастағы алғыр азамат осындай жауапты қызметке қол жеткізіп, берілген істі абыройлы атқарған.

Сол кездегі асыра сілтеу салдарынан аудан халқы аштыққа ұшырайды. Белсенділер жасаған қиянат 1932 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне шығып, құрамында Б. Майлин, Ғ. Мүсіреповтер бар арнаулы комиссия келіп тексереді. Осы аштықтан 24 ауылдық Советтен, 14 ғана ауылдық Совет қалады. Осындай елдегі қайғылы да, келеңсіз жайды зерттеп Ғ. Мүсірепов «Батпаққараның батпаққаралары» деп мақала жазған. Тексеруге келген кісілермен Шіменбай Әлшорин бірге болып, танысып, сыйласқан. Ол кісілер Шіменбайдың іскерлігін, алғырлығын бағалаған.

Алғашқы сотталар алдындағы көрген зәбірі жайлы күрсіне еске алып: «Әй қарағым, әлі есімде, 1938 жылдың 24 марты күні таңертеңгі сағат тура 10-да қызметте отырғанымда қолында ордері бар екі милиция үстіме кіріп келді. Келген бетте НКВД-ға жүресің деді. Милиция бастығы Тастанбеков түрмеге қаматты. Жеті күн жәбірлі тергеуде болдым. Тастанбековтың бергізген қысым-қиянатына шыдай алмай көрмегенімді көрдім, білмейтінімді білдім, істемегенімді істедім, «Халық жауымын» деп жазып бердім.

Алғашында көнбеп едім, қысым жасады. Екі күн бойы жалаңаяқ мұзға отырғызып қойды. Одан әрі шыдай алмадым. Түрмеде жатқандармен сөйлесем, бәрі қысымға төзе алмай не жаз десе, соны жаза беріпті.

Бір күні біз ақылдасып, шылым қағазына арыз жазып, аудан, облыс, Республика және Кремль басшыларына жібердік. Бұған райком секретары Түрікпенбаевтың қатысуымен облыстық НКВД-дан Ғұмаров деген келіп жауап алды.

Бұл да жәбір үстіне жәбір болды. Шыдай алмай тағы да айтқанына көндік. Мұны сол кезде НКВД-да милиционер болған Жамансарин

Белғожа, Алтынбаев Нартай біледі. Біз бірге ұсталған 33 адам едік. 11-і комсомол мүшесі болатынбыз. Бір іспен 11 адам айыпталдық. Сол он бірдің ішінде Сәлімгерей Тоқтамысов (кейін ақталып, Республиканың белгілі партия, совет, қоғам қайраткері болды) ол кезде райсполкомда секретарь болатын. Қалғандары Жанпейіс Аяпов – райсполком қызметкері, Ғабдолла Рүстембаев – колхоз председателі, Шайхы Баймағанбетов – НКВД қызметкері, Әбдіғали Қыстаубаев – нархозучет бастығы (қазіргі райстат), Ержан Балғымбаев – райзода инспекторы, Досан Оразалин – колхоз председателі, Әмір Найзаболатов, Жұмабай Ысқақов және мен болатынмын» деп әңгімесін аяқтады қария. [57; 14-16 б]

Бұл қысқа әңгімесі сол кезеңнің тек бір сәттік оқиғасы болатын. Осындай келешегі жарқын, іскер жасты жаламен қамауға алған сол кездегі облыстық үштік билігі. Жылға жуық тергеуде отырып, 24 жасында 10 жылға сотталып, Колымада, Магаданда, Камчаткада колонияда болған.

Бұл қайғылы жайды екіншісі біледі. Жазықсыз сотталғандардың көбісі ақталмай көз жұмды. Артында қалған ағайын – туысы, отбасы «халық жауының» туысы деген суық сөзден арылмай өмір кешті.

Өткен ғасырдың 1929 -1938 жылдар аралығы тарихта қасіретті жылдар болып саналады. Неге десеңіз, осы жылдары ұжымдастырудың зардабынан халық жаппай ашаршылыққа ұшыраса, қазақтың кіл жақсы менен жайсандары, ұлт зиялылары, шын мәніндегі сүттің қаймағы, көзі ашық, көкірегі ояу ұлттың ары мен намысы бола білген азаматтар нақақтан-нақақ итжекенге айдалып, алды сотталып, атылып жатты. Бұрын-соңды қазақ тарихында бұдан асқан сорақылық болған емес.

Араға сан жылдаған жылдар салып тәуелсіздік таңы атты. Ел бодандық қамытынан құтылып, бостандықтың ақ таңын атырды. Ұрпақтар өсті. Жаңаша ойлайтын жаңа буын өкілдері келді. Өткенге деген көзқарас мүлдем өзгерді. Құлдық сана – азат санаға айналды. Кеңестік жүйенің солақай идеологиясынан бұрмаланып келген мәселелер тығырықтан шығып, қайта жазыла бастады.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиетінің жемісі – жетпіс жыл бойы айтылмаған ақиқаттың ашылу болды. Ең ащы шындық – алашшыл әдебиет өкілдерінің шығармалары еді. Алашшыл бағыттағы ақындардың көбі дерлік темір тордың дәмін тартып, шығармаларының жетпіс пайызын сонда жазды. Бұл кейінірек барып, «түрмеде туған туындылар» деген атпен арнайы жариялана бастады.

Біздің де қарастырып жүрген саламыз – қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы. Түрме шығармашылығы дегеніміз – тар қапастағы жазылған шығармалар. Түрме әдебиеті өз ішінде поэзия, проза болып екіге жіктеледі. Қазақстанның барлық аймақтарынан жазықсыз жапа шеккен жандардың шығармашылығы мен өмір жолына қатысты деректерді жинастыра жүріп, Торғай өңірінен бірсыпыра беймәлім

ақындардың шығармашылығын таптық. Бұлар – Шіменбай Әлшорин, Ақтас Тұрғымбайұлы, Бәлдік Байтоғайұлы секілді ақындар.

Осы зерттеу жұмысымызға арқау болып отырған – Шіменбай ақынның шығармашылығы. Шіменбай Бакбергенұлының өзінің қамшының сабындай қысқа ғұмырының ширек ғасырын (25 жылын) жазықсыз жала салдарынан Томск лагерінде өткерген. Небәрі 24 жасында темір торға жабылған ақын түрмеде өзін өлең арқылы жұбатып, поэзиямен сырласып һәм мұңдасқанын артына қалдырған мұраларынан көруге болады. Екі рет сотталған. Екі ретінде де өзін-өзі ақтап, мерзімінен бұрын босатылуын талап еткен.

Ақынның өмірбаянына қарап отырсаңыз, 1923-1924 және 1928-1931 жылдары бастауыш мектепте оқыған екен. Бар болғаны осы! Бастауыш сыныптық білімімен 14 жасында-ақ ауылдағы комсомол комитетіне хатшы, 1931-1934 жылдары Аманкелді ауданы прокуратурасының тергеу ісін жүргізуші, 1933-1937 жылдары Аманкелді аудандық халық сотының хатшысы, сот төрағасы болып жауапты қызметтерді атқарған.

Шіменбай бастауыш сыныптық білімімен қоса ескіше сауат танығаны бар. Ақынның түрмеде жазған күнделік дәптерінің әрбір сарғайған бетін парақтай отырып, оның сан қырлы талант екенін байқадық. Шіменбайдың ақындығынан бөлек, фольклоршылық, ауыз әдебиеті үлгілерін жинастырушылық, прозашылық қасиеті болғанын аңғардық. Бұл турасында торғай ақындары шығармашылығын зерттеуші – ғалым Айбек Қалиев: «Шіменбай Әлшориннің қиын да қызықты тағдыры туралы белгілі өнертанушы, қолөнер шебері Шөптібай Байділдин ағамыздың мақалаларынан оқып білдім. Шөптібай ағамыз маған Шіменбай атамыздың қолжазбасын көрсетті. Ескі дәптерлерден құрастырып, сыртын кітап мұқабасымен қаптаған қалың жазба екен. Ішінде түрмеде жазған өлеңдері мен өзі жинаған ауыз әдебиеті үлгілері топтастырылыпты. Қолжазбаны құныға оқып шықтым. Жазуының кейбір жерлері түсініксіздеу екен. Алайда, поэзияны зерттеп жүрген соң, ол жағы маған қиындық тудыра қойған жоқ. Торғай ақындарының шығармаларынан кандидаттық диссертация қорғаған мен зор қазынаға жолыққанымды түсіндім» – дейді. [57;46]

Шіменбайтану әлі қауызы толық ашылмаған тың тақырып. Жалпы халық Шіменбайдың ақын екенін дүние салғаннан кейін бар білген. Осыған дейін ақынның шығармалары байырғы қапастағы досы болған күнделік дәптерде ғана сақталған. Ұрпақтарының айтуына қарағанда, ақын бұл дәптерді бірде-бір адам баласына көрсетпей, жастығының астына жасырып келгенді-мыс. Ақынның шығармаларын насихаттаушы, жоқтаушылары ең алдымен ұрпақтары. 2011 жылы жергілікті өлкетанушы, қолөнер шебері, ақынның көзін көрген іні-досы Шөптібай Байділдиннің құрастыруымен «Мұхиттан өткен қайық» атты кітап жарық көрді.

Кітапқа акынның күнделік-дәптеріндегі өлеңдері мен өзі жинастырған ауыз әдебиетінің үлгілері, мақал-мәтелдері мен нақыл сөздері енген. Бұл кітапты – шіменбайтанудың алғашқы сатысы деуге болады. [80;3 б]

Акын шығармашылығының тақырыптық-идеялық ерекшелігіне тоқталайық: Акынның шығармашылығы туралы айтпас бұрын тақырып пен талғам жайлы түсінік беру керек. Әдебиет теоригі, профессор Есмағамбет Ысмайлов өзінің «Әдебиет теориясының мәселелері» атты еңбегінде тақырыпқа мынадай анықтама берген: «Жазушының таңдап алып, шығармасында көрсетілген шындықтың құбылысын тақырып дейміз. Тақырып – әдебиеттің мазмұнды формасы. Тақырып – жазушының алған бағыттың, идеясын көрсететін мөлшер» десе, енді бір жерінде: «Жазушының шеберлігі, таланттығымен қабат жақсы тақырыптар шығарманың тағдырын шешеді» деген екен.

Сонымен тақырып – шығарманың жаны, мазмұны, түйіні екенін түсіндік. Талғам – көзқарас, таңдау. Кез келген шығармашылық адамы өзінің шығармасының құнарлы, өміршең болғанын қалайды. Соған байланысты жұмыс жаса керек.

Біз осы жұмысымыздың зерттеу нысаны болып отырған Шіменбай акын Әлшориннің шығармашылығына бірінші тарауда кешенді талдау жасағалы отырмыз. Қайталап айтатын жәйт: акынның шығармашылығы бұрын-соңды іргелі зерттеу жұмысының нысанына айналмаған.

Шіменбай акынның шығармашылығы жөніндегі әдебиет зерттеушісі Айбек Қалиевтің: «Шіменбай акынның түрмеде жазған өлеңдерінің идеялық, тақырыптық жағынан көтерген жүгі ауқымды. Бұл өлеңдерде акын өз өмірін саралап, сараптайды. Атеистік қоғамда адамның жалғыз панасы Аллаһ екенін терең түйсініп, Жаратқанға жалбарынады. Өзімен-өзі ақылдасып, кеңесіп, шалт басқан жерлерін, қателіктері мен кемшіліктерін мойындатып өзін-өзі сынайды, сонымен бірге өзін-өзі қайрап, жігерлендіреді. Акын ешкімге айтпас сырларын өлеңге ғана ашып айтады. Өлеңмен сырласып, өлеңмен мұңдасады. Абақты камерасындағы жалғыз серігі, досы өлең деп түсінеді. Өлең арқылы Жаратқан иемен тілдеспек болады. Өлеңді пенде мен Алланың арасындағы хабар жеткізуші періштедей көреді. Бәлкім, акын өлеңдерін көзі тірісінде ешкімге көрсетпей, оқырман қауымның бұл өлеңдермен тек ол қайтыс болғаннан кейін танысуының басты себебі болса керек. Акын өмір сүрген қоғамның әділетсіздігі, өктем ұлттың қазақтың бір-біріне айдап салу саясаты, қазақтың өз ішінен шыққан күншіл жандардың бейнесі акын өмірінен өрілген өлең шумақтарынан айқын аңғарылады. Акынның елге, жерге деген сағынышы, түрмедегі ауыр жағдай, автордың күрделі тағдыры жиналып келгенде оқырманды селт еткізбеуі мүмкін емес. Шіменбай Әлшорин өз басынан өткен оқиғаларды, кейбір мемуаршыл шала акындардай хронологиялық тәртіппен баяндамайды, әрбір

өлеңін шебер композицияға құрып, балталаса бұзылмайтын ұйқаспен өріп, көркемдеуіш- бейнелеуіш құралдар мен әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдаланады» деген пікірі ақынның шығармашылығы тақырыбына және талғамына берілген орынды пікір болмақ.

Ақынның шығармашылығының тақырыбына арқау болған басты мәселе – адами құндылықтар. Негізгі лейтмотиві – адам бойындағы теріс қылықтар мен жағымсыз мінездер жиынтығы. Осы жағымсыз мінездер ақын шығармашылығының зертханасын (стильдік, тілдік, көркемдік жағынан) ерекшелендіре түседі. Ақын шығармашылығының көркемдігін көркем тілі, поэтикалық сөздігі (лексика), поэтикалық семантикасы, поэтикалық синтаксисі арқылы анықтап, талдауға болады.

Ақын шығармашылығының көзі – адами құндылықтар деп қарайтын болсақ, діни-имандылық тәрбие негізіне сүйенеміз. Ақын мұсылман болғандықтан, шығармаларын Алла атымен бастап, тәубе еткен.

Ақынның поэзиясын тақырыптық, идеялық жағынан қарайтын болсақ, ақын өзі жасаған дәуірінің шындығын қамтып, замананың талабына жауап бере білген. Ақын сол жылдардағы қазақ халқының өмірінен өлең арқылы көріністер жасаған. Олар – қоғамдық қайшылықтар, ұжымдастыру салдары, әлеуметтік теңдік. Бұның өзі оның поэзиясының қоғамдық-эстетикалық мәнін жақсы түсінгендігін көрсетеді. Ақынның өлеңдері алуан тақырыпты, сан салалы, маңызды да мәнді.

Ақын өлеңдері жазылу жағынан лирикалық, дидактикалық өлеңдер деп бөлуге болады. «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» дидактикалық поэзияға мынадай анықтама берген: «Дидактикалық поэзия (*didaktikos* – үлгілі, өнегелі, тағылымды деген сөз) үгіт-насихаттық, өсиет сарын сипатында түзілген, поэзиялық жанрда жазылған шығарма» [79;80 б]

Шіменбай поэзиясының жалпылама идеялық ерекшелігі – өзінің басынан өткерген нәубат пен қорлық-зорлықты келер ұрпақтың басына бермеу; көрген қиыншылықтары арқылы жас ұрпақты төзімділік пен ерлікке, елдікке шақырғысы келеді; «Ер басына күн туса, етікпенен су кешер» деген тәмсілге салар болсақ, ақын қандай жағдай болмасын сабырлық танытуды, мойымайдауды, қажымауды, керісінше, сол қиындыққа қарсы төтеп беруге, күресуге болатындығын насихаттайды.

Негізгі идея – қапастағы жанның тағдыры. Тағдыры тәлкекке түсіп, ғұмыры таразы ұшында тұрған ақын өз өмірін өлеңге түсірген. Сайып келгенде, лирикалық басты қаһарман – автор. Яғни, ақынның өзі. Идеялық ерекшелігі сол – бір өзінің ғана ғұмыры арқылы қалың бұқара басына түскен қауіп-қатер мен халық тартып отырған зардап пен зұлматты жазу. Автор кейіпкер болмысын жиынтық тип ретінде суреттеген. Жиынтық тип – жалпылама. Бір адам арқылы қоғам өмірін көрсету, ел басына күн туған алмағайып кезеңде ат ауыздықпен су ішсе, ерлер етікпенен су кешіп, бастарын қатерге тікпеді ме?

Жалпы кешегі Сталиндік жаланың жазықсыз құрбандары болған қаламгерлердің түрмеде отырып жазған-сызған туындыларының басты тақырыбы – Азаттық болды. Бұл тақырыптық ерекшелік барлық репрессияға ұшыраған қаламгерлерге ортақ, тән болмақ. «Азаттық» тақырыбы өз ішінде – Отанға құрмет, Елді сүю, күрескерлік пен қайсарлық, имандылық пен сауаттылық деп бөлінгенін Алаш арыстары шығармашылықтарынан аңғардық. Бұл үрдіс – Шіменбай шығармашылығынан да көрініс бергендігін баса айталамыз.

Ақын өлеңдерінің тақырыбы сан салуан болғандықтан, оларды жазылу тұлғасына қарай жеке-жеке бөлдік. Оны алдағы бөлімнің еншісіне қалдырдық.

Ақын шығармаларын оқып отырсаңыз, шығармаларынан діни-ағартушылық дүниетанымы айқын көрініс беретін өлеңдер бар екенін байқайсыз. Бұл – ақынның ислам дінінен хабары бар екеніне, көзі ашық, көкірегі ояу екеніне анық дәлел.

Ақын шығармаларында исламды насихаттау арқылы халықты имандылыққа шақырып, адамгершілік игі қасиеттерге тәрбиелеуді көздеген. Насихат мен тағылымы зор өлеңдері арқылы Алланы сүюді, адамзатты құрметтеуді ескертеді.

Өлеңмен өмірін өрнектеген ақын шығармаларының алтын арқауы – имандылық, адалдық, періштедей пәктік, ар мен жанның мөлдір тазалығын жырлау. Діни тақырыптағы өлеңдерінен философиялық ой-толғам, өмірге деген көзқарас байқалады. Ақынның «Оңғар, Алта, ісімді», «Толғау үстінде», «Ауру үстінде» деген дидактикалық өлеңдері – шынайы насихаттық мақсатта жазылған шығармалар. Шіменбаймен әдеби ағым аясында үндес ақындардың шығармашылық мұраларында осындай тәрбиелік, үгіттік мазмұндағы насихаттық өлеңдер мол жырланады. Бұған қазақ әдебиетінің XIX ғасыр мен XX ғасыр басында өмір сүрген ақындар шығармашылығы жарқын мысал бола алады. Тек торғай өңірінің өзінен құран қари Файзолла Сатыбалдыұлы мен мұхтасиб Әлмұхамед Оспанұлын атасақ та жеткілікті. Шіменбай осы ақындармен, діни қайраткерлермен замандас, тұстас болғандығын өлеңдерінен байқаймыз.

Насихаттық үгіт идеясы – фәни мен бақи дүниелік жалғастығы заңдылығын ұмытпау. Шіменбай да тар қапаста жатса да Жаратуға мадақ, пайғамбарға салауат айтудан жалықпағанын түсінуге болады. Ақын өлеңдерінің көбі – Аллаға сыйынумен, жалбарынумен, мадақ айтумен басталады. Бұл дегеніңіз – әдеби дәстүрде бар тәсілдің бірі.

Ислам – бейбітшілік, еркіндік діні. Дін негізі – тазалық. Міне, осындай әлемдегі ең қасиетті, ең киелі – ислам дінінің қадір-қасиетін түсінген әуелі Қожа Ахмет Иассауи бабамыздан бергі сопылық ағым, кейінгі Асан Қайғы Сәбитұлы бастаған жыраулар, ақындар легі, кешегі хәкім Абай, данышпан Шаһкерім қажы секілді шығыс ойшылдары мен ғұламалары

еді. Олар адамзаттың асыл діні – исламды ұлықтап, бар халықты хак жолынан адаспай, Жаратқан Иемізге тәубе етіп, бойындағы пендауи теріс қылықтардан арылып, кемелдікке жетудің кілтін ұсынды. Ол кілтіңіз – ислам діні. Абай айтқан «толық адам» – кемелдікке, парасаттылық биігіне жетіп, шариғат жолымен, пайғамбар сүннетімен жүрген адам емес пе? Діни-ағартушылық идеяның бастауы сонау орта ғасырдан басталып келгенін осы жоғарыдағы мысалдан анық аңғарамыз.

Қазақ поэзиясындағы діни-ислам дүниетанымының орнығуы және оны жырлау дәстүрлік және көркемдік негіз болып қалыптасты, соның айғағы – мінәжат өлеңдер болып саналады. Шіменбайдың өлеңдерінде кездесетін мінәжат, жалбарыну көрінісі – өмірді кірлетпей сүру. Бұдан шығар тұжырым: адамдық ақ ниетіне көлеңке мен дақ түсірмей, шариғат жолымен жүру. Бұл – қазақ әдебиетіндегі гуманистік-эстетикалық көзқарастар жүйесінің шынайылығын танытатын ерекшеліктің бірі. Ақын жырлаған мінәжат өлеңдер діни-ислам дүниетанымындағы рухани құндылық болып отыр.

Кешегі совет үкіметі өзіне қарасты ұлттарды ұлттығынан айырып, өзіне тәуелді ету қалады. Және сол жолда аянбай еңбектенді. Бастысы мақсаты – халықты сан жылдар бойғы әдет-ғұрпынан, наным-сенімінен, мәдениетінен, тарихынан, тілінен, діні мен ділінен айыру, орыстандыру еді. Осы тұста өздеріне қарсы келгендерді, оқығандарды, зиялыларды «космополит» деген жалған айыппен итжекенге айдады, қуғын-сүргін көрсетіп, қамады, атты. Осы жолда бәрі келмеске кетті. Асыл дініміз де осындай саясаттың салдарынан «апиындік» көзқарастың құрбаны болды. Ал, Шіменбай, оның тұстастары асыл дініміздің жолында жүргендік қатарынан болды. Бұлардан кейінгі ұрпақтың санасы коммунистік ұстаныммен қалыптасты. Ақын да осындай ұрпақ тамырына түскен кеселдің алу керек екенін, ата дінді сақтап қалу үшін өлеңдері арқылы діннің қадірі мен пайдалығы жағын насихаттап отырған.

Ақын поэзиясында көрінісін тапқан діни-ағартушылық өлеңдер – халықты адамгершілік игі қасиеттерге тәрбиелеудің негізі болды. Жалпы діни сарындағы өлеңдерінің негізгі жиынтығы: ұрлық жасамау, өтірік-өсек айтпау, әділетсіздікке бармау секілді адам бойындағы жаман қасиеттерді әшкерелеу.

4.9 Сағат Әбдуғалиевтің өмірі мен шығармашылығы

Ақын Әбдуғалиев Сағат Мұхтарұлы (Азан шақырып қойған есімі – Сағатолла Құрмашұлы) 1948 жылы 22 ақпанда қазіргі Ақжайық ауданы, Тайпақ ауылында дүниеге келген. С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің журналистика факультетінде оқыған.

Тағдыры ауыр болған Сағат Әбдуғалиев аз ғұмырының көп жылдарын Орал, Ақтөбе, Жаңаөзен түрмелерінде өткізді. Алғашқы өлеңдері аудандық «Ленин жолы» газетінде 1963 жылы жарияланды. Кейін облыстық «Орал өңірі», республикалық «Социалистік Қазақстан» (қазіргі «Егемен Қазақстан») газеттерінде, «Жалын» альманағында басылды. Оның 1980 жылы «Құлыншақ көктем», 1992 жылы «Көзайым келешек» атты жыр жинақтары жарық көрді. «Арыс» қорының тапсырысымен Т. Досымов Сағат Әбдуғалиевтің барынша толық жырлар жинағын құрастырып, 2008 жылы Алматы қаласы, «Арыс» баспасынан «Жүрегіме жүгі түсті жаһанның» деген атпен жарық көрген.

1984 жылы 5 сәуірде Тайпак ауылындағы қорымда жерленген. [81]

Сағат Әбдуғалиев туралы Асхат Райқұл: «Ақынын қай қоғам аялапты?! Қай қоғам сезімі шексіз шайырын басынан сипап, өбектеген екен?!»

Алапат жыр тасқынын тудырған қай жүрек өз қоғамында қамсыз, мұңсыз күй кешті?! Сағат Әбдуғалиев те нала мен шердің шекпенін тастамады, өле-өлгенше «тарғыл-тарғыл көңілінен төкті мұң».

...Алқам-салқам қалпынан айнымай, таза ақындық болмысына жаттау қоғамда ғұмыр кешкен Сағат бір түнде ұшты-күйлі жоғалды... Ақынның өлі денесінің қалай табылғанын тұңғыш жинағына алғысөз жазған, бүгінде өзі де мәңгілікке аттанып, біздерді шерлі гитарасына телміртіп, сағындырып жүрген бард-ақын Табылды Досым былай әңгімелепті: «Ол Сағат еді-ау... Неткен ауыр тағдыр. Небары отыз алты жасында қазақ поэзиясынан өзіндік орын тауып, кенеттен бәрін лақтырып, артына қарайламай кете бару – адам түсінбес дүние. Бірақ, өмір кетпесіне қойды ма?! Өлмесіне рет берді ме?! Орал, Ақтөбе, Жаңаөзен түрмелерінің тақтай төсегін әлденеше жамбастаған Сағат еліне өкпе ауруын жамап қайтты. Ендігі жерде Сағат ақынға бұл дүниені тәрк етпеске жер қалмап еді. 1983 жылдың желтоқсанының соңғы күндері. Калмыков селосынан кешкілік үлкен трасса жолды бетке алып шыққан шайыр бір сайдың аңғарына құлайды. Сол түні қатты аяз ұрып, қалың қар жауған...

1984 жылдың наурыз айының бір жайма-шуақ күндерінде малын ауыл маңына өріске шығарған екі бала ақын мүрдесін таппағанда, Сағатқа сайлы жерден топырақ та бұйырмаған болар еді...»

Сағаттың поэзия әлемінде қалдырған өрнегін, қолтаңбасын төрт аяғын тең басқан жорғадай жаратылысы бөлек өлеңдері паш етеді.

*Отты өзектен өршеленіп өр ұшқын,
Балденбесін басыңдағы беріш түн.
Әнді сыйлап өтер еді, әттең-ай,
Әділдік қарт әділесе жер үстін.*

Ол тап дауылпаз Қасымдай, тұлғасы ерек Төлегендей ақиқатты іздеп, құсалық кейіпке енді. Дұрысы, ендірген – қоғам.

Ол «Туған жердің түрмесінде күн кеше жүріп», сол «туған жерінің ұлылығын жырлады». Дәлел керек пе?..

*О, тіршілік, жанардағы жарық күн,
Жарық күннен жараянша мән ұқтым.
Ата-ананың бүйрегінде бүлк етпей,
Жүрегінде қалу керек халықтың!..*

Міне, Сағаттың қысқа ғұмырындағы аңсары, мұраты. «Болам» деген ұлға қазақтың басындағы бодан таң, бодандықтағы сана дес берді ме?.. Өзегін сексеуілдің шоғымен қарығандай, баз кештіріп тынған жоқ па. Айтпақ – кінәлау емес. «Жалпақ елге борышы мол жігітпін» деп серттескен толағай ұлдың есімін бүгіннің, ертеңнің есіне қалдыру, ұлықтау. Ақиық Мұқағали «...уақытым келіп кеткенде келмес сапарға, қалмасам екен іздеусіз, ізсіз, жоқтаусыз» демейтін бе еді. Ал, ақынға елеусіз қалғаннан артық қасірет шамалы. Бәлкім, Сағатты да елеусіздік қаңғыртып жіберген болар.

Осылай десек те, Сағаттың салқар жырлары замандар айнасынан жоғалуы – әділетсіздік. Ақынды қорласақ та, өркениетке қадам басар жұрт өлеңді қадірлеуі тиіс, құрметтеуі керек. Сағаттың кешегі ғасырдың соңғы ширегінде басталған екінші ғұмырын енді жоғалтып алмау – біздің парыз.

Сағат Әбдуғалиевті ұмытып кеттік деп тағы айта алмаймыз. Үш бірдей жыр жинағын шығардық: «Жанымның жалғыз бұлбұлы», «Көзайым келешек», «Жүрегіме жүгі түсті жаһанның». Енді ағымдағы жылы арқалы таланттың туғанына алпыс бес жыл толмақ. Тірісінде мерейі кем болған ақынның осы тойын алтынның салмағын кеш ұғынатын қанымызға сіңген ғадетпен Астанада атап өтсек болғаны. Олай дейтініміз, алпыс жылдығы атаусыз ескерусіз қалған. Ақынның алдындағы биылғы борышымызды деңгейінде өтесек, Сағаттың «таң алдындағы дауысын жаңғыртқанымыз-ақ» еді. Құдай соған жазсын!» – дейді.

Ақын тағдыры жайында Т.Досымов: «Ат жақсысы – кермеде, ер тектісі – түрмеде...» – дейтін сөз бар біздің жақта. Өлең-жырдың қасиетін танымас топас, сөтсіз неке, еркіндікке жібермей, бұлқындырмай бұғаулаған «солшыл» содыр саясат құртты оны» деген. [81; 5 б]

Біз, Сағат ақынды өз тұстастарының алды болды деп айта аламыз және ақынның шығармалары арнайы зерттеуді қажет етеді.

4.10 Бүркіт Ысқақовтың өмірі мен шығармашылығы

Кешегі ұжымдастыру, Голощекин геноциді, 1937-1938 қасіретінен есеңгіреп қалған халықтың тыныштығын 1941-1945 жылы болған ҰОС

бұзса, «әупірімдеп» соғысты жеңіп, еңбек майданына араласа бастаған совет халқының 1951 жылы тағы берекесі кетті. Қара халық бұны 1937-1938 жалғасы деп ұғынып, қатты қорқып, үрейленеді.

Осы жылы қазақ әдебиеттану ғылымының білгірлері Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, тарихшы Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов, А.Қайыргелдиев секілді профессорлар ұсталып, түрмеге қамалды. Академик Қ.Сәтпаев, М.Әуезов, А.Жұбанов, І.Кенесбаев, Х.Әділгереев репрессияға ұшырап, Алматыдан қуылды...

1951 жылы жазықсыз жапа шеккендердің бірі, белгілі ақын, қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы тарауының негізін салушы, көрнекті өкілі, филология ғылымдарының кандидаты – Бүркіт Ысқаков. Ақын 1924 жылы Қарағанды облысының Нұра ауданына қарасты Көкмөлдір ауылында туған. 1942-1946 жылдары әскер қатарында болып, Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1946-1951 жылдар республикалық «Пионер» журналы мен «Лениншіл жас» газеті редакцияларында бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы болып істейді. 1951 жылы зобалаңға ұшырап, Қазақ ССР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі Коллегиясының 1951 жылғы 15-16 июньндегі үкімі бойы РСФСР Қылмысты Істер Кодексінің 58-II статьяларының 2 тармағымен айыпталып, 25 жыл мерзімге бас еркінен айыруға кесіліп, оған қосымша 5 жылға азаматтық құқынан айырылады. Кодекстің 58 – 10 статьясы «Үкіметке қарсы үгіт» деген айып екен.

Ұлы Көсем дүние салғаннан кейін, жеке басқа табынушылық жойылып, Сталиндік Жаза лагерлеріндегі барлық тұтқындарға бас еркіндік беріледі. 1956 жылы Бүркіт те толық ақталып, бұрынғы қызмет орнына қайта оралады...

Ақын өзінің шығармашылығы туралы : «Кейбіреулер менен: Осындай ауыр жағдайда жүріп, өлеңді қалай жаздыңыз?» деп сұрайды. Мен оларға былай деймін: «Маған мұндай сұрақты қоймас бұрын әуелі Юлиус Фучик, Мұса Жәлел, Назым Хикметтердің фашизмнің тас түрмесінде отырып қалай шығарма жазғанын еске түсіріңіздерші. Ал, оларға қарағанда менің жағдайым жеңілірек болды ғой. Біріншіден, мен өз елімде, өз жерімде, өз халқымның арасында болдым ғой. Мені Америкаға немесе Жапонияға айдап жіберген жоқ. Ал өз елің қандай жағдайда және қандай уақытта болсын, ол – алтын бесік. Екіншіден, менің елім – Совет Одағы, дүние жүзіндегі ең демократиялық және гуманистік елден саналады. Басқалар фашизмнің тас түрмесінде (тас қапшығында) отырып шығарма жазғанда, мен өз елімде, өз жерімде, өз халқымның арасында отырып өлең жаза алмасам, осындай мүмкіндікті пайдалана алмасам, онда менің кім болғаным? Үшіншіден, адамдардың бәрі бірдей аң емес, жұрттың бәрі бірдей жыртқыш емес. Олардың арасынан да ақылы бар, ары бар, адамгершілігі бар адамдар көптен табылады. Мен прокурор З.Қажыбековты, шахта участогінің бастығы Ә.Бөпеевті, лагерь

басшылары Н.Кибенко мен С.Әбуевтерді осы күнге дейін ізгі сезіммен еске аламын. Міне осындай жақсы адамдардың арқасында тірі қалдық, еркіндікке шықтық. Сондай жақсы адамдардың арқасында өлең де жаздым, өзімді де, өлеңімді де аман сақтап қалдым» деген екен. Нағыз Ер азаматтың ісі!

«Расында да Б.Ысқақов абақтыда және айдауда жүргенде, жан бағып қусырып қарап отырмаған. Ол өзінің басынан өткізген ауыр өмірін өлең жолдарына түсірумен болған. Әрине, абақтыда отырып, лагерьде жүріп, өлең жазу өте қиын. Онда жеке бөлме, жазу столы, тіпті қағаз бен қалам да жоқ. Оның үстіне, бақылау да күшті. Бірақ, соған қарамастан, Б.Ысқақов үлкен өлеңдер циклін жазып шықты», -дейді журналист-зерттеуші Армиял Тасымбеков. [26;269 б]

Б.Ысқақовтың «Тас еденнің ызғары...» атты өлеңдері оның абақтыда отырып, айдауда жүрген кезінде жазылған. Отыз жылдан кейін «Үзілмей жібі үміттің...» деген атпен «Қазақ әдебиеті» газетінде (1987 жылы, 25 желтоқсан) бірнеше өлеңі жарық көрді. Академик Р.Бердібаев: «Б.Ысқақов бұл өлеңдерімен қазақ совет поэзиясында бұрын болмаған «Тұтқын жыры», «Ләгер өлеңдері» деп аталатын поэзияның жаңа түрін, жаңа жанрын бастады. Сондықтан бұл өлеңдер қазақ поэзиясына қосылған жаңа бет болып табылады», - деп бағалады.

Сөйтіп, ол өзінің осы ісімен үлкен әдеби және азаматтық ерлік жасады. Сондықтан академик М. Қаратаев: «Б.Ысқақов өзінің осы өлеңдерімен өзін шын ақын ретінде танытты, оның бұл өлеңдерінде көркем әдебиеттің, оның ішінде, әсіресе поэзияның барлық заңдылықтары мен конандары сақталған» деп жазды.

Бүркіт Ысқақовтың шығармашылығы туралы әдебиеттанушы ғалым Серік Негимов: «1951 жылы «үндеместер» «Есеп» партиясының көсемі Бүркіт Ысқақовтың қол-аяғын байлап, итжеккенге айдады. Бас еркінен айырды, қанатын қайырды, тағдырдың тәлкегіне ұшырады. Міне, осы бір жағдаяттар ақын Бүркіт Ысқақовтың «Тас еденнің ызғары» атты желілес жырларында баяндалады. Мұнда ақынның өршіл рухы, арман-мақсаты, сыр-сезімі, пейіл-көңілі, ел мен жерге деген ілтипаты жан толқытарлық ыстық леппен суреттеледі. Ақынның толқынды ойлары мен сезім сырлары былайша тоқылады:

*Қайғының қара қанжары,
Қадалып ғазиз жүрекке.
Жараланып жас жаным,
Отырмай оймен түнекте.*

Немесе:

*Есінде болсын бірақ та,
Торғай емес, бүркітпін.*

*Кетпессің сен де ұзаққа,
Төлерсің құнын Бүркіттің.*

Я болмаса:

*Бермесе де тағдыр ерік, сыбаға,
Өмір сүрем тек үмітпен бір ғана.
Көрсем деймін кең даламды өзімнің,
Ыстық болған қарасындай көзімнің.*

Асылы, «Тас еденнің ызғары» дейтін жырлар шоғырында акынның азаматтық дауысы өктем естілді. Ол ырыс, балалық, дәреже, мансап, абырой, атақ дегендерді өткінші құбылыс ретінде қарайды. Оның көркемдік-эстетикалық көзқарасында Азаттық, Адалдық, Тазалық – басты мәселе. Академик Мұхамеджан Қаратаев Б.Ысқақовтың бұғауда туған жырларынан «Сәкеннің сыры, Бейімбеттің мұңы, Илиястың үні естілгендей» деп жазған еді», - дейді. [82;3-4 б] Бүркіт Ысқақовтың түрмеде жазған құнды дүниесі – «Азия» өлеңі.

Түрмеден аман-есен шыққан ақын еңбек майданына белсене араласты. Әдебиеттің бірсыпыра жанрына қалам тартып, әдебиеттану ғылымының өркендеуіне үлес қосып, филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін иеленді, әдебиеттегі рухани байланыс мәселесін шешуге қыруар еңбек атқарды.

4.11 Шахан Мусиннің өмірі мен шығармашылығы

Кешегі Сталиндік репрессияға ұшырағандардың бірі – Шахан Мусин. Біз, көбінесе оны Халық әртісі ретінде танимыз. Шынтуайтына келсек, Шахан – ақын. Ол тағдырдың қатал сынынан өткен алпауыт. Сонымен Шахан ақынның түрмеде жазған жырлары, оның тағдыры хақында сөз қозғайық:

Ақын әрі актер өзі туралы: « Мен 1913 жылы желтоқсанның 27-сі күні Ертіс өзенінің сол жақ жиегінде, Павлодар облысының Май ауданы, Үлкен Ақжар дейтін ауылында дүниеге келіппін. Әкем аты – Өлімхан, атам аты – Мұса, шешем аты – Биғайша. Сол ауылда өстім, оқыдым, «әліпті таяқ деп» хат танып, сауатымды аштым. Хат тани бастаған соң-ақ әкем Өлімхан жыл сайын Қоянды жәрмеңкесіне барып қиссалар, батырлар жырын, Абай, Шәкәрім өлең кітаптарын алып келіп маған оқытатын, өзі де оқитын. Шешем Биғайша да бір күні : «Мен сенің атыңнан өлең шығардым, Шахан, сен соны жазып ал», – деді. «Жарайды!» – деп қолыма қағаз, қарындаш алдым. Сонда:

*«Жеріңнің Ақжар деген керегі жоқ,
Басында жарып шығар терегі жоқ.*

*Өлеңім жалғыз айтқан жасараспайды,
Жанымда Талмұхамбет серігім жоқ», -*

деді.Талмұхамбет әкемнің үлкен апасы Айсадан туған жалғыз ұлы еді. Екеуіміз өте тату-тәтті, дос болатынбыз.Бірақ ол сол күндері Ертістің ар жағында басқа аудан, басқа ауылда тұратын.Келе-келе, әсіресе қатты әсер еткен аталас, ауылдас, әкемнің досы Нұрлыбек Баймұратов дейтін белгілі суырып-салма үлкен ақын болатын.Сондықтан ба екен, өзім де тым ерте, он бір, он екі жасымда өлең жаза бастаппын.Мысалы:

*«Шай алды жеті қадақ майға апам,
Қуанды кигендей бір шағи шапан.
Қарындаш, қағаз, қалам болмаған соң,
Құр шайға қуанбады, сірә, Шахан», -*

деп өлең шығарғаным әлі есімде [22;35 б], – деген екен.

Кешегі «ақтаңдақ беттер» құпиясын ашуға көп еңбек сіңірген журналист-зерттеуші Армиял Тасымбеков еді. Ол әрбір репрессия құрбанының өмірі мен шығармашылығы туралы тың дүниелерді жазды. Соның бірі – «58 статьямен...» атты зерттеу мақаласы. Мақалаға нысан болған – Шахан Мусин. Мақалада: «Түрме, каторға жөнінде әркімнің түсінігі әртүрлі. Онда «адам жегіштер» ғана отыратын сияқты көрінеді. Тек қанішерлер ғана отыратын сияқты сезіледі тағы біреулерге. «Құда да тыныш, құдағи да тыныш» заманда әлдеқайдан «халық жауы» деген жамау ойластырылып, бұл жала әркімге желімше жабысты. «58 статьяға іліндің бе, көпәуреленбе, көппен көрген ұлы той!» дейді екен тергеушілер. Қатігездікті де адам баласы өз қолынан жасайды. Өмір сүру үшін де заң адамдары сол кезде қатігез болуға мәжбүр болды. Өз өмірі үшін басқаны сатып жіберуге дайын тұратындардың қатары көбейді. Оған «әй дейтін әже, қой дейтін қожа» кім? Жеке басқа табыну мыңдаған адамды азапқа салғанын ұмытпайықшы. Ақын жырына құлақ түрейік:

*Қан түкіріп қалың жұрт,
Қараңғы сыз бұрышта.
Қанға жерік, қанды мұрт,
Арқа сүйеп қылышқа
Адалдықты айғыздап
Ұлы күнде – ұлыста,
Күн тұтылып, ай мұздап,
Отан толды «қылмысқа». 1937 жыл*

Каторгалық өмір. Тұтқын киіміне аты-жөнін, істейтін бригадан жазылып, ертелі-кеш тексеруден өтесің. Өз атыңды он жыл бойы «көкек

өз атын өзі шақырады» демекші, сан мәрте естисің. Қайнаған кек. Бірақ кімге кектенесің, еліңе ме, Отаныңы ма?! Елім деп еңіреген қалың жұрттың «халық жауы» атануы неліктен?!

Колма. Қасіретті Колыма. Зарлы, мұңды Колыма. Тасы – төсек, мұзы – жастық болған Колыма. Қалайда Отан ананың бір бөлшегісің ғой.

...Шахан Мусин жырға, өнерге, ел-жұрт, сүйікті елге деген ұлы махаббатын сақтай білді» [22; 184 бет] делінген. Армиял Тасымбековтің зерттеу мақалалары – түрмеге түскен қаламгердің шығармашылық әлеуетін танытса, көрнекті театр сыншысы Ә.Сығайдың мына пікірі: «Қазақстан Республикасының халық артисі Шахан Мусин – тағдыр тосқауылына темірдей тегеуірінімен төтеп берген рухы мықты, қуаты берік, мінезді тұлға» [22; 252], – Шаханның тағдырлы жылдарына берілген лайықты баға деп есептейміз.

Филология ғылымдарының докторы, белгілі ғалым, репрессияға ұшыраған қайраткерлердің өмірі мен шығармашылығына қатысты игі бастамаларды қолдап жүретін ақ адал азамат Ғарифолла Әнес: «Талант – тағдыр. Тағдыр – трагедия һәм талант...

«Сұм өмір абақты ғой саналыға» деп Мағжан ақын зарлағандай, сол аз өмірде қайратың тасыған жасың кезің, мәз кезің шын мәнінде абақтыда өтсе ше?! Талантқа тұсау болған трагедия – түрмеде өткен түндер мен айдау көрген күндерге кім кінәлі?! Кім құныкер?! Кім жауапкер?!

Құданың құдіреті, әманда мен үшін шешілмес жұмбақ – белгісіз бір тылсым күш Шахан ағамызды, Ақын һәм актерімізді сол азапты қанқасап қазанға әдейі салғандай, сонан соң соның тірі куәсіндей болып сексенге дейін арамызда жүруді маңдайына жазғандай болады да, көрінеді де тұрады.

*«Отан – лагерь, түрме – отау,
Менің бүгін мекенім» – ақынның адресі.*

*«Лажсыз, лайықсыз, рақатсыз,
Мақсатсыз, мағынасыз, махаббатсыз,
Мейірімсіз өгей жылдар өтіп жатты
Өнерсіз, әнсіз-күйсіз, тілсіз, хатсыз» – тіршілік сферасы.*

*«Он жылдан, он алты мың шақырымнан,
Тайганың таулы-тасты тақырынан
Өзімді-өзім сүйрей алып келдім,
Қызғанып әуелімді ақырымнан» – өмірінің кредосы.*

Міне, өзіміз бар қыр-сырына, байыбына жетіп терең түйсінбесек те, жиі ауызға алатын сталинизм мен тоталитаризмнің талдау-шежіресі іспеттес, Талант-тұлпардың, тағдыры ауыр трагедиялы Тұлғаның жыр-мұралары мен оның өмір жолын саралаған кітапты дүниеге әкеліп

отырғанымызға, жасырып-жабары жоқ, алдымен өзіміз қуаныштымыз» деген. [22;3 б]

Шахан Мусиннің түрмеде жазған шығармаларындағы басты ерекшелік – қапастағы жанның ішкі сенімі мен болашаққа деген көзқарасы. Ақын өзінің жырларында өмірге ғашықтығын және әділеттілік пен ақиқатқа деген өзінің адалдығын басты қағида ретінде ұстанған. Ақынның тағдырлы жырлары осындай ерекшелігімен құнды.

Түйін

Қазақ әдебиетінің тарихындағы түрме шығармашылығы циклының өкілдері – бүгінгі республикамыздың көптеген аймағында болған. Қазақтың көптеген қаламгерлері жазықсыз сотталып, айдауға, қуғын-сүргінге ұшыраған. Жайық Бектұров, Хамза Есенжанов сияқты көрнекті қаламгерлермен қатар гуманитарлық ғылымның өкілдері де репрессияланған.

Түрмеге түскен қаламгерлердің ең соңғы өкілі – Асанбай Асқаров пен Қайрат Рысқұлбеков сынды желтоқсан көтерілісіне қатысқан азаматтар. Жалпылай алғанда, түрме шығармашылығының өкілдерін әлі де іздестіріп, толықтыру керек.

V тарау

БІР ЖІПКЕ БАЙЛАНҒАН ТАҒДЫРЛАР

5.1 Қандастардың көрген азабы (Қытай мен моңғолиядағы қазақ әдебиеті)

Қытай қазақтарының әдебиеті туралы профессор Дүкен Мәсімханұлы, моңғолия қазақтары жайлы профессор Зардыхан Қиянатұлы жазып та, айтып та жүр. Осы екі мемлекеттегі қандастарымыздың әдебиеті – ата-бабамыздың бес ғасырлық тілі мен салт-дәстүрінен, рухани уыз тәрбиесінен бір елі ажырамаған, тарихи тамыры терең қазақтың байырғы тілімен үндесіп, сабақтасып жатқан мол мұралы жауһарларымыз екені баршаға аян.

Қытайдағы қандастарымыздың арасынан Таңжарық Жолдыұлы, Қажығұмар Шабданұлы, Токтархан Жекібаев, Серік Қыпшақбайұлы, Мағаз Разданұлы, Омарғазы Айтанұлы, Даярбек Зияданұлы, Ғаппар Біләлұлы, Ғалымбек Әбетұлы, Тұрсынәлі Рыскелдиев, Оразанбай Егеубаев, Задақан Мыңбаев, Оразхан Ахметұлы, Батырқан Құсбегин, Омархан Асылұлы, Керейғазы Нұрсадықұлы, Мүлік Иманбатырұлы, Құрманбек Зейтінғазыұлы, Болатқан Аппаков, Қалмұқан Ахметұлы секілді ақын-жазушылар Тарым, Еңбекпен түзеу лагерлеріне жер аударылып, жазу құқығынан айырылған.

Шыңжаңды әр жылдары басшылық еткен кезеңдер: Яң Зыішин, 1929-1933 Чин Щурын, 1934-1946 жылдар Шың Шысай – Гоминдаң және 1950 жылдан соңғы оңшыл, жершіл, мәдениет зор төңкерілісі – тарихи жырларды тудырған үлкен себеп.

Қытайда 1950 жылдары жүргізілген саяси науқан – қуғын-сүргін құрбандарының жылы болды. Қытайдағы ақын, жазушы қандастарымызға осы мезетте «Оңшыл ұлтшылдар», «Төңкеріске қарсы элементтер», «мәдениет зор төңкерісіне» деген жала жабылды.

Жазушы Қ.Жұмаділов: «Бір еске салатын нәрсе, Шығыс Түркістандағы жаппай қуғын-сүргін осындағы сталиндік репрессияның жалғасы ретінде жүргізілді. Шың Шысай өзін «Сталиннің сенімді шәкіртімін» деп тегін атаған жоқ. Оның негізгі ақылшылары Совет одағынан барғаны да құпия сыр емес. Ең алдымен, осы жақтан жіберілген тізім бойынша отызыншы жылдардың басында арғы бетке паналап барған Райымжан Марсеков, Зият Шәкерімұлы, Ыбырайым Жайнақов бастатқан бір топ қазақ зиялылары қолма-қол тұтқындалып, ізім-ғайым жоқ болды. Олардың соңынан топ-

тобымен жергілікті азаматтар кете бастады. Бір ғажабы, екі жақта да қазаққа тағылған айып біреу – «Жапонияның шпионы»

Осы орайда, Таңжарықтың бір өлеңінің құжаттық мәні бар. Таңжарық 1940 жылы, ақпан айында ұсталып, алғаш Құлжа түрмесіне қамалғанда, оны Уголиц деген қытай мен Полинов деген орыс сұраққа алады.

Басқа жоқ, олар екеу, мен бір өзім,

Кенесіп алған екен сұрар сөзін.

«Господин, но, Таңжарық, как жизнь» деп,

Полинов сығырайтты шегір көзін, ас – деген жолдар біздіңше, біраз құпияның бетін ашса керек. [35; 35 б] деген.

Қытай мен Моңғолия аймақтарындағы қазақтардың арасынан көптеген қандастарымыздың да әр түрлі жаламен сотталып, түрмеге түскенін айтып өттік. Қытай мен СССР екі алып империалисті мемлекет қазақ ұлтшылдарына түрлі айыптар тағып, қыспаққа алды. ҚХР әр жылдары басқарған тұлғалардың саяси режимі мен идеологиясы қандастарымыздың өміріне түрлі қиындықтар туғызғаны өтірік емес. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның басты міндеті (әдебиет пен тарих ғылымының – Т.Е.) – ҚХР мен МХР шоғырланған қандастарымыз және олардың қоғамдық-саяси өмірлері туралы ғылыми ізденіс жүргізу.

Біз, ҚХР мен МХР әр жылдары түрмеге түскен қаламгерлер жайлы әдебиеттану тұрғысынан сөз қозғауды ниет еттік...

5.2 Таңжарық Жолдыұлы

Ақын Таңжарық Жолдыұлы (15.3. 1903. ҚХР, Іле аймағы, Күнест ауд. – 6.8.1947, сонда) өмір сүрген. Ол Қытай мектебінде (1917), Қазақстанда Кеген, Нарынқол аудандарында жеті жылдық мектепте (1922 – 25) оқыған. Қазақ жазушыларының еңбектерімен кеңінен таныс болған. Өзі де өлең жазып, айтысқа қатысқан. Ол Шыңжаңда мұғалім, «Іле» газетінде редактор (1936) болып қызмет істеген. Таңжарық 1940 – 46 ж. Қытайдағы солақай саясаттың кесірінен тұтқындалып, түрмеге жабылған. Оның «Жастарыма», «Осы таң кімнің таңы?», «Оқып көр газетімді», «Көңілім қалды, торықты», «Абақтыда кім жатыр?», «Ақын сыры», «Еліме» өлеңдері осы кезде жазылған. «Өткен күндерім» (1942), «Қоштасу» (1941 – 42), «Қасқыр мен Бөрібасар» (1934 – 43), т.б. толғау жырлары мен «Назигүл» (1943) дастанының авторы. «Алғашқы жинақ» (Құлжа, 1948), «Армантау» (А, 1974) жинақтары жарық көрген.

Ақын екі рет тұтқындалған (1926, 1940 жылдары).

Қай елде болсын түрменің аты – түрме. Ол – Үрімжідегі небәрі алты жыл ішінде алпыс мың боздақтың басын жұтқан аты-шулы қара түрме ме, немесе Алматыдағы бұрынғы Дзержинский мен Калинин көшелерінің қиылысындағы, қазақтың небір асыл азаматтарын қинап өлтірген түсі

суық сұр үйдің жерасты зынданы ма, бәрібір. Бұлардың бәрі де қазақ үшін – өңеші өзге болғанымен оқпаны бір, жеті басты жалмауыз іспетті. Осы жағынан алғанда, Таңжарық түрме туралы жырларында тек өз қасіретін ғана айтып қоймай, өзімен тағдыр-талайы бір Ахмет пен Міржақыптың, Мағжан мен Илиястың, Сәкен мен Бейімбеттің де сыртқа шығара алмай кеткен кекті ашуын қоса жырлағандай әсер қалдырады.

Таңжарықтың түрмеде отырып жазған «Ұсталғанда», «Іле түрмесінде», «Құлжадан айналғанда», «Жолда», «Абақтыда кім жатыр», «Мінәжат», «Ой толғау», «Кілтшіге», «Өткен күн», «Қоштасу», «Амандасу» және «Абақты» деп қазір жеке-жеке ат қойылып жүрген толғау-жырларын оқып отырғанда, сен оларды абақты ақиқатын баяндайтын тұтас бір дастан ретінде қабылдайсың. [35; 36 б] дегенін ескерер болсақ, Таңжарықтың түрмеде жазған шығармалары – түрме көрінісін жасайтын саяси политрасы кең өлеңдер.

Профессор Д.Мәсімханұлы: «Таңжарық Жолдыұлы – қазақ тарихында болсын, әдебиет тарихымызда болсын бүкіл ғұмыры мен тұтас шығармашылығын ұлт-азаттық ісіне, отаршылдыққа қарсы күреске, бодан елдің байқұс тірлігін ашып көрсетуге арнаған, Алаш ұранды әдебиетіміздің көрнекті өкілі. Табиғатынан дарынды жаратылған, азаматтық пафостың ең биігіне көтерілген жалынды акын. Қалам мен найзаны қолына қатар ұстаған асқақ рухты күрескер. Туған халқының ақ діні мен салт-санасының, ұрпақтарының шексіз жанашыры. Қысқасы ұлт азаттығы – Таңжарық шығармашылығының алтын арқауы, басты тақырыбы. Алайда, біздің бұл сөзімізден «оның шығармалары аттандаған ұрандардан тұрады» деген ұғым тұмауға тиіс» [35;91б] деген.

Ал, профессор С.Негимов: Таңжарықтың тағдыры – айқасып – шайқасып, алысып – жұлысып өткен, қорлық пен зорлықтың, жауыздық пен зұлымдықтың, бейнет пен азаптың небір сойқанды жолдарынан өткен жанкешті халқының күрделі тағдырына ортақ деуге болады. Ұлтының көкейтесті ізгі арманы, асқақ мұраты жолында жастық дәуренін құрбан еткен, басын бәйгеге тіккен ер. Ұлтжанды күрескер акынның көл – көсір шығармашылық мұрасында кеңестік қиын – қыстау кезеңнің зобаланы, жантүршігерлік азаптаулы шынайы шыншылдықпен, кемел көркемдікпен кестеленеді. Акын Таңжарық Үрімжі абақтысында қамауда отырса да :

*Өлсек те өлмес біздің атағымыз,
Белгілі істеп жүрген «шатағымыз».
Алыстан алтын сәуле бір күлімдер,
Болғанмен қазір түнек жатағымыз, –*

деп күндердің күнінде өзінің ардақталатынына сенемін білдірумен болған еді.

Рухы биік, көгені жақсы өршіл ақын жалған дүниеде «не тұрлаулы, не тұрлаусыз» екенін дәл түсінген. Ақын 1926 жылы Іле түрмесінде шығарған «Арманым менің» атты өлеңінде : «Көксеген арманымға жетіп өлсем, шірімес қабірде де тәнім менің!» деп толғаныпты. Бұл – кісілік, адамгершілік қасиеттерден туындаған даналық тағылым. Ақыл – ойдың, сезімнің жемісі, іс – әрекеті, қимылы, ой – пікірі бір жерден шыққан ай мүйізді серкенің сөзі. Пәни дүниенің ең басты нәтижесін, негізін таныған ақылы айдын ардагердің сөзі.

Дүниені, болмысты сипаттап сөйлетудегі суретшілік, бейнелілік, өрнектілік, ой – сезімнің, жан тебіреністерін күмбірлетіп жеткізерлік қабілеті, қиял байлығы, тіл байлығы – Таңжарықтың тұтастай шығармашылығына тән. Еркін көсіледі. Тілдің майын тамызады, нені болмасын тамырынан, түбірінен қозғайды. Түрмеде туған жырлары – асқақ шабыттың, рухтың, ерліктің, білім – біліктің миға жемісі. Иә, үстінен тас құлатса да, қолына кісен салса да, қолқадан тепкілесе де, басына құрсау салса да, «тамырда ашулы қан орғыса да» жезтаңдай Таңжарық жырдаң дауыл тұғызып, сұлулық пен ізгіліктің біртұтас әлемін жасайды. Бұған «Түрме тарихы» дейтін туындысы дәлел. Абақтыда алты жыл бойы көрген азабын қайран сабаз жырмен баяндайды :

*Сарғайып жапырақтай жүзім солды,
Созылып жалғыз жаным қалай болды.
Талықсып жан шығарған таяғанда,
Сұрақшы жалақтайды «қой, – деп қолды!»*

Осындай бастан кешкен сұмдықтардың тағы да адам айтқысыз ауыр түрлерін «Түрме халі» толғауда :

*Көтеріп екі қолдан көкке созып,
Бірінен сұрақшының біреуі озып.
Табанға темір сүмбе сұғылғанда,
Басыңа бір – ақ шығар қаның қозып.
Тік тұрып екі аяғың кеткен ісіп,
Тамшыдан сары су ағып жерге түсіп,
Балбырап балтыр едің сасығанда,
Секілді қалған жемтік, өлген үсіп, – деп суреттейді.*

Символикалық – поэзиялық бейнелілік, ой – сезім, қиял, шабыт әлемі, рухани дүниесіндегі әсемдік, гармонияның, логиканың заңдылықтары, ұлттық, философиялық дүниетаным мәселелері Таңжарық шығармаларында «дүние» сөз образымен беріледі. Ұлттық сипаты айқын – «таным», «тағдыр», «уақыт», «дәм» сияқты ұғымдарды сиғызады.

Көсетіп бір күн ішін, бір күн сыртың,
Бұл жалған сылдыраған қандай қылап.
(«Жұманға»)

Сенде бір, іші қуыс қурай да бір,
Үрлеген сыбызғыдай қабыңды аршып.
(«Дүние, саған неге болдым таңсық»)

Келеріне дүние,
Гүл бақшадай бұралған.
Кетерінде дүние,
Құр айнадай суалған.
(«Екі жоқтау»)
Дүние бір диірмен тұрған зырлап,
Адамзат сол зауытқа келген қонақ.
(«Дүние зырлап»)

Аумалы, опасы жоқ, жалған дүние,
Біз тұрмақ бұрынғыдан қалған дүние.
Жалмауыз секілденіп жеті басы,
Әлемді әуелі ақыр алған дүние.
(«Дүние»)

Алдап жүріп аларсың,
Ақыр бір күн дүние – бок...
...Жанып тұрған сұм көңіл,
Жанып тұрған қызыл шоқ.
(«Ойласам, айғайға ерген...»)

Едігені екі күн, Жиреншені жеті күн жырлайтын Еділдің қызыл
желіндей аңқылдаған ақиық ақын Танжарық көшпелі елдің ғажайып
сұлулығын бейнелейді :

Ақ үйлер шағаладай оюлы, әсем,
Әтір май үйге иіс жағылуда.
Тіреулі алтыбақан сырлы, ойма,
Қыздары көмшат бөрік, сұлу тұлға.
(«Нүптебектің асы»)

Иә, қазақтың киіз үйін ғасырда қытай ақыны Го – Уэюй де керемет
ақындық қабілетпен жыр тілінде сөйлеткен ғой. Ақын жырлары мен
қисса – дастандарында қазақ қызының жайқалған жас құрақтай бекзат
болмысы, перизаттай сәулеті, айнадай жарқыраған ақмаңдайы, майға
еріген қорғасындай мінезі, нұрдай толқыған жүзі көркем де ажарлы
теңеулер арқылы беріледі.

Ей, қалқам, тоты құстың түріндейсің,
Жайқалған бәйшешектің гүліндейсің.
Сипатың тауыс пен сандуғаштай,
Изеннің жаңа шыққан бүріндейсің.

Немесе:

Ай – шеше, Анар соның жалғзындай,
Жездесін жаңа көрген балдызындай.

Ия, болмаса :

Секілді сопылардың тәспиық тасы,
Аршын төс, алма мойын, сұңқар иық.
Көрінер ақтамақтан ішкен асы,
Талма бел, нәзік саусақ, балғын бармақ,
Аршыған шидей қолдың он саласы.
Келбеті бір басына біткен толық,
Анықтап байқағанға жоқ шаласы.
Ақыл – ой, білім, пікір бәрі сонда,
Адамның сондай болар бір баласы.
Кәмшәтің қырын киіп, қиғаш тұрып,
Біртүрлі ойын толғап көзқарасы,
Бұралған тал шыбыұтай нәзік белі,
Мөлшермен айтқан жанға төрт – ақ елі.
Жайдары, ашық – жарқын мінезі бар,
Аузынан балдан тәтті шыққан лебі.
Мінезі майға еріген қорғасындай,
Қыздардың асып туған кемеңгері.

(«Анар – Сәуле»)

Таңжарық жырларында халықтың поэзияның дәстүрі де берік сақталған. «Алманың сабағындай үзілген» сұлудың сыртқы сымбатымен қатар, ішкі жан дүниесінің нұрлылығы да әсерлі қамтылған.

Таңжарық «Садық пен Сәлиқан» дастанында киіктің лағындай Сәлиқан қыз бейнесін ғажап сұлулыққа бөлендіре толғайды :

Сәлидің басқа қыздан түрі бөлек,
Секілді бойы сандал шынар терек.
Міні жоқ он төртінде туған айдай,
Ақылды һәм оқыған, аса зерек...
Қол жетпес әуедегі ол бір алма,
Секілді кара шашы торғын желек.
Уылжып, жаңа пісіп келе жатыр,
Көзге түсер көріктей елден ерек.
Шырын сөз, қарақат көз, күміс маңдай,
Дариға – ай, айтып – айтпай неге керек?!
...Шолпандай қалың жұлдыз ішіндегі,

Толықсып нұрдай балқып келе жатқан.
Маралдың базауындай бауыры жарап,
Жел тарап қара шашты қойған тарап.

Ары қарай акын «жана ашылған гүл едің», «миуа ағаштың бірі едің», «жиһанның жасыл нұры едің» деп түрлендіреді. Әйел затының гүл жайнаған сұлулығына қатысты ұлт тілінің сөздік қорындағы неше алуан поэзиялық сипаттауларды еркін пайдалана отырып, өзіндік оралымдары да толқыға туындатқан. Айталық :

Толықсып, ыстық тартып сызылады,
Қалайы ақ табаққа құйған майдай.

Ұлттық поэзияда «төрт тұяғы құйған болаттай, төрт аяғы төрт діңгектей, мойны сала құлаш, жауырыны кез, екі көзі шырақтай, жалы жібектей, құйрығы қынаптай шыққан қылыштай» жел жетпес тұлпарлар образы жасалғаны баршамызға мәлім. Олай болса, дала перзенті акын Таңжарық «алмастай ағып тұрған болат жүрек» Сәулебектің Сұркүлігін былайша төгілтеді :

Сұркүлік сағымдай боп самғағанға,
Көресің анда – санда тозаң шаңын.
Келеді ұшқан құстай жер бауырлап,
Айтқызбай жетемін деп ертең таңын.
...Ақ көбік Сұркүліктен бұрқырады,
Сағымдай қызған сайын сырқыраған.
Тамшылап үлпершектен төгілген тер,
Суындай тесік шелек ыршылаған.
...Гүлейді зулағанда жел дауысы,
Бірдеме айналдырып үйіргендей.
Неше сай, неше қырқа белден асты,
Зырқырап темір ұшқын иіргендей.

Таңжарық ақынның көркемдік ойлау дәрежесін, философиялық дүниетанымын, болмысты эстетикалық қабылдауын, суреткерлік шеберлігін көрсететін бір қасиет бар. Бұл – метафора, ұлы ақынның бауырқанып толқын атқан ойынан, қиял өрісінен, дария сезімінен, дүниеге көзқарасынан, шеберлігінен туындайды.

Денең – сарай, ақылың – тәннің, кілті.
«Өлкелік үкіметке»
Тісің – тас, тілің – балға,
көмей – көрік.

«Өткен күн»
Жыландай бірін – бірі ыммен арбап,
Уымен махаббаттың іштен шыққан.
«Анар – Сәуле»

Гаухардай таза алтыным,
Асылдан қалған сарқыным.
Бағымнан ұшты бұлбұлым,
Шылбырын үзді дүлдүлім.
«Бишаның жоқтауы»

Жігіттер, ақыл – серік, елші – жүрек,
Дертіне дауа табар емші жүрек.
«Сәнуар патша»

Сайраған тілім – бұлбұл,
Көңіл – сарай,
Гүлеткен тынысымды көмей – көрік.
«Нұриламен айтысы»

Сайраған тілім – тоты, ділім – сарай..
Тауда өскен бөктер көрмей көк бөрімін..

«Ұлжалғаспен айтысы»

Ақын ой – пікірін жеткізу барысында оған поэзиялық сипат дарынды,
«Нүптебектің асы» дастанында сөз кестесі, ой кестесі былайша өріледі :

Әр үйге неше жерден бие байлап,
Күрсілдеп қара саба тұр құйылған,
Суыншы жігіттер жүр көнек алып,
Дауысына сауған сүттің жер ұйыған.
Сабадан қымыз құйса тегенеге,
Үйрек, қаз шолпылдайды ұшып қонған.

Таңжарық ақынның асыл лебізі, асыл сөздерімен суретті ойларының негізі – табиғат, жаратылыс туралы толғауларында айқын көрініс табады. Табиғаттың жыршысы һәм тамыршысы Таңжарық ақынның «Іле сипаты» атты өлеңінде сұлулық суретін сөзбен кестелеген ақынның осынау шығармасында көркемдік шеберліктің үздік үлгілері, бауырқанған бояулар әдемі, ассоциациялық байланыстар жүйесі, оймақтай оюлы – ойлы, айрықша айшықты, түйінді де түйдекті сөз тіркестері бар.

Тұтас бір тап – таза, нәп – нәзік сұлулықтан құйылған жанды сурет. Таңғажайып таңғы жаратылыстың ғаламат сырын:

Іленің тауы биік, ені жалпақ,
Жамылған жасыл көрпе,
Баста ақ қалпақ.
Жіберіп екі бұтын екі жаққа,
Көсіліп жатыр жайға кеуде шалқақ – деуінде тау келбеті осы ертеңгідегі
алып дәу кейіптес.

Жамылған түлкі ішігін бәйбішедей,
Шынтақтап жатыр көлбеп, төсін ашып.
Қалқайған қасындағы қара шоқы,
Отырған баласындай етін қасып.
Жартаста жалбыраған жапырақтар,
Жалаудай жалпылдайды қойған асып, –

деп тапқырлық таныта жырлайды. Судағы балықтардың әрекетін «тиіп –
қашып шымшыласқан қаздарға» ұқсатады. Жар басын, су қасын, құрақты
жерді әрқашан жинақты, мұртын басқан шалға балайды. «Ыдырап
тұрған бұлт көк теңізше, жер жүзін жасыл ала пүліш жапқан» деуінде
де бауырқанған бояу бар. Аспан менен жерді тұтас бірегей суретке
айналдырған. Құздан қарғып аққан бұлақты «еміз деп енесіне жас
баладай, ынырсып қойнынды аш деп бұраң қаққан» дегенінде суреткерлік
қолтаңба бар. Ақын ғажайып табиғаттың ерекше қызық құбылыстарын
күштарлықпен мөлдірете суреттейді.

Бүркеліп ақ пердемен таудың басы,
Күнменен шағылысқан
қарсы тасы.
Жағалай қатар шыққан
Балапан тал,
Сықылды сұлулардың қара қасы.
Астынан ақ перденің
көгерген шөп.
Кәдімгі қыз баланың самай шашы.

...

Қақтырып отырған. Ақынның шабытты шығармашылық өмірбаянында
мұндай мысалдар көп кездеседі.

Таңжарық Жолдыұлы ой – сезім, сырлы толқындарын күйлі, қуатты
жеткізеді. Сұлулыққа, көркемдікке іңкәр ақындық жүрегі қашан да көрікті
теңемелерді жүйріктікпен тізбектейді. Әрине, табиғи қасиеттерімен
жанынды баурайды. «Кеңес» дейтін толғамында жан сарайынды
нұрландыратын мынадай әсем, мағыналы теңдеулер көңіл сергітіп, ой –
сана дүниесін нұрға, сырға кеңелтеді:

Ұлпада біздің қазақ ұлпілдейді,
Жорғадай алға түсіп бүлкілдейді.

Ойнаған ор киіктей қайран қазақ қасіретті тарихындағы қуғын – сүргіндерді айшықтап кестелейді.

Ақынның өз сөзімен айшықтар болсақ «қайнаған қасіреттің қазанында», тұзақтың отына жанып, тәні мен жаны азапталып, көкірекке шер байланып, торға шырмалып жүрсе де ұлттық поэзияға ұшан – теңіз жаналықты құбылыстар, сыбызғының күйіндей сырлы ағыстар, меуерт толқындар қосыпты – ау! «Жер деген сарқылмайды жырлай берсем, сыр деген таусылмайды тыңдай берсең!» деген сөзі дариядай толқыған ақындығынан сыр шертеді.

Ұлттың даналық тағылымға ие тамаша ойлар мен сөздерін, кесек толғамдарын көкірегіне тоқыған Таңжарық ақын да шалқаған ойды оймақтай ғып кестелеп, шегелеп, тұжырымдап жеткізетін нақыл сөз үлгісін де орнымен қолданады.

Тағасы бар жылқының,
Тасқа жайма шашасын.
Дәмін алсаң ғылымның,
Тағы да аузыңды ашасың.
«Оқы, жастар, қалам ал!»
Өсек айтып, өрт қойып,
Бір – біріңмен алыспа.
Мансап десе шапқылап,
Пар беріп пұл шашпа.
«Қазаққа арнау»

Ақын нақыл – ғибрат сөздерінде өмір, дүние, жаратылыс сырларын, ар – намысқа қатысты ой – пікірлерін, ақыл мен сұлулықтың тұтас құйған құймасындай түйінді тұжырымдарын шебер сыйғызып береді. Таңжарықтың сөз саптауы, ой толғауы осындай. Көркемділік – мазмұн мен пішін бірлігінен, поэтикалық байланыстарының сәйкестігінен туады. Күллі суреттегіш – бейнелегіш құралдар жүйесінің ішкі жарасым – үйлесіміне тәуелді эстетикалық сапа – қасиеттер суреткердің интеллектілік мәдениетіне, көркемдікті сезінудегі оның ақындық қабілетіне, шығармашылық тәжірибесі мен парасатына тәуелді. Ақын «аюдай гүрілдеген» антұрғандардың небір құқайын көрсе де жыр – толғауларын құйқылжыта төккен, әділетсіздердің ісін сөккен. Ақынның «түрме тарихы», «Уа, жігіттер!», «Түрме халі», «Кілтшіге», «Гоминдаңға», «Өткен күн» тәрізді трагедиялық сарында айтылған толғауларында романтикалық ерекше бір әуен бар.

Әсілі, Таңжарықтың ақындығы – поэзиялық сұлулық пен көркемдіктің кепілі. Ұлт тілінің қазынасын ақындық сұңғылалықпен, өнерпаздық қабілетпен, ақыл – ойдың, сезім қуатымен ақтарған. [83; 8 б]

Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының мұрағатында ақын туралы: Жастайынан алаш идеясымен сусындаған ақын ел жақсыларының сөзінен дуа кетіп, билік тізгінін тексіз тапшылдар алғанына наразылығын өлеңмен білдіреді:

«...Қу борбай, сымпыс-шолақ, бота тірсек,
Шауып жүр аузын ашып, алар пұлға.
Талғамай, тайынбай жеп «түзеймін» деп,
Бұзып жүр қайран елді жылдан-жылға.
Шіркін-ай бұрынғылар неткен әділ,
Бұрмаған нәпсілерін қылтан қылға...»

Немесе тап теңдігі дегенді алға тартып, қазақ елін түбегейлі орыстандыруды мақсат еткен «ақжүрек» коммунистердің «адал» пиғылын ақындық пофоспен анық аңғарады:

«Бірдей, – деп. – үлкен-кіші, бай мен кедей»,
Сырттары тіпті жақсы, іші жылым...
... Бұл күнде өргі елден хабарым жоқ,
Мұндағы елде болмай тұр титтей тыным
Барады «маса» кеулеп ой мен қырды,
Бұл сөздің жалғаны жоқ нағыз шыным».

Бұл жылдар Таңжарықтың азаматтық көзқарастарының толысып, елдік, ұлттық мәселелерге барынша ден қойған шағы болды. Осы сапарында Қарқараның Қойдым атты ақын қызымен айтысып, қазақ айтыс өнеріндегі тамаша үлгілердің бірін жасады. Ел жақсыларымен де танысып, сырласады. Алайда құбылыңқы заман кесірі кесек мінезді, ұлтшыл тұлғаның мұнда тұрақтап тұруына мүмкіндік бермейді. 1925 жылы қараша айында баяғы сетіккөгімен туған жеріне қайтып оралады. Қосар атына тендеп екі қоржын кітап ала қайтады. Өз ауылына оралған Таңжарық енді жатпай-тұрмай елді өнер-білімге шақырып, ағарту жолына бастайды. Текес, Мұңғұлкүре, Шапшал, Құлжа, Қорғас, Сүйдің, Нылқы өңірлерін түгел аралап, ұлтшылдық идеяларын таратады, өзіне көптеген сенімді серіктер табады. Бұдан сескенген Қытай билігі мен ел ішінің жандайшаптары «Таңжарық ел ішінде кері үгіт таратып жүр» деген жаламен 1926 жылдың күзінде оны түрмеге қаматады. Ақылшы азаматының тас түрмеге қамалғанына қабырғасы қайысқан ел-жұрты Қытай үкіметінің жергілікті ұлықтарына «азаматымызды босат, болмаса

тартып әкетеміз» деп талап қойып, табандылығымен абақтыдан шығарып алады. Түрмеден шыққаннан кейін Сәлиқан атты қызбен үйленіп, ұл сүйеді. Ұлына ырымдап Абылай ұрпағы Уәлиханның атын береді. Алайда тұңғыш жары Сәлихан осы тұмса туыттан кейін көп жасай алмай дүние салады.

1935 жылы наурыз айында Құлжа қаласында «Қазақ-қырғыз мәдени-ағарту ұйышымасы» құрылады. Ұйымның жетекшісі

«Бұл істі Мақсұт құрған басында алғаш,

Қай қазақ Мақсұт айтса кірмей қалмас».

-деп акын өлеңге қосқан Шығыс Түркістан қазақтары арасындағы аса ірі саяси тұлға Мақсұт Сасанұлы еді. Таңжарық осы ұйымның белді ұйымдастырушысы қатарында әдебиет, мәдениет, оқу-ағарту істеріне жауапты болады. Ал, ұйымның хатшысы алашорда кайраткері Сейітжан Жайнақов болатын. Ұйымның басшылығында қазақ ауылдарында жаппай ауылдық мектептер, аудан орталықтарында орталау мектептер ашады. Сол мектептерге ұстаздар дайындау үшін Құлжа қаласында Таңжарық өзі бас болып мұғалімдер дайындау курсын қолға алады. Осы курсқа оқуға келген орысша сауатты, Ахмет Байтұрсынұлы нұсқасындағы қазақ жазуын жақсы білетін Бәти атты келіншекпен дәм-тұзы жарасып, өмірінде екінші рет некелі болады. «Айқап» пен «Қазақ» басылымдарын алдырым қазақ халқының тұңғыш жекеменшік баспаханасын сатып алуға өзі бас болып Қытай қазақтары атынан «Қазақ» газетіне 600 сом көмек берген Мақсұт тәйжі бастаған қазақ зиялылары ендігі жерде ұлт тәуелсіздігінің баспасөзсіз жүзеге аспайтынын анық түсінді. Осы мақсатпен Таңжарық Жолдыұлы 1935 жылы Қытай қазақтарының тұңғыш баспасөзі – «Іле өзенін» шығаруды ұйымдастырды әрі алғашқы театр қойылымы Бейімбеттің «Шұға» пьесасын сахналайды. Газеттің бірінші нөміріне:

«Қалың ел, қазақ енді аш көзіңді,
Оқып көр газетіңді – өз сөзіңді.
Әділет, шындық жолын үйретеді,
Ашады ащы шайдай аң сезімді.
Айнадай жарқыратып көрсетеді,
Мін бар ма, қолыңа алып, көр өзіңді»

деп өз жұртын оянуға шақырған «Оқып көр газетімді» атты өлеңін жариялайды.

1940 жылы ақпанның екінші жұлдызына дейін газеттің бас редакторы қызметін атқарады.

Халықтың ой-санасының өсіп, саяси белсенділігінің күн санап арта бастағандығынан қатты қауіптенген Қытай үкіметі «Қазақ-

қырғыз ұйшымасының» көсемі Мақсұт бастаған 70 адамды «алашорда ұлтшылдарымен тіл біріктірген, үкіметке қарсы ұйым құрған» деген айыппен бір түнде тұтқындап, ел ішінде «тазалау» жүргізеді. Мұндай бассыздық пен әділтетсіздікке ары төзбеген ақын «елдің қамын ескеруді» талап етіп, Қытай билігінің жергілікті ұлықтарына хат-арыз жолдайды. Таңжарықтың бұл әділ талабын ескергені былай тұрсын, сынықтан сылтау іздеген залым әкімдер 1940 жылы екінші ақпанда оны да тұтқындайды. Түрмеде төрт жыл көрген жан төзгісіз азаптау мен қинаулары ақ алмастай ақын рухын мұқалта алмады. Керісінше, ширыққан ақын өз шығармашылығындағы ең айтулы туындыларын дәл осы түрме қапасында отырып жазды. Ақынның тас түрмені жарып шыққан жырлары өзі шексіз сүйген алашының байтақ даласын аралап кетіп жатты. Ел тізгінін ұстаған игі жақсылардың бірінен кейін бірі ұсталып, айдалып кетуі қазақтардың іште қайнап жатқан ыза мен кегін одан бетер өршіте түседі. Мұны тыныштандырмақ болған Қытайдың залым үкіметі бірқатар саяси тұлғаларды босату арқылы жақсысын жауға беріп отыра алмайтын өр мінезді қазақтың уақытша болса да көңілін тапқысы келеді. Осылайша сол қайраткерлер қатарында 1944 жылы Таңжарықта түрмеден босап шығады. Бірақ өмірдегі ең ұлы мақсұты ұлт бостандығына қызмет ету болған ақын түрмеден босап шығысымен Үрімжі қаласындағы қазақ зиялылары мен жастарынан құрылған құпия ұйымының істеріне белсене кіріседі. Бұл ұйымның міндеті 1945 жылы 1 мамыр күні көтеріліс жасап, Үрімжінің шығыс қақпасы Дауанчынды бекітіп, батыс жақта Шығыс Түркістан сарбаздарымен тоғысу болатын. Бірақ ұйымды жансыздар әшкерелеп қойып, Таңжарық қайтадан тұтқындалады.

Осыдан 1946 жылдың күзіне дейін Үрімжі абақтасында қамауда болып, тағы да тергеу мен азаптаудың талқысына өтеді.

1946 жылы Қытай үкіметі мен Шығыс Түркістан билігі арасындағы «Он бір тармақты бітімге» сай абақтыдан босатылған саяси қайраткерлер қатарында Таңжарық та еркіндікке шығып, тамызда Ілеге оралады. Ақын туған топырағына азаптаудан аман қалған басын ғана емес, түрменің шикі нанының арасына тығып сақтаған тағдырлы туындыларын да ала келеді. Еліне аман-есен оралған Тандарық Жолдыұлы түрме талқысынан зақымданған денсаулығына қарамастан, тағы да алаш ісі үшін атқа қонады. Шығыс Түркістан Ұлттық үкіметі оны өз өтініші бойынша туған жері Күнес ауданының жер-су мекемесінің басшылығына тағайындайды. Осы қызметте жүріп 1947 жылы 6 тамызда тұтқиылдан қайтыс болады. Ел арасында «Ақын өлімі өз ажалынан болмады» дейтін түрлі жорамалдар бар.

Өлсек те өлмес біздің атағымыз,
Белгілі істеп түскен шатағымыз.

Алыстан алтын сәуле бір күлімдер,
Болғанмен қазір түнек жатағымыз.
Алатын құнды қуып иеміз бар,
Біз де елміз шөберелі, аталымыз. –

деп жырлаған ақын өз болашағын болжап кеткендей әсер қалдырады. Ғасырлық тойының Қазақ және Қытай мемлекеттерінде биік деңгейде атап өтілуі қазақ дейтін қара орман қалың жұрты, атқа қонар алты алашы аман тұрғанда ақын Таңжарық Жолдыұлының рухы да елімен бірге мәңгі жасай беретіндігінің анық дәлелі.

Қазақ әдебиеті деп аталатын мәуелі бәйтеректің сәнді де ерен бұтақтары Қытай мемлекетінде, ұлттың рухы мен дәстүрін сақтаған ақын-жазушылар ғой. Олардың ішінде Таңжарықтың орны алабөтен. Күнестегі ескерткішіне гүл шоғын қойып, шәжәдә қылғанда Таңжарықтың азаматтық санасы, халықтың жаны, ешуақытта көнермейтін ақындығы ат басын еріксіз бұрғызған еді. Мұндай рухани күшке ие болған дарын ешқашан қазақ жадынан ұмытылмайды (Т.Кәкішұлы), Таңжарықты бастан-аяқ түгел оқыған адам оның қазақ поэзиясына құйып жатқан ұлы арналардың бірі екеніне еш шүбә келтірмейді. Таңжарық түрме туралы жырларында тек өз қасіретін ғана айтып қоймай, өзімен тағдыр-талайы бір Ахмет пен Міржақыптың, Мағжан мен Ілиястың, Сәкен мен Бейімбеттің де сыртқа шығара алмай кеткен кекті ашуын қоса жырлағандай әсер қалдырады. (Қ.Жұмаділов), ұлт үшін, ұрпақ үшін өмір сүріп, өлең жазған таңғажайып тағдырлы Таңжарық ақын құрметтің қандайына да лайық екені дәлелді керек етпейтіні ақиқат. Ал ақиқатты құрметтеу, ақиқатты бағалау – ұлттың өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалауының жарқын көрінісі екені даусыз (Н.Оразалин) дегендей, Таңжарық – қытайдағы қазақ әдебиетінің бас ақыны ретінде құрметтелетін тарихи тұлға.

Сөзімізді түйіндер болсақ, Таңжарық Жолдыұлы – қытайдағы қазақ әдебиетінің негізін салушы және түрме шығармашылығының көрнекті өкілі.

5.3 Ақыт Үлімжіұлы

Түрмеге жазықсыз түскендердің бірі – Ақыт Үлімжіұлы Қарымсақов. 1868-1940 жылдары қытайда өмір сүрген әйгілі ақын. Оның есімі Қытай мен Монғолия қазақтарына кеңінен танымал. Ол 1868 жылы Алтай аймағы, Көктоғай ауданының Қайырты деген жерінде дүниеге келген. Шешесі Жібектің 33 жасында көтерген құрсағы екен. Шәни, Кітапбай сияқты бауырлары болған. Әкесінен жастай жетім қалады. Өмірдің ащы-тұщысын татып, ауыртпалықты бастан кешіп, ерте есейеді. Ол жеті жасында немере ағасы Садықтан сауатын ашып, кейін ишан Хазірет Мұхаммед сияқты ұстаздардың алдын көреді.

Ауыл молласынан оқып сауатын ашқан Ақыт кейін Бұхарадан келген оқымысты Махбубұлладан оқып білімін жетілдіреді. Ақынның 1903 жылы жазған «керей ишаны Мұхаммед мөмін» деген еңбегінен белгілі болғанындай орыс жерінен қашып Мырзабақа деген атпен Ақытқа ұстаз болған. Ақыт осы адамнан араб, парсы тілдерін үйреніп, араб, парсы, шағатай тілдеріндегі тарихи, ғылыми, әдеби кітаптар арқылы Шығыс әдебиетімен молынан танысады. Қазан, Стамбул баспаларынан шыққан кітаптарды да үзбей оқып білімін толықтырады. Сондай –ақ Фердауси, Хожа Хафиз, Низами, Науаи, Софы Аллаяр т.б. қатарлы ұлы ойшылдар шығармаларынан үлгі тағлым алады.

Ақын әртүрлі қоғамдық жұмыстар атқарған. Бірнеше жерден мешіт – медресе салғызып бала оқытады. Ұзақ уақыт ағарту ісімен шұғылданады. 1907-1908 жылдары қажыға барып бір жыл Арабияда болады. Ақынның қажылыққа баруы да ой әлемін кеңітіп, қалам қуатын арттыра түседі. Сол тұстарда ол Мұхаммед пайғамбар (с.а.с), Мұхаммед Құнапия, Сымағұл қатарлы исламдық ірі тұлғалар өмірінен тарихи жырлар жазады әрі «Ғадыл ханның үкімі», «Мұса пайғамбардың мойындауы», «Мұсаның қызырға жолдас болуы», «Ескендір Зұлкарнайын» тектес жиырмадан астам назиралық дастандар жазған. Ақынның алғашқы еңбектері 1981 жылдан бастап Қазан, Орынбор, Семей баспаларынан кітап болып шыға бастаған.

1912 жылдан бастап Алтай аймағындағы төрт тайжі елге қажы болып сайланады. Даулы істерді дін жолымен шешіп, ел бірлігін сақтауға көп күш-жігерін жұмсаған ол 1939 жылғы репрессияда гоминдан өкіметінің «қанды қақпанына» ілінеді. Өз жырларында әшкерелеген басқыншы Шен-Чи-Цай өкіметі мен олардың қолшоқпарлары, Алтай өлкесіндегі рухани қазынаның бірі болған Ақыт қажының әйгілі Ақмешітін қиратып, ондағы мыңға жуық кітапты өртеп, құртып жібереді. 1940 жылы Үрімжі абақтысында жендеттер азаптан өлтіреді. Жазықсыз жан көз жұмды, бірақ жау жыр –жалауын құлата алмады. Тек 1970 жылдардан бастап Моңғолия қазақтары мұрындық болып Ақыт Үрімжіұлының еңбектері жинала бастайды.

Ақыттың алғашқы көлемді туындысы «Жиһанша Тамуз Шаһ Ұғылы» деген атпен Қазанда жарық көрген. 1891 жылдан 1914 жылға дейін оның Қазан, Орынбор, Семей баспаларында 9 кітабы 17 рет басылған. Олар: «Жиһан Шаһ-Тамузшаһ ұғылы» (1891), «Қисса-Сейфулмәлік» (1895), «Ахуал-Қиямет» (1908), «Әбият-Ғахидия» (1909), «Керей ишаны Мұқамет момын» (1909) т.б.

Қытай қазақтары әдебиетінің негізін қалаған дарынды ақын, қоғам қайраткері Ақыт өзінің алғашқы өлеңдерінен бастап –ақ, бодандыққа қарсы батыл үн көтеріп, елдің тәуелсіздігі мен еркіндігін жырлаған он сегіз жасында алғашқы өлеңінің бірін «Замананы сөйлейін» (1886) деп атауы тегін емес.

Береке кетті асыңнан,
Билік кетті басыңнан.
Жылаған мен не пайда
Көзден аққан жасыңнан, –

деп отаршылдыққа ашық қарсы шықты, бүкіл алаштың арманын айта білді. Бөлшектенген жері, бөлінген елінің тағдырына күйінді.

Орыс, шүркіт тіресіп,
Біріне –бірі ілесіп.
Ақыры қандай болады,
Кетерсің кімге ілесіп? –

дейтін жолдар бодандық бұғауына ілінген халықтың мұң –зарындай естіледі. Халықтың басынан тайған бағын өктемнен сынған сағын жоқтайды, қаспен досты айыра білмегеніне өкінеді.

Көкірегім ашиды,
Өр көңілім жасиды.
Айыра алмай қор болдың
Досың менен қасыңды.

Қаламын қару еткен ақын өз ойын бүкпесіз батыл ашық білдіріп бодандық езгіні сынады. Ақыт өз заманының шындығын кенеуін кетірмей тереңнен толығып, қалың қауым халқының қамын өлеңімен өрнектеп кеткен ірі ақын. Басқаның басқаруында кіріптар болған елінің ертеңіне алаңдаған гуманист. Ол әр өлеңінде халықтың көкірек көзін, ой-санасын оятып, өркениетті ел қатарына жетуге үндеді.

Керегем ағаш, ұраным – алаш деген халықтың ақиқатын айту – даналық. 19 ғасырдың екінші жартысының соңына таман өзінің шығармашылық жолын бастап, Қытай қазақтары жазба әдебиетінің негізін қалаған ақын шығармаларының тақырыптық ауқым аясы кең. Оның қаламынан қаға беріс қалған өмір құбылысы жоқ десе де болады. Дүниенің сан алуан сырына үніліп, уақыт, заман талабын алға тартады. [85;72 б]

Ақыт Үлімжі туралы 1897 жылы алғашқы еңбек орыс ғалымы Николай Федорович Катанов болса, одан кейінгі бодандық жылдар социализмнің коммунистік жүйесіне бағынып, Ақыт жайынан ауыз ашудан қорықты. Себебі ол арабтық әдебиет үлгісін барынша пайдаланып діни әдебиеттің өкілі деп қаралды. Ал, ендігі бір бөлім зерттеушілер Ақытқа өз заманының емес, бүгінгі әдебиеттің өлшемімен қарағысы келеді.

Алтай қазақтарының әдебиетін зерттеуші Дүкен Мәсімхан: «Ол артына қалдырған сол 5-6 томдық мол дүниесінде туған жер тағдыры, елдің азаттығы, береке-бірлік, ар-иман жөнінде жырлады» деп жазды.

Ақыт қолына кештеу тиген Абай шығармаларының Қытайдағы қазақтарға жетуіне келсек, қазіргі бар дерек бойынша Абайдың 1909 жылы шыққан кітабы 1915 жылы Асқар Татанайұлының қолына жеткенін білеміз. Одан кейінгі деректер 1920 жылдар Танжырақ Жолдыұлының

(1903-1947 жж.) Қазақстан жерінде болып қайтуы, 1916 жылы Әсет Найманбайұлының (1867-1923 жж.), Жүсіпбекқожа Шайхысламұлының (1857-1937 жж.) Қытай жеріне өтуі, Зият Шәкәрімнің Қытайға қашып кетуі екі ел арасындағы әдеби-мәдени байланыстарға мұрындық болғанын көрсетеді.

Ақыт ақын турасында жазушы Ж.Шәкенұлы: «Ақыттың өмірі мен өлең-жырларына үнілгенде, оның шығыстық діни үлгіні пайдаланып әдебиетке келгенін, қазақы қара өлеңмен сусындап, Шалкиіз, Қазтуған, Асан, Бұхар жырларын да жаттап өскендігін, жол ортасынан өте бере Абайды да өнеге тұтқанын анық сеземіз», – дейді. [86; 5 б]

5.4 Сәден Әнуарұлы

Түрмеге түсіп, жазықсыз жапа шеккен ақынның бірі – Сәден Әнуарұлы. Ол – 1942 жылы қазан айында Алтай аймағының Жеменей ауданында дүниеге келген. Ол бала кезінен-ақ әдебиетке әуестеніп, 1958 жылдан бастап әр түрлі мерзімдік газет-журналдарға қыруар өлеңдерін жарияланған. Өкінішке орай ақынның өлеңдері «мәдениет төңкерісінде» қолды болып кетеді. «Бір жалын» атты кітабына 1986 жылға дейінгі өлеңдері ғана енген. Сәден Әнуарұлының өмірі мен шығармашылығы туралы қытайдан атамекеніне оралған қандасымыз, Ы.Алтынсарин атындағы АрқМПИ студенті Рысхан Тынысбек бауырымыз мәлімет берген. [87]

Түрме жырланынан

Қаным да, жасым да бар түрме сенде,
Содырлар бас кессе де, тіл кесер ме?!
Сұқсыз, сиқыр дүние ортасында,
Жанымды буып тұрған күй ме, сел ме?!

Ағытыл не болсаң да қинай берме,
Жүрегім жарыларсың тулай көрме!
Япырым-ау, шынымен-ақ симадым ба,
Осынау ұлан байтақ туған жерге?!

Мазасыз кісен үні құлаққа тым,
Ол қалай өзіңнен бір жырақ қалсын.
Басыңдағы өмірді сорды аяқтан,
Жүрегің қайтып қане зыр ақпасын!

1970 жыл.

Ұйқысыз жол
Сүйгізгісі кеп тұрғанда,
Сүймеді,-деп таңғалма.

Лапылдағыш махаббаттың,
Қоры азайып қалғанда.

Балталаса бұзылмайтын,
Ұйқас құрап, төрт жолды,
Өлдім, талдым сүйемін, -деп,
Жазбағалы көп болды.

Қалам шіркін тым қиылып,
Кете қоймай тұрма әлі.
Таудай өкпем бар ма сірә,
Сұлуларға сырғалы?

Нұр құйылып ұйқасады,
Тым қиылып дегенге.
Қимадым ба, О,Құдірет,
Оны осы бір өленге.

Жас арулар алып қапты,
Ғашықтықтың қан-сөлін.
Ұйқаспаған үшінші жол,
Салқын тартқан жан-сезім!

1986 жыл.

Темесіз жолдар

Жыр – дауыл, жыр – найзағай, жыр – мүләйім,
Мен несін мінезіне қынжылайын.
Егер ол гүл боп тұрса аймалайын,
Құпия қазына болса бұрғылайын!

Жыр – а сау, жыр – тәкаппар, жыр – момақан,
Кейде өр, кейде еңіс сырғанасың.
Ол сені мөлдірімен сусындатар,
Толқындарын түсінсең, былғамасаң!

Адамның талай-талай кездері бар,
Кей бір сәт аңқылдаған сөзге құмар.
Кейде үнсіз тыныштықты сүйер жаны
Мұршасы келмегендей өзгені ұғар!

Бұл – ұлты үшін азап шеккен, азаттықты көксеген ақынның жан сыры.
Ұлтының мүддесін ту қып көтерген, сол үшін ұзақ жыл абақтыда азап
шеккен ақынның артына қалған әдеби мұрасы осы ғана.

VI тарау ТҮРМЕДЕ ТУҒАН ЖЫРЛАР

Қазақ әдсбистінің тарихи тамырындағы өзекті жырлардың бір парасы – айдауда, қуғын-сүргінде жазылды. Түрме жырлары – азалы тарихтың ащы парағы. Түрмеде туған жырлардың үздік өрнектерін оқырман назарына ұсынамыз.

Тобағұл Мұсабайұлы (1871–1937)

Тобағұл 1871 жылы қаңтар айында, қазіргі Семей облысы Таскескен ауданы «Овцевод» совхозының жерінде дүниеге келген.

Патшалық (1908) Кеңестік биліктің (1931) түрмелерін көріп, итжеккенге айдалған ақын әрі батыр.

1937 жылдың тамыз айында Тасарық деген жерде дүние салған.

ТҮРМЕДЕ

Күлдір де, күлдір кісінеген,
Ауыздық шайнап есінеген,
Күренге мінер ме екенбіз!
Кенеп жейде, көк шекпен,
Ырыстан деген өсектен,
Құтылып шығып далаға,
Құстай түлер ме екенбіз!
Көңілдің кетіп қапасы,
Дұшпанның салған жапасы,
Жылаған жетім-жесірдің
Бізге де тиіп батасы,
Көрерге нәсіп болар ма,
Дүниенің жарық опасы!
Күнгір де, күнгір, күнгір үй,
Қаңқайып тұрған үнгір үй.
Білмейді жауап қатарға.
Рыздық айдап келтірді,
Ішінен тағам татарға.
Еркі өзінде бар болса,
Бір минут пенде жатар ма?

Терезеден телміріп,
Екі көзін сатар ма.
Осы тұрмыс ұмыт боп,
Жарық таң бізге атар ма!
Рақым қылар пенде жоқ,
Мұң-мұқтажыңды айтарға.
Темір кісен шешіліп,
Болар ма уақытым қайтарға...
Пешінен шыққан түтіні
Еліме сәлем айтар ма!

ОТЫЗ БЕС ДЕГЕН ЖАСЫМДА

Отыз бес деген жасымда,
Мехнат түсті басыма.
Ағайын-туған, қарындас,
Еркіменен көсіліп,
Келе алмады-ау қасыма!
Құмар едім шабысқа,
Саяқ кеттім алысқа.
Жүгірмейін десем де,
Шыдамадым намысқа.
Көп ұйғарды, мен салдым,
Қыл арқанды болысқа.
Ел кесігі жақпады,
Ғаділ деген орысқа!
Қамақ болып тұрағым,
Ішімдегі жалынды
Бәйіт жазып шығардым.
Елден хабар ала алмай,
Тарс (тас) жабылды құлағым.
Хайырлы қыл деп бір Алла,
Іштен толқып тынамын.
Орта жүздің ішінде
Қаракерей ұраным.
Жанға демеу жақсы аруақ,
Сізден медет сұрадым,
Жасығаным жарамас
Жасығанмен мұнайып,
Қайғы-шерің ұлғайып,
Жанашырың болмаса,

Қайырылып ешкім қарамас.
Жолдас болсаң жақсымен,
Жамандық ойға санамас.
Жарық дүние қызығы,
Бізге болды-ау зарығып,
Қайғыменен қарайдым,
Сағыныштан сарғайдым,
Бұл да Алланың бұйрығы!
Ел-жұртымның күйігі
Ішімде от боп жағылып,
Басымда ерік қалмай тұр,
Айдауылға бағынып,
Қапысы көп жалған-ай,
Құрбыласың сен қалай?
Құтылар амал болмай тұр,
Кең дүние тарылып,
Жеті атамнан бері қарай
Көрмеп едім тарығып.
Көп, көп сәлем айтыңдар,
Құрметті анама,
Талпынып ұшқан ақ сұңқар,
Қолыма қайтып қонар ма?
Мен сағындым жұртымды,
Жұртым еске алар ма?
Қайырылмастай күн туды,
Қатын менен балаға.

Ерден белгі табылмас,
Берік болмай жараға.
Бізді ұлықтар жазыпты,
Сарат деген қалаға,
Күнімді жатқа қараттың,
Азабын тарттым қамақтың.
Базарын қайран ғұмырдың,
Абақтыға тонаттым,
Қашықтығы Сараттың
Төрт мың шақырым жол дейді,
Бір кеткен соң елінен,
Пендеңнің ісі өнбейді,
Мен қайтейін қапа боп,
Қасіретін Еділден
Көрген адам зор дейді,

Айналасы заплотят,
Терезесі темірден,
Қоршалған тор дейді.
Жырақтан дәм бұйырған,
Ырыстан боп жиылған
Тоғыз мыңдай қол дейді
Айдауылы түрменің
«Жиналыңдар, бол!» – дейді,
Құдай салды, мен көндім,
Күтейін деп ақырын,
Мұны жазған пақырдың
Естігені сол дейді.

ҚОШТАСУ

Айдалып Алматыда үш жыл жаттым,
Бұйырған Үйсін елдің дәмін таттым.
Болғанда төртінші жыл қайта айдалып,
Ай жарым күн-түн жүріп Арқа тарттым.

Жаны ашып келгендерді біз айтайық,
Жәмиғат біздің сөзге салса құлақ.
Жолшыбай көзі көрген мұсылмандар
Бәрі де жолың болсын деді шулап.
Сарғайып абақтыда жатқан басым,
Түскен соң қара жолға кеттім қунап.

Темір тор, тар қапастан жеріген соң,
Құса боп ой қамаққа берілген соң,
Кезеңге Арғанаты шыққанымда,
Жыладым Тарбағатай көрінген соң.

Лепсіден дүйсенбі күн түстік жолға,
Кез болдық құдай қосып қайғы малға.
Келгенде Арғанаты бекетке,
Ағайын амандаса келді сонда.

Жақыпбек бұрын келді Бекбайұлы,
Жігіттің бағланы еді өзі құрбы.
Жаксының аруақ қонған тұқымы еді,
Келген соң жаны ашып, жылап тұрды.
Қаракөк бабасынан үзілмеген,

Кісінің баласы еді патша сынды.
Жанынан бес-он теңге ақша беріп,
Қош айтып, сол арада дұға қылды.

Қамбаймен келіп түстік Жұзағашқа,
Рақым қыл патша құдай көзде жасқа.
Сол жерде іздеп келіп амандасқан
Азырақ қоштасайын қарындасқа.
Ішінде Қаракерей Семіз Найман,
Атағы жайылған ел алты алашқа.
Баласы Данғасардың болыс Омар,
Адамға құдай берсе, дәулет қонар.
Жасынан үздік шыққан бағыланым,
Іс қылды ағайынға көңілі толар.
Пәкизе Омарменен қатар тұрып:
«Қарағым, жолың болсын!» – деді-ау солар.

Пәкиза, Балпық қажы асқар белім,
Бір демеп көңілімді тастап едің.
Бар болса бізден ката кешіңіздер,
Кеудесін дұшпандардың басқан едім.
Тап болдық ағын судың таязына,
Қазанғап қалды Ойжайлау оязында.
Қайран ел ыстығына күйіп едік,
Ақ патша қуды Сібір аязына.
Пристоп жазған екен Ачитанға
Қол қойып пригауар қағазына.
Сарыарқа, қош-аман бол, сайран жерім,
Дәм тартса, бар ма жазмыш қайдан дерің?
Көгенге көп жақсыны тізіп бермей,
Басымды қатерге өзім байлап едім.
Кішіні үлкен аға құрмет еткен,
Қош деймін Қаракерей, қайран елім.
Сәлем де Балтабек пен Сүбебекке,
Үзілмей келе жатқан қаракөкке.
Әрі қажы, әрі молла асылзатым,
Шыдамды батыр едің айтқан сертке.
Сәлем де Байбазар мен Тұтқышбайға,
Кісі еді тыныштықпен жүрген жайға.
Бас қосып Семіз Найман кеңес қылған,
Олардай берекелі ауыл қайда?
Дұғай-дұғай сәлем де Батырқанға,

Жатсам ұйқым келмейді ұзақ таңға.
Лепсіде үш күн келіп амандасты,
Жолығып рұқсат алып атұланға.

Босмойын Шәкіртпенен екі бағлан,
Кетпейді кімнен көшіп мына жалған.
Қапа боп тар қамауда жатқанымда,
Көтеріп көңілімді, есіне алған.
Шәкірт мырза ойымнан еш кетпейді,
Лепсіде жатқанымда іздеп барған.
Тар жер түгіл кең жерде жүргенімде,
Ат, ақша керегімнің бәрін алғам.
Қақпаған шаужайымнан бағландарым,
Жазғай-ақ көресіге есен-аман.
Осындай болам деген ойда бар ма,
Құданың құдіретіне не дүр шарам,
Жүруші ек түсімізде елге барып,
Жас ағып көзімізден тарам-тарам.
Ақтоғай бекетіне келдік жетіп,
Жас ағып екі көзден мөлт-мөлт етіп.
Айбатты, салтанатты болыс-билер,
Сол жерде амандасты құрмет етіп.
Сонан соң келіп кірдік пәтер үйге,
Құдайым салғаннан соң мұндай күйге.
Жолдастар қасымдағы сыртта қалды,
Жиылған қызмет етіп болыс-биге.

Ағайын, естен кетпес жылағаның,
Көл қылып көздің жасын бұлағаның.
Берікбол Түстікбаймен қатар тұрып,
Қонакқа бір күн бер деп сұрағаның.
Берікбол, жасыңыздан болдың болыс,
Бабаңнан бері қарай алдың қоныс.
Тиянақ, халқымызға ауылымыз ең,
Қараған аузыңызға қазақ, орыс.
Түстікбай артық туған бағлан ерім,
Артылған құрбысынан кемеңгерім.
Құдайға малын айтып шалып еді,
«Аман бол, көргенше, – деп – батыр шерім!»
Кір жуып, кіндік кескен қайран Арқа,
Есімнен кетер ме екен, әсте менің!
Бекіш би, көргенімше сіз де аман бол,

Кез қылған құдай қосып бір сапар жол.
Күнәлі көптен бөлек еш жерім жоқ,
Баласы Семіз Найман дұғада бол!
Мәміш би жасынан-ақ туған артық,
Айдын көл ағайыным жатқан шалқып.
Төртуыл, Қаракерей, Садыр, Матай,
Тереңнен тұнушы едің, түптеп тартып.
Баласы Төлегетай бұрып мойын,
Мәміш би жасынан-ақ туған артық.
Босатпай тұрып алды жолдың бойын.
Құдірет кісенімнің құлпын бұзып,
Қазақтың қашан көрем жиын-тойын.
Сүлеймен дұғай сәлем бағланыма,
Алланың пенде риза салғанына.
Сүлеймен Тұрысбекпен көп жылады,
Қош айтып, көз ұшында қалғанында.
Шаймерден, қош-аман бол, Сопы Рақым,
Ағалар ойлап тұрсам дүние жақын.
Қой сойып, қонақ қылды үш күн, үш түн,
Ойлаған шын пейілмен жолдас хақын.
Керейде дұғай сәлем Оразбайға,
Кісі еді желігі жоқ, қоңыр майда.
Жүретін бір қалыпта қайран ерім,
Солардай берекелі кісі қайда?
Байғамыт Терлікбаймен құдаларым,
Мың жылдық құдалыққа шыдағаным.
Қысталаң кезде қайыр іс қылғаның,
Ойынан кете ме еш тірі адамның.
Берікбол, Кәкімжан мен Болатбайым.
Аллаға қылған ісің бәрі дайын.
Кісісі Тойұғлы атам бәрі келді,
Білгізіп есен-аман, мәні-жайын.
Біреуі Оспан Жәутік көрінбеді,
Көп айтып басқа сөзді не қылайын.
Көп сәлем дұғай, дұғай қайран мырза,
Жасыңнан еліңізге болдың тұлға.
Бабаңнан бері қарай ер дарыған,
Намысың кеткен емес қазақ ұлға.
Қоңыр мен Есенсары бағыланым,
Көп ойлап құрбыларды қамығамын.
Дуаннан іздеп келіп амандасқан,
Кісіні ойламаған неғыламын.

Сәлем де Байқұлжаға дұғай, дұғай,
Рауа хажатыңды берсін құдай.
Жұрт билеп, қажы болып бабаң да өткен,
Болады кімге жолдас дүние сұмырай.
Айқасқан тай-құлындай құрбыларым,
Сібірге біз айдалдық жылай-жылай.
Байқұлжа, жаннан артық ғазиз басың,
Сағынып көп жылаған көзде жасым.
Айырылып ел-жұртымнан болдым пақыр,
Болады қай уақытта жарылқасын.
Секілді қалың тоғай қайран Тоғым,
Ағайын, қош-аман бол, қарындасым.
Жер мен көк сәулет алған Күн мен Айдан,
Сөзімді мен бір пақыр жұртқа жайған.
Аман бол қалың орман Қаракерей,
Орта жүз омыртқасы қайран Найман.
Бір шөкім топырағыңды ала кеттім,
Топырақ бұйырар деп енді қайдан.
Аман бол келгенің де, келмегенің,
Жүрегім шор боп бітті шерден менің.
Шыдамас намыс үшін уа, дариға,
Қолымды қиын жерге сермегенім.
Алдым тор, артым мылтық ентелеген,
Ұлықтың неше көрдім тергегенін.
Ел үшін еркек тоқты біз құрбандық,
Еншіге заң-зәкүннен он жылды алдық.
Қырандай қолға түскен көрбаламыз,
Жетелеп бара жатыр әлсіз жарық.
Еркіндік ер жігітке арман екен,
Алдында айдауылдың болдық ғарып.
Қайрансыз кен буады көкіректі,
Құдайым көл қылғайсың көп тілекті.
Шырылдап артта қалды бала-шаға,
Ұлықтар итжеккенге һүкім етті.
Келгенде отыз беске ойнап күлер,
Біз көрдік темір тұсау текіректі.
Ұмытпас Қаракерей бес боздағым,
Қорғаншақ көп жаманның несі кетті?!
Аман бол сәлем айтқан, айтпағаның,
Арасын енді айырдым ақ-қараның.
Кеміріп кісен жеді қызыл етті,
Артыма елді қимай көп қарадым.

Дұғасы халайықтың қабыл болып,
«Қайран ел, дәмің жазсын!» – деп барамын.

Ахмет Байтұрсынұлы (1872–1937)

Алты Алаштың ақылманы, қазақ әдебиеттану ғылымы мен тіл білімі ғылымының теориялық негізін қалаған, қазақ әдебиетінің аса көрнекті өкілі, ақын, аудармашы, ағартушы, мәдениеттанушы, көсемсөзші, XX ғасыр басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі болған Ахмет Байтұрсынұлы 1873 жылы Торғай атырабының Сарытүбек деген елді мекенінде дүниеге келген.

«Қырық мысал» (1909), «Маса» (1911), «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Баяншы» (1926), «23 жоқтау» (1926) еңбектерінің авторы. 1913–1918 жылдары жарық көрген «Қазақ» газетінің бас редакторы қызметін атқарған. Саналы ғұмырында ұстаздық-ағартушылық қызмет, саяси-қоғамдық жұмыстармен де айналысқан.

Ұлт ұстазы өзінің саналы ғұмырында бес рет абақтыға қамалып, 2 рет қиыр шығысқа айдалған. 1937 жылдың 8 желтоқсаны күні Алматы қаласында ату жазасына кесілген. 1988 жылы ақталды.

АНАМА ХАТ

Қарағым, дұғәгөйім, қамқор анам!
Арнап хат жазайын деп алдым қалам.
Сені онда, мені мұнда аман сақтап,
Көруге жазғай еді Хак тағалам!

Бара алмай, өтірікші болып әбден,
Семейдің түрмесінде отыр балаң.
Мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ,
Өкімет – өр зорлыққа не бар шараң?

«Үмітсіз шайтан болсын» деген сөз бар,
Жолдар көп жаннатқа да тарам-тарам.
Оқ тиіп он үшімде, ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.

Алданып тамағыма, оны ұмытсам,

Болғандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,
Ұялмай не бетіммен көрге барам?!

Көп айтпай, қысқасынан сездіретін
Балаңның мінезі бар сөзге сараң.
Кетер деп «суға құлап, отқа түсіп»,
Қайғы жеп, менің үшін болма алаң!

Отырмын абақтының бөлмесінде,
Бұйрықсыз көз жетеді өлмесіме.
Есіктің құлпы мықты, күзетші көп,
Ажалдан басқа ешкім келмесіне.

Қаламда лаухұлмахбуз ұмытқан ба?
Жазбапты бұл орынды көрмесіме.
Қаңбақпен салмағың тең бұл бір заман,
Лаж жоқ жел айдаса ермесіне.

Тайпалған талай жорға, талай тұлпар
Тағдырдың кез болып тұр кермесіне.
Солардан жаным-тәнім ардақты емес,
Орынсыз күйзелейін мен несіне?!

КӨК ЕСЕКТЕРГЕ

Не жазып ем, Құдай-ау, мен қазаққа?
Мүбтала ғып салғандай бұл азапқа?!
Адамшылық есебіне кірісіп,
Қолы жетсін дегендік пе, азатқа?

Жөн көрсеттім қазақ деген намысқа,
Жол сілтедім жақын емес, алысқа.
«Өзге жұрттар өрге қадам басқанда, –
Дедім, – сен де қатарыңнан қалыспа!»

Бар ма, қазақ, мұнан басқа қылғаным?
Неңді шаштым, неңді бұздым, былғадым?
Аштан өлген аталарың бар ма еді,
Тамақ үшін сатқан иттер иманын.
Көң тасыған көк есектер, бәріңе,

Қалдырмастан жағалай жас-кәріңе,
Үрім-бұтақ нәсіліңе қалғандай
Нық басылар кетпейтін мөр тәңіңе.

Бәрінді де іздеп қарап көрермін,
Тапқанымды тастамаспын, терермін.
Миллат үшін еңбектері сіңген деп,
Өсиет қып, кейінгіге берермін...

Асықпандар! Артымызда қазы бар,
Тергеп талай, сүйектерің қазылар.
Пайғамбарды сатып отыр тілла алған,
Яһудамен бірге аттарың жазылар.

Қинамайды абақтыға жапқаны,
Қиын емес дарға асқаны, атқаны.
Маған ауыр осылардың бәрінен
Өз ауылымның иттері үріп, қапқаны.

ҚА.. ҚАЛАСЫНА

Қош! Сау бол, Қа... жуылмаған,
Айдай бер, қалса адамың қуылмаған.
Әдепті, сыпайы елдің қалпында жоқ
Жасырын дыбыс шықты шуылдаған.

Бүркеніп, арсыздардың шайнауына
Жем тапты пісірмеген, қуырмаған.
Шыққан соң талғамайтын доңыздарың.
Қасына қиын болар жуу маған.

1907 жыл

ЖАУҒА ТҮСКЕН ЖАН СӨЗІ

Жанға көңіл қалып тұр, жан бұл күйге салып тұр.
Тән шыдамай арып тұр, жұртқа көңіл қалып тұр.
Жұртқа көңіл қалып тұр, жұрт жалғанға нанып тұр.
Өтірік өрлеп, күшейіп, шын жеңіліп, талып тұр.
Бақ дегенде байлау жоқ, уағдадан танып тұр.
Тағдыр шіркін тап беріп, тамағымнан алып тұр.
Пәле деген аңдушы аяғымнан шалып тұр.

Жала деген төбеті балтырымнан қауып тұр.
Жау білегін сыбанып, пышағын қайрап, жанып тұр.
Сауысқан, қарға, қарақұс жемтік аңдып, бағып тұр.
Көре алмаған күншілдің көңіліне мұным жағып тұр.
Табалаған жаманның шаян тілі шағып тұр.
«Әй, сені ме!» дегеннің айызы әбден қанып тұр.
Жаны ашыған жақынның жас көзінен ағып тұр.
Айыруға амал жоқ, қылышын жерге шауып тұр.
«Өлдеқалай болар» деп, жүрегі жұлқып қағып тұр.
Түгі жылы, білмедім: Түледі ме – нағып тұр?
Түлемеген түпкі дос, түлегенің барып тұр!..

Ығылман Шөрекұлы (1876–1932)

Ақын Ығылман Шөрекұлы 1876 жылы қазіргі Атырау облысының Қызылқоға ауданы Тайсойған ауылында дүниеге келген.

Жасында ауыл молдасынан оқып, хат таныған. 15-16 жасынан өлең шығарып айта бастады. Қисса-дастандарды кітаптардан оқып, замандас жырау-жыршылар арқылы көп жаттаған. Жас кезінде Атырау өңірінде аты әйгілі Абыл, Қалнияз, Нұрым, Досжан, Төлеген тәрізді ақындардың өлеңдерін өнеге тұтып, Жаскілең, Бала Ораз, Жылқышы, Мұрат сияқты ақын-жыраулардың көзін көріп, тәлім алған. Көзі тірісінде бірсыпыра өлеңдерін Ташкентте шығып тұрған «Сәуле» журналында жариялады. Сонымен қатар осы қалада 1836–37 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі мен оның жетекшілері Исатай мен Махамбеттің қаһармандық ерлігіне арналған тарихи дастанын бастырды («Исатай-Махамбет». Ташкент, 1925). Бұл дастан кейін де бірнеше рет жарияланды. Ақынның «Исатай-Махамбет», «Өзім туралы», «Ақындар туралы», «Шешендер туралы», «Батырлар туралы», «Халық алдында», «Толғау», «Күрең атқа» деген халыққа кеңінен танымал өлеңдері бар.

1932 жылы өзінің ауылында дүниесін салған.

ТОРДА ОТЫРҒАН АҚ СҰҢҚАР

Талқыға салып әр істі,
Қарадан ақты айырған,
Момынды нақақ қайырған
Үкіметім сен бе едің?
Он бесінші жәдіде
Сақшыменен алдырған,

Заңменен қаулы салдырған
Жауапкерің мен бе едім?
Сол қаулының күшімен,
Туманың жауыз ісімен,
Домаланған қаңбақтай,
Бұл калаға келгенім.

Бастан бір еркім кеткен соң,
Тергеуші бұйрық еткен соң,
Қисық аяқ, шилі арқа
Атымды арық қамшылап,
Бүкең де бүкең желгенім.

Сол күніммен қалада
Дәл он бес күн боп қалып,
Ерікті күнім тоқталып,
Сөйлеумен көңіл делбедім.

Бәрінен маған батқаны –
Үйімнің иесіз жатқаны,
Құзырлы қатын, бала жас,
Бакылап тұрған шаруама
Көңілді қатты бөлгенім.

Қалған соң жатып аялдап,
Хал-жайыңды баяндап,
Арызым осы бергенім.
Зарарлы санап қоғамға,
Хал-жайымды білмесең,
Етейін баян көргенім.

Бай болдың ба десеңіз:
Ғұмырымның ішінде
Дербес бітіп он саулық,
Қорамнан, сірә, өрмеді.

Би болдың ба десеңіз:
Екі дәуір үкімет,
Екеуінің тұсында
Ең болмаса сайланып,
Бір әкімдік көрмедім.

Қу болдың ба десеніз:
Өзімнен басқа адамға,
Қолымнан келсе, пайда етіп,
Келмесе, зарар бермедім.

Жиырма бестен асқан соң,
Отызға қадам басқан соң,
Қарсы тұрып күштіге,
Малша айдауға көнбедім.
Күштімен күшті арбасса,
Момынды сүйеп, демедім.

Жікшіл болдың ба десеніз:
Тарих жиып қолыма,
Саясатпен танысып,
Жікшілдермен алысып,
Бұзықтыққа ермедім.

Сұпы болдың ба десеніз:
Жаңалыққа түсініп,
Ескіні тастап ысылып,
Саясат хұқы үкімет
Тұрмысқа қарсы келмедім.

Ұлтшыл болдың ба десеніз:
Маңғол, түрік, мадияр,
Орыс пен парсы румнан
Халықшыл ерді баяндап,
Арасын жіктеп бөлмедім.

«Исатай мен Махамбет» –
Жастарға үлгі болсын деп,
Халқыма тарих өңдедім,
Журналға «Сәуле» сөз бердім.

Төрт жыл бұрын осыдан,
Ескілікті ескертіп,
Екі дәуір үкімет,
Екеуін де суреттеп,
Лениннің жайын тарихтап,
Тәжірибе қылып сөйледім.

Жазығым кедей болмасам,
Ақындар өткен бұрын да:
Аңсары Абат, кете Шернияз,
Адайда Абыл, Нұрымнан
Өлшескенде кем бе едім?!

Тарих жаздым алашқа
Аузымнан шыққан жырымнан.
Мен – заманның айнасы,
Көңілі үшін жұрттың бұрылман.

Қарадан ақты айыр деп,
Момындарды қайыр деп,
Айтамын осы сырымнан.
Менен де басқа нақақ бар,
Бір жайлы елдің адамы
Рушылдан соққы жеп,
Пәлеге нақақ ұрынған.

Қайта қарап бұл істі,
Әділдікпен тергесең,
Жарлыға жәбір бермесең,
Болар еді бір ыңғай.

Айтатын сөзім көп еді,
Тұратын сізден қорғалап.
Аяғымды жай басып,
Айтылмай қалған сөзді ашып,
Әдеппен тұрмын жорғалап.
Тежемесем тізгінді,
Сөйлеген сайын кетемін
Ақбөкендей ормалап.

Туғалы теңдік көрмеген,
Мықтылар ерік бермеген
Кедейлер оты қорғалап,
Көзінен жасы сорғалап.

Айтушы айтып жеткізсе,
Төреші сізден қам қалмас.
Атасы адам болған соң,
Қатесіз, сірә, жан болмас.

Қатем болса, ғапу ет,
Мақсатым еді сіздердің
Алдына келіп толғамақ.

Ат пен асын кем беріп,
Білімі жоқ кедейді
Ықпалымен меңгеріп,
Жат адам талай елде жүр,
Бәлені терген дорбалап.

Қорытындысы сөзімнің –
Жас қырандай көзі өткір,
Заманында қаһарман,
Жас елуге келгенде
Алдына келіп арыз айтқан
Мына отырған мен – қонақ.

Байқадам Қаралдыұлы (1877–1930)

Алаш қайраткері Байқадам Қаралдыұлы 1877 жылы Торғай уезі Қараторғай болысы №1 ауылда дүниеге келген.

Неплюев кадет корпусында оқыған Қаралдыұлы көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері. Торғайдағы екі жылдық училищеде білім алған. 1891 жыл мен 1916 жыл аралығында әр түрлі әкімшілік қызметтер атқарған. 1916 жылы ұлт-азаттық көтерілісті қолдаған Байқадам патша үкіметіне опасыздық жасағаны үшін дарға асу жазасына кесілген. Ресейдегі ақпан төңкерісі оның бұл жазадан құтылуына себеп болады. 1917–1918 жылдары Торғай уезінде халық комиссары болып қызмет атқарған. 1918 жылы Торғай уездік атқару комитетінің төрағасы болып сайланған. 1919 жылы Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери революциялық комитеттің хатшысы және әділет бөлімінің меңгерушісі болды. 1920 жылы Торғай уездік атқару комитетінің мүшесі және жер бөлімінің меңгерушісі болып сайланған. Байқадам Қаралдыұлы А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы секілді тұлғалармен бірге Мәскеуге барып Алашорда мәселелерінен байланысты келісімдерде болып, «Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитет құру туралы» декреттің жобасын әзірлеуге қатысқан.

1928 жылы шыққан «байлардың шаруашылығын тәркілеу» туралы қаулының негізінде қамауға алынып, 1930 жылы Семей қаласында өмірден өткен.

ҚОСТАНАЙ ТҮРМЕСІНЕН ЖАЗҒАНЫ

Қарағым, көзімнің нұры қалқам Данаш,
Қоршады-ау бақытсыздық болмай толас.
Қандыра мейірімді сүйем десем,
Жетпейді, амалым не, жайған құлаш.

Ел талап, кісі өлтірген ұрлығым жоқ,
Қиянат, жауыздықпен зорлығым жоқ.
Зарығып ақ түрмеде папаң отыр,
Кінәсіз әділетсіздік қорлығын деп.

Ілініп реніштің құрсауына,
Жетем деп қуаныштың қарсаңына.
Сабыр қып өзіме-өзім қуат берем,
Түспеске жүдеушілік қармағына.

Жүр екен мамаң, сәулем, қандай күйде,
Ол байғұс қалған шығар, болып сүлде.
Күйініп жүдеп, әбден болған шығар,
Үмітін болашақтан үзіп мүлде.

Жылында он алтыншы таланғанбыз,
Тергеуге бұдан қатты байланғанбыз.
Ес кетіп, жаннан күдер үзген шақта,
Төңкеріс себебімен құтылғанбыз.

Байқадам папаң, қалқам, қояды қол,
Туысым, елім, жерім, хош-аман бол.
Жылында мың тоғыз жүз жиырма тоғыз,
Ноябрь отызында жазылды бұл.

1929 жыл, Қостанай

СЕМЕЙ ТҮРМЕСІНДЕ ЖАТҚАНДА ЖАЗҒАНДАРЫ

Біз кеттік қош-аман бол, қайран елім,
Аманат үлкен-кіші, әже, келін.
Ел жұрттан тірі айрылу қандай қиын,
Барады балтыр сыздап, ұйып белім.
Іштегі қайғы-қасірет, жалын шоқты,
Суреттеп бітіре алмас айтып тілім.
Деп айтып өзімді-өзім жұбатамын:

«Заманның ағымына жоқ-ты сенім».

Ей, жұртым, қайғырарсың біз кеткенге,
Бұл заман ауыр тиген мал біткенге.
Адам азар елдің арбауына еріп,
Салынды өтірік-өсек түртінгенге.

1929 жыл, Семей

Екінші жазған хатым Данашыма,
Толған соң сағынуым қанасына.
Өзің түгіл хатыңа зар қылғаның,
Сыймайды ақылымның шарасына.

Баланың болмай тұрмас балалығы,
Астам ғой ананың да аналығы.
Анасы кешірмесе, бала сыйлап,
Білімге деп біліңіз шалалығы.

Балалар жетем десең адамдыққа,
Аулақ қаш, үйір болма жамандыққа.
Болады әншейін бір хат таныған,
Тоқтаған оқып жетпей мамандыққа.

Ұқпаған оқығанмен болмас маман,
Бәйгені қашаннан да алар талан.
Не кәсіп, не өнерден босқа қалған,
Тік бақай, сүйрік қолдан бар ма жаман?!

Өнердің ең жаманы бұқа пішер,
Еңбек қып бір аяқ ас о да ішер.
Ұқпаған шалағайдан болдың артық,
Кәсіптің әр түріне болсаң шебер.

Бұл нәубет уақытша келген басқа,
Болсын деп кейінгіге тәуір нұсқа.
Күйзеліп, ренжитін еш нәрсе жоқ,
Дейтіндер «біз алтынбыз», шықты мысқа...

Құрбаны портфель талас болған қалпың,

Тексеріп Мәскеу ашар мұның артын.
Шын озып, өтірік өліп, дұрыс орнап,
Төзіңдер, болар әлі-ақ жүзім жарқын!

Бала егер ақылды боп туса бүгін,
Ақтайды ата күшін, ана сүтін.
Баладан осал мінез көре қалса,
Ішіне ата-ананың толар түтін.

Мамаңа болғын тіреу жаным, Данаш,
Әр іске ақыл жұмсап, еппен жанас.
Маманды сенен басқа тапсырарлық,
Кімім бар ес білетін өзің санас!

1929 жыл, Семей

Мәди Бәпиұлы (1880–1921)

Қазақтың ақыны, композиторы Мәди Бәпиұлы 1880 жылы Қарағанды облысы қазіргі Қарқаралы (бұрынғы Егіндібұлақ) ауданында дүниеге келген.

Қарапайым халықтың құқығын қорғап, әлеуметтік әділетсіздік және теңсіздікті сынағаны үшін биліктің қудалауына ұшыраған. Жалған айыппен түрмеге қамалып, Атбасар, Қарқаралы, Семей, Омбы түрмелерінде отырған. Қамауда отырғанда әділетсіздіктерге күйініп, бостандықты аңсаған «Қаракесек» әнін жазды. Халық арасына оның «Үшқара», «Мәди», «Шіркін-ай» және т.б. әндері кең тарады. Мәди түрмеде отырып 1916 жылғы көтеріліске үн қосты, өзінің өлеңдерінде патша үкіметі мен жергілікті феодалдардың зорлықшылдығы мен жүгенсіздігін айыпталған.

1921 жылы акын дүниеден өткен.

ҮШҚАРА

Арғы атам әулие өткен ер Қазыбек,
Бекболат оның ұлы болыпты бек.
Тіленші – одан туған абзал шері,
Қарадан хан боп өткен бәрі асыл тек.

Атамыз одан кейін Алшынбайды,
Кеменгер ақыл ойлы терең сайды.
Атағың Алатаудай бабаларым,

Көрдің осы күнде біздің жайды.

Сұрасаң Мәди еді менің атым,
Кем емес еш адамнан салтанатым.
Кешегі Бауыр-Бошан ортасында,
Біреуден кем тұмаған менің затым.

Қақабай Бапан еді бір туысқан,
Аянбай өле-өлгенше кек қуысқан.
Ақымақтық, надандық бәрін тастар,
Болмады жанашырлық бір туыстан.

Үшқара басың биік мұнар шалған,
Сұмпиып өте шығар мына жалған.
Тар есік, тар босаға жаман екен,
Ер едім ел ішінде сайран салған.

Жаралдым жалғыз қылып әуел бастан,
Қайтпаған қайран маңдай қара тастан.
Мөр басса босқа болыс не қылайын,
Мөр басып туған ағам болды-ау қастан.

Шоқпардың жылқы жайдым даласына,
Не қылдым Қақабайдың баласына.
Өрісте жылқы жайып жатқанымда,
Бес солдат алып барды қаласына.

Абақты қатар-қатар болады екен,
Ішіне жақсы, жаман толады екен.
Ішіне абақтының кіріп барсаң,
Көңілің су сепкендей болады екен.

Сүйендім абақтының шарбағына,
Сыйындым атам Қазыбек аруағына.
Бұл күнде қаршығадай қалықтадым,
Бұл күнде мен аңшының қармағында.

Бауырынан Үшқараның аса алмадым,
Жайқалтып топырағын баса алмадым.
Есіме, қайран елім сен түскенде,
Көл қылып көздің жасын баса алмадым.

Көкорай көкке біткен шалғынымын,
Ішінде көк қаршыға алғырымын.
Тайдың да ат бәйгеден дәмесі бар,
Бәпидің атым Мәди жалғзымын.

Ақ қаптал ағайыннан арқам жауыр,
Өкпем жоқ, кеудемдегі бәрі бауыр.
Дұшпанның сүнгі найза сұққанына,
Туыстың саусағымен түрткені ауыр.

Көп үшін өзім келіп торға түстім,
Білмеймін не болары ақыры істің.
Елім деп еркелеткен, еркінсіткен,
Қайран ел, көзден жас боп бір-бір ұштың.

Қамауда қалған көңіл қайта жасып,
Шыққанға бір серпілді судай тасып,
«Ұлықтан рұқсат жоқ» деп қайта жапты,
Көңілді қапалық пен қайғы басты.

Алты айға кесіп сапты ұлығымыз,
Ұлыққа жақпай тұр не қылығымыз.
Алты ай алты күндей болар еді-ау,
Қалмаса Қақабайға құрымымыз.

Жараттың жалғыз қылып әуел бастан,
Қайтпаған қайран жүрек қара тастан.
Қас жауым басқа болса өкінбес ем,
Қақабай «Қаракшы» деп мөрін басқан.

Сыланбек, адам едің ақылың мол,
Жаксыға жиылмай тұр жабылған тор.
Жай білер осы күнде жаксы бар ма,
Басыңды кім сыйласа жакының сол.

Басыңнан бақыт кетсе құда кетер,

Бақ күндес ағайының түпке жетер.
Бақ-дәулет қайта оралса, кеткен досың,
Түлкідей төстен қашқан сылаң етер.

Әнипа, айналайын, қайран анам,
Семейдің түрмесінде отыр балаң.
Жазықсыз, кісі өлтірген айыбы жоқ,
Қайтесің, сұм тағдырға бар ма шараң.

Сәлем де Игісінге балдызы едім,
Бәпидің жал-құйрықсыз жалғызы едім.
Артымнан ат ізін сап бір келмеді,
Шіркіннің, көңілін неден қалғызып ем.

ДОСТАРЫМ ОТЫРМЫЗ БІЗ АБАҚТЫДА

Достарым, отырмыз біз абақтыда,
Қатулы бәрімізде қабақ мұнда.
Қабаған иттей Колчак жөндеттері
Бермейді мезгілінде тамақты да.

Тойдырдың бит пен бүрге, қандаланы,
Күн жырлап, түндерге түн жалғанады.
Отырмыз бұл қапаста сәуле көрмей,
Мәдидің елге естілмей салған әні.

«Сары алтын – сабыр түбі» деген сөз бар,
Бойласа, мұңға терең, қайғы қоздар.
Ойменен тым қамығып, жасымаңдар,
«Елім» деп еңіреген санлақ боздар.

Жаксы інім, Нығметім, қыран құсым,
Мәңгіге өлмеуі хақ ұранды ісін.
Күн туып жөндеттердің торы қирап
Соңыңа еліңді ертіп тұрармысың.

Тіліңнің балы тамған бұлбұл інім,

Арналған елің үшін мол білімін,
Сыйынсаң тәуекелге тәңір жақтар,
Бәрі де ұмыт болар бұл күніңнің.

Ертең-ақ ел ерлері беріп қолын,
Құтқарар бізді бақыт ашып жолын.
Әрдайым жігер берші, бәрімізге,
Байқайтын батырым ең оңы-солын.

Айдалдым Атбасарға ана жылы,
Халыққа мұң боп келген қара жылы.
Тұрғандай әлі менің құлағымда,
Сондағы сарнап салған дала жыры.

Қалың ел ақ патшаға айбат шегіп,
Бар қазақ атқа отырды әскерге еніп.
Топтанса исі қазақ балалары
Ленин де берер теңдік бізге әкеліп.

Сондықтан қазір босқа торықпайық,
Сұңқардай құзға өрлеп қалықтайық.
Жау бізді жоя да алмас, соя да алмас
Күрестен тек өзіміз жалықпайық.

Олжабай Нұралыұлы **(1881–1935)**

Саққұлақ шешеннің немересі Нұралыұлы Олжабай Ерейментаудағы Қоржын көлінің жағасындағы ежелден Бөгенбай батыр, кейін оның немересі Бапан би ауылы деп аталатын елді мекенде 1881 (жылқы) жылдың 8 наурыз күні дүниеге келді.

1935 жылдың 25 сәуір күні қайтыс болған.

ТҰТҚЫН **(А.С.Пушкинше)**

Тұтқын жатыр қамаулы үйде қарысып,
Дөңбекшиді жүрегімен алысып.
Жүйрік қиял оң мен солға шарқ ұрып,
Үміт, қауіп бір орында жарысып.
Құр қиялдан басқа түк жоқ айналар,

Кейде қара бұлт басқа кеп байланар.
Кейде үміттің жалқын нұры жалындап,
Жанға сая жай тапқандай жайланар.

Жігер, қайрат бір орынға жиналып,
Ойды кернеп, жан сезімі қиналып.
Кейде өзіне, кейде өзгеге кіжініп,
Не үшін былай болдым мен деп ойланып.

Қиратқандай қарсыласқан тау-тасты,
Мың шатаққа киліктіріп бір басты.
Еркін күнің, елің-жерің елестеп,
Албастыдай алпарысқан ой басты.

Күнде ертеңмен үміт көзге елестеп,
Үміт, қауіп, уайыммен жүдеттіріп, мұң асты.
Құр қиялдар жүдетті ғой жүректі,
Миды жедік, ойды жедік, не бітті?

Өркім еккен егінінің дәнін жеп,
Көретұғын жер осы ғой қызықты.
Қандай халде болсаң-дағы аяныш,
Тағдыр деген – адамзатқа таяныш.

Тәуекелге таяндағы, қажыма,
Тұрса-дағы дәл алдында таудай іс,
Біреу неген, біреу деген кісіміз,
Құтылуда бар ынтамыз, күшіміз.

Кейбіріміз шенқұмардың құрбаны,
Болмаса да еш жазықты ісіміз.
Жаңа жолға түсіне алмай беттеген,
Сорлы қазақ елі соқыр жетпеген.

Тәсіл қылып Некең еккен мерез дерт,
Сүтпен берген жалақорлық кетпеген.
Кей шенқұмар соқыр жұртпен бірге ығып,
Жала-өсектен босана алмай тұншығып,
Сүйгенін сымдай, сүймегенін жұп-жуан,
Күн сәулесін көрсетпей тұр жақсығып.

1926 жыл

КҮЙІНШ

Туысқаным, елім-жұртым, досыма,
Жазда жазып, қыста қысқан қысыма.
Күнге қарай күнде желкен мінезін,
Сыр шығарды-ау ықтиярсыз сыртыма.

Күнім шырай тартқанда сен бет беріп,
Малды-жанды ортаға сап серт беріп.
Күнім сұрғылт тартқанда, сен сырт беріп
Нандым, шаптым, талай ердім алдауға.

Жаным құрбан, елім, сенен қалмауға
Ел қамын жер Едігесі болсам да,
Жауда қалсам, көздің қырын салмауға.
Қайда қашқан? – маңайымда бірі жоқ,
Жан салатын жау жүректі ерім жоқ.

Өкпелеуге оларға да орын жоқ,
Хайырын көрер, шырай берер күнім жоқ.
Надандықта хайуандай ғып жіберді-ау,
Жойып тұр ғой жанашырлық жігерді-ау.

Көзге шырай, сырттан сырдақ тартатын,
Таба алмассың мұндай арысyz шеберді-ау!
Мұндай жұртта қандай адам оңады?
Жылы жүрек мұздай суып тоңады.
Көрге кірмей құтылмайтын болған соң,
Тұтқын болып ортасында тұрады.

1926 жыл, Ақкөл – Жайылма

АНАМА

Ана – жаным, сенің орының өзгеше,
Қолға түспес қымбаттымсың іздесе.
Басқа жанға күнің біткен, қуарған,
Маған әлі тіршілігің неше есе.

Ана – жаным, дұғагөйім таяныш,
Қандай халде болсам-дағы аяныш.
Жетім күнде көз жасымен өсірген,
Тілеп, жылап, тәрбиелеп ерте-кеш.
Қалың қайғы, қара күндер ішінде,

Жазылмайтын ауыр жара үстінде.
Паруана боп бетке қақпай әлпештеп,
Айнымайтын ақ тілектің үстінде.

Ақ жүрегің кіршігі жоқ сүттен ақ,
Майдан жұмсақ, балдан тәттірек.
Бір минутты бос еткізбей тілектен,
Өмірінің өр басына келген шак.

Сенен қымбат ешбір адам жоқ маған,
Гауһарымсың жүрегімде сақтаған.
Қатын-балам, туысқаным-туғаным,
Қайсы сіздей жүрегімен ақ маған?

Бас ауырса, жанды құрбан қылатын,
Түзде жүрсем, аңсап, шөлдеп тұратын.
Аттанарда садақа айтып, сәт таңдап,
Сылап-сипап, дұға үшкіріп қалатын.

Үйге келсем: «Түс», – деп тосып тұратын.
Тамақ ішсем: «Іш», – деп асын қоятын.
Махаббатты жылы жүрек жүзбенен,
Мәңгі сүю жүрегінде қалатын.
Сүйткен, ана, айырылатын күн жақын,
Таба алмадым сізден маған кім жақын.

Жел жағымда қорғанымсың таянған,
Сіз өлген соң мағандағы көр жақын.
Таусылмайтын нәрсе бар ма өмірде?
Айырылмайтын еш нәрсе жоқ көңілде.
Уа, дүние, өтерсің де кетерсің,
Ақ тілегің бірге кірер көріме!

ҚҰДАЙҒА АРЫЗЫМ

Қырық алтыда жасым бар, жылым – жылқы,
Адасумен түзелмей жүрген құлқы.
Сайрандап өткен күнім – ойран екен,
Есім жиып, келіпті өмір қырқы.
Қырық деген сұм өмір қырықты ойды,
Іштен қулап қойыпты тұла бойды.
У ішкендей өткенге өкінсем де,

Алдамшы өмір алғанын бермей қойды.
Күз болғанда көкорай қуарғандай,
Шаш, сақалға ақ кірді суалғандай.
Қызу күшім, қызықты өмір өтіп,
Итермелеп есіктен шығарғандай.
Есікті ашсам, ар жағы салқын дала,
Қанекей, таба алсамшы баска пана!
Іс бітті, куда кетті қолға түспей,
Есім жиып, есалаң болдым нала.
Япырау, анау қандай, мынау қандай,
Адасып айдалада қалған жандай.
Тәуір-ақ сені дос деп сеніп едім,
Артыңа кеткенің бе бір қайырылмай?
Жан оңар ма тоналған салқын күнде?
Бой да суық, ой суық – бір шерменде.
Балдай деген дүние удай екен.
Зақым тиген жаралы шер кеудемде.
Дүниеде мен термеген не боқ қалды?
Бүкіл қорда жиналып ішке барды,
Артым – шаң, алдым – тұман, бас айналып,
Ем таба алмай уланған жүрек жанды.
Бұл зарымды кетемін кімге шағып?
Оңдырсын өткен күнім мені не ғып?
Неше түрлі сасықпен сатпақтаған,
Жаман иісі жанды өртеп, жүрек жарып.
Көксегенім жас шағым, күнім емес,
Былғанышпен бұл өткен өмір емес.
Есімді жинамаған есер күнім,
Еске түссе, адамға не дегізбес?
Ешбір дауа таба алмай ой сандалып,
Қайғырғанмен қайтпасын анық біліп.
Бір Құдайдан баскадан ем таба алмай,
Қара жүзбен жабыстым өзіңе көп.
Зарыққанды жарылқаушы жалғыз өзін,
Қапа боп қайғыратын келді кезім.
Азық жимай жаныма азап жиып,
Әлек еткен бір жанмын өзіме өзім.
Сенен басқа нәрседен күдер үздім,
Опасызын өмірдің әбден сездім.
Беті жара қапалы қашқыныңды,
Ант ішкізіп алдыға алып келдім.
Кешу сенде, жалынып жылау менде,

Айтқаныңды қылмаған мен бір пенде.
Пазылыңа ал мені аяп мейірім сал,
Не демедім, не жемедім өткен күнде.
Мен несіне жан болып тудым екен?
Жасымда өлмей, неге өсіп жүрдім екен?
Жалғанды жалған демей жандос көріп,
Соңына сонша неге ердім екен?
Мен несіне жалғанда сендім екен?
Тізгінді неге еркіне бердім екен?
Өткен күнге өкініп, тәубе қылсам,
Жалынсам, жаппар ием кешер ме екен?
Кешер тәңірім, кеспейін үмітімді,
Жазығым болса-дағы таудай мінді,
Рахматың мол, пазылың кең мейірбанды,
Таянып, жойып тұрмын қауіпімді!

1927 жыл, Ақкөл – Жайылма

ӘБІКЕНГЕ

Сағындым ғой Абақандай інімді,
Хатыңды алып, амандығың білінді.
Бұлт астынан жарқ еткен күндей-ақ,
Саулығыңа шаттық жылытты бойымды.
Өткен күндер көз алдыма елестеп,
Қиялыма айнадай боп көрінді.
Қаяусыз дос, қажымаған бауырым,
Іш-тысына иманымдай сенімді.
Кеңдікте де, тарлықта да бір қалыпта,
Күнің үшін өзгертпеген пейілді,
Қаршадайдан қасыма еріп, қасарып,
Жан аямай көп сіңірдің терінді.
Күлсем, күлдің, жылағанда жыладың,
Өткізгенде толқыңдалған өмірді.
Бозбала боп, қыз бала боп қуғаның,
Мас бурадай аз күн құрдық сейілді.
Ұят-ардан, шаруа-малдан безініп,
Жағаладық қызойнақтай жиынды.
Өтті-кетті, тәтті базар тарқады,
Өкінгенмен қайта қайтпас күнімді,
Одан өтіп, ер де жетіп, ел билеп,
Оңды-солды елге салдық оңыңды.

Ойын түбі шынға айналып, шыдамай,
Елдің іші бізге қарсы бүлінді.
Айғай-жарыс, қылдық алыс жығуға,
Білім, білек кейде теріс ұрынды.
Ел биледік, сөз сөйледік қағусыз,
Заманына, соңымыз деп сиымды.
Мен – піріңмін, көп былғадым жолсызға,
Жойғандай боп адамшылық құныңды.
Артқа қарап, айнаны алып қарасақ,
Көрмеймісің шым-шытырық жолымды.
Ол күнәнің бәрі менде – мен ұстаз,
Бере алмадым адамшылық ғылымды.
Одан көрі, ес жинадық бермейтін,
Ел күткендей, іс еткендей орынды.
Халыққа өтеп өткен күннің борышын,
Біразырақ еңбек еттік тиімді.
Салқындықты біз де жойып үйлестік,
Елдің іші бізге қарай жылынды.
Құтырғандық елде емес, бізде екен,
Ес жиған соң өзімізге сезілді.
Өмір өрін сондай халмен тауысып,
Ойға қарай көрдім аққан жолымды.
Құдигандай құйрықтан ап сор соқты,
Домалаумен бұрылтпады мойнымды.
Ойға қарай соғып қырсық бұл басты,
Соққысынан жан әлсіреп сүйрелді.
Жат ел-жерге, тірі көрге түсіріп,
Ауыртпалық сор маңдайға жиылды.
Күн көруге, жөн жүруге күй қалмай,
Ем таба алмай, ақыл жолдан бұрылды.
Қандасымнан, жан досымнан айырылып,
Қайғылы оқпен, кеуде шокпен күйінді.
Елім қайда, көрмей тұрмас сен қайда?
Тарқататын, дертті болған шерімді.
Бір біз емес, жалпылаған әлеумет,
Сұрапылдай сүрін үрген ығыңды.
Таянышым жалғыз ием болмаса,
Кімге шағам, кім тыңдайды мұңымды?
Елді билеп, сан сапырған күн бітіп,
Сұмырай тұрмыс басқа жаңа киілді.
Жас күніме, мас күніме кездеспей,
Кеш күніме, бос күніме үйілді.

Көтере алмай ауыр жүкті ой қажып,
Беріп жатыр неше түрлі сиымды.
Бұл да бітер, ол да біткен сияқты,
Қайта келмес өкінішті күнімді.
Көрісетін, күлісетін күн болса,
Одан басқа тілек жоқ бізде енді.
Күн осылай, жазмыш солай, бауырым,
Тағдыр тастай жылжымастай құрылды.
Ием иер, ерік тиер күн болса,
Кешсе тағдыр, шеше шиін түйінді.
Қыстың жазы, күннің түні кезекті,
Жер көгерер, мал семірер тойымды.
Рахматынан үміт үзбес шын мұминмін,
Жойса тұзақ, берсе жұмақ орынды,
Жұбанамын, қуанамын, уанам,
Қажытпаймын, қайратқа артып бойымды.
Мәз болармыз жазы болса жан кіріп,
Тұрмыс ашса жылышырай қойыңды.
Кел, бауырым, қолыңды бер, құшақтат,
Көргенімдей көрісейін өзінді.
Үш мың шақырым болса-дағы арамыз,
Міне, сүйдім бетке тақап ерінді.
Мейірім салар, мейір қанар күн болар,
Сабыр беріп кешіктірсе елімді!

1930 жыл, Тайсойған құмы,
Қызылқоға ауданы, Гурьев облысы

МОЛДАЖАНҒА

(Молдажан Жадаев (1879–1949) замандасы, туысы)

Бірінші хат

Сағынған құрдасыма сәлем бізден,
Қуандым хатыңды алып мен де сізден.
Ет пен тері айырылмай тірі жүрміз,
Тұрмыста не көрмейді пенде деген?
Тәңір берген сиына-ризалық қой,
Мұңминге бір борышты сенім деген.
Аттың басын тартпаған асау кезде,
Нелер сұмдық көрмедің «жауыз» менен?

Бірінші – Алла, екінші – ел кешпесе,
Құдайыма барармын не бетіммен?
Сүйткен мені мақтауға сиғызғаның,
Тысқарылау кетеді әділ жөннен.
«Жоғалған сабы алтын деп пышақтың»,
Жөн емес «пәленім» деп мақтай берген.
Оданда қымбат нәрсе – жанбауырлық,
Дамылсыз шіркін жүрек соны іздеген.
Төл едің бір жыл туған жылқы жылда.
Жаралған жылқы мінез желік желмен,
Сен анау, мен мынадай алып қашқан,
Аттай-ақ ауыздықпен жерді сүзген.
Орынына жұмсай алмай өмірің өтті,
Жан едің табиғаттың сиы тиген.
Сөзіңнің жетегіне ерген болсаң,
Бәйге алатын жан едің қатар төрден.
Заман тиып тиылған тәубе болмас,
Өзіңді өзін тоқтатсайшы терең оймен.
Құрдасым, батам да осы, төрем де осы,
Қайта айналма айғырдай боғын иіскеген.
Сөз қисыны солайырақ кеткен шығар,
Бір есердің адасқан кесірінен.
Ақылды айтпадым ба, алмадың ба –
Ол жері бізге жұмбақ шешілмеген.
Жылқы ыққан доңыз жылғы сұрапылдай,
Қандай мал қалды адаспай үйірінен?
Сол үшін өткен-кеткен күннің бәрі кешу,
Енді қайтпай жоғалсын сол бетімен.
Сәлем айт ел ел мен жерім, бауырыма,
Жыр арқылы естісін, сіздің тілден.
Өзім жоқ болсам-дағы сөзім кезіп,
Көрісіп қандасыммен, ел, жеріммен.
Түн болса, ол да өтіп, таң атпай ма?
Өмірдің жазы болып, қысы болып,
Ыстық пенен суықтан дәм татпай ма?
Өлмеген күл көрмей ме талай күйді?
Рахат берсе, мехнатын таратпай ма?
Үміт кескен Жүсіпті Жақып көрген,
Жоқты бар қылам десе, жаратпай ма?

1930 жыл, Гурьев қаласы

Екінші хат

Сұлудың біткен шағы кемпір болып,
Ай жүзі қара болып қалған солып.
Бір кезде қумай құсы айналған бас,
Бұл күнде былғанып жүр қарға қонып.
Сұлудың сағынатын түрі қалған жоқ,
Тұрмыстың тұс-тұсынан тоқпағы ұрып,
Айырылып өткір ойдан, жарық мидан,
Қалың шер, қалың қайғы тұман тұрып.
Адасқан балапандай ұясынан,
Сарғайып сандалғаннан әлі құрсын.
Бір кезде мал жемейтін қаудай шірік.
Қартайып, көрік өліп, білім сөніп,
Тоздырғыш табиғаттың заңын көріп.
Мазактап тағдыр басты қуаламақ,
Біресе ойға, біресе қырға сүйреп.
Жалғыз-ақ төркін жұрты есінде әлі,
Сағынып сары майдай жүрегі еріп,
Қарағым, қарындасым, қайран халқым,
Қайтейін, қайғырамын халім құрып.
Айнала анталаған құрбы-құрдас,
Аға-іні, келін-жеңге қызығыңды.
Бәріңмен көріскенде ойнап-күліп,
Болса да қандай қасым қандасымнан,
Жүрегім шыдар ма еді тұрса келіп?
Арманым-бауырларым, аман көрсем,
Кеудеме басар едім сүйіп-құшып.
Төркіндеп төркініме көріскенше,
Қалмасам жарар еді ажал келіп.
Болады көріскенше кім бар, кім жоқ?
Барады ойға қарай өмір төніп.
Төбеңе төрт аяғы ойнақтасын,
Осынша алыс жерге мені беріп!
Жезденнің өжетіне жарар күйі жоқ,
Сонда да дамыл бермес күнде керіп.
Тастаса талақ қылып қуанар ем,
Көмілсем төркінімнің қолында өліп!

1930 жыл, Гурьев қаласы

МЕН ДЕ ӨТЕРМІН

Шіркін-ай өткен өмір – түс қой көрген,
Елестеп көз алдына бәрі келген.
Ілескен не берсе де, бірі де жоқ,
Сонша өмірден бойыма не бар ерген?
Замандас, сыйлас, құрдас, қайран қандас,
Ортаңда қаздай қалқып өмір сүрген.
Айырылып туған елден, туған жерден,
Адасқан жан сияқты түзде жүрген.
Солардың бірін көрмей, көзден жат боп,
Толды ғой сорлы кеуде қалың шермен.
Ортаңда сайран қылып өскен басым,
Бұл күнде бөтен жерде қаңғып жүрген.
Жүдеткен мазақ емес ел мен жерім,
Сағынып екі көзге әлім келген.
Жұмақтай туған жерім болса-дағы
Рахат саналады бейнет көрген.
Не көрсең де ел ішінде, арман бар ма?
Жаксы-жаман болса да өз еліңнен.
Қарындас, аға-іні, құрбы-құрдас,
Қалайша мейірім қанар жат ел, жерден?
Қызық күн, жемісті өмір артта қалып,
Енді біз – бір көсеген көрген күннен.
Қайтадан жат болуға сағынбаймын,
Жан жоқ жақын ұрқын іздеп келген.
Дүниеден жылай-жылай мен де өтермін,
Дауасыз әм шарасыз мұңды дертпен!

1930 жыл

МЕНИ ДЕ ЖОҚТАЙТЫН КҮН КЕЛЕР!

Дүниеге есік ашып түскен жер,
Қалың тоғай панасында өскен жер.
Қырық алты жыл қонақ болдым үстінде,
Қош бол енді, кіндігімді кескен жер!

Ер зарына құлақ салмас мылқау жер,
Келсін-кетсін қайғырмайсың, бәрі бір.
Желді күні толқын қағып, желігіп,
Жайда бетің күлімсіреп, Қоржынкөл!

Ел кетті деп, екі елі орта түстің бе?
Біз кетті деп маған еріп көштің бе?
«Сенің орының – бір қурай», – деп, қол сермеп,
Мейірімсіз көл, жүрегімді кестің бе?

Мен кеткенмен орынбасар ел келер,
Сені-дағы иемденер ер келер.
Сен керексіз қылсаң-дағы, Қоржынкөл,
Мені-дағы жоқтайтұғын күн келер!

Сай-салаңнан мөлдір бұлақ ағатын,
Жағалай тау жайып тұрған қанатын.
Ортасында айға ұқсаған Қоржынкөл,
Қош-қош, көлім, ішсем мейірім қанатын!

Қоржынкөлдің балапаны – мен едім,
Қаздай қалқып, ортасында жүр едім,
Дауылдай соқты, қаңбақ ұшты алысқа,
Қош-қош, елім, мағұлымсыз көрерім!

Кімдер сені мекен қылып, көшпеген?
Қандай ерлер сенен сусын ішпеген?
Кейде шат боп, кейде зарлап тұрмыстан,
Нендей дәурен бастарынан кешпеген?

Саған құймай тасқын бұлақ суалса,
Сала-сала сұлу ағаш қуарса?
Көктен жаңбыр, жерден тасқын тартылып,
Қоржынкөлдің мөлдір суын бу алса?

Атың құрып, айдын шалқар көл деген,
Аты аталып «қара тақыр шөл» деген.
Табиғатта өзгермейтін нәрсе жоқ,
Құдай солай қылса оңай, біз – неген.

Сондай күндер келсе, көлім, басыңа,
Мал менен жан жолаp ма екен қасыңа?
Шүкіршіліктен жаңылғанбыз бәріміз,
Сабыр-сабыр, тасыма, көлім, тасыма!

ЕЛІМ – АЙ!

Қадірлескен елім-ай!
Сарыарқа сайран жерім-ай,
Құрбы-құрдас, замандас,
Аға менен інім-ай!
Үлкенін – апа, кішісін – қарындас қылған жұлым-ай!
Бәріне ортақ, теңмін деп,
Сыйласқан жақсы күнім-ай!
Ортаңнан ұштым қаңбақ боп,
Кетемін бе көре алмай?
Жұмақ иісі аңқыған,
Кіндік кескен жерім-ай!
Ішсе, сусын қанатың,
Зәмзәм түсті көлім-ай!
Айырылғанда ел, жерден,
Қиналды ғой жаным-ай!
Артымнан топырақ шашсаңдар,
Кетер ме едің сағынбай?
Естігенде ел зарын,
Тұрамын қайтып қиналмай?
Аман бол, есіл халқым-ай!
Берсін Тәңірім артын-ай!
Тірілігіме өкінем –
Елден топырақ бұйырмай.
Айтып сөзім таусылмас,
Бекер күйіп жаным-ай!
Қабыл болса көз жасым,
Қосам десе тағы оңай.
Тәуекелге таянып,
Тәуекелге таянып,
Тұрғаным жақсы қажымай.
Нендей ерлер тұрмыстан,
Өткен емес жаңылмай?
Солардан жаным тәтті емес,
Сабыр қыл деген бір Құдай.
Хош-хош, елім, бауырым,
Көрерім, көрмес екі талай!

Тұрмағамбет Ізтілеуұлы (1882–1939)

Алаштың ақыны, әдебиетші, аудармашы, үлкен дін қайраткері Тұрмағамбет Ізтілеуұлы 1882 жылдың 9 шілдесінде қазіргі Қызылорда облысының Қармақшы ауданы, Тұрмағамбет ауылында дүниеге келген.

Алдашбай ахуннан сауатын ашқан ақынның бүкіл өмірі білім-ілім іздеумен өткен. Бұқара қаласында әуелі «Мир араб» (1896–1899), кейін «Көкілташ» медреселерінде (1896–1905) оқыған. Араб, парсы, шағатай тілдерін жетік меңгерген. «Көкілташ» медресесінде тәжік жазушысы Садриддин Айнимен достасып, қабырға газетін бірге шығарысқан. Өзі медреседе оқи жүріп, қарақалпақ елінде бала оқытқан. Осы тұста «Шәкірттерге», «Ұстаз ұсынысы», «Шөлмек» өлеңдерін жазған. 1905–1925 жылы ауыл мектебінде мұғалім, 1936–1937 жылы Қазақстан Халық ағарту комиссариатында ғылыми қызметкер болған.

Тұңғыш мысал өлеңін «Қара қоңыз» 14 жасында, алғашқы дастанын «Мәрді диқан» 18 жасында жазған. Нәзиралық дәстүрмен шығыстық сюжеттер негізінде жазылған «Данышпан карт», «Тұтқын қыз», «Рауа бану» секілді дастандары бар.

Алаш азаматы 1939 жылдың 15 мамырында дүниеден өткен.

ТҮРМЕДЕ ЖАЗЫЛҒАН ЖЫРЛАРЫ

Қасқырда қуат қалмаса –
«Апа» дейді ешкіні.
Тоңған – торқа көреді
Қырық құраулы ескіні.
Бұзылса да, үміт үзбе
Ісіңнің, ерлер, кескіні!
Ұмытарсың, күн шықса,
Айсыз түнгі кешкіні.
Бірде тұман, бірде ашық,
Бұл дүниенің бес күні!

КІРІШТАР

Іс түсті биыл маған үсті-үстіне,
Түспесін мүшкіл жұмыс еш кісіге.
Кітаптан оқығанмын жазған онда:
«Сауап, – деп, – еткен қайыр үш кісіге».

Бірінші – байдан жарлы болса адам,
Екінші – дәрежеден тайса қадам.
Үшінші – өзі ғалым кіріптар боп,
Азапқа арылмастай қалса дауам.

Осының үшеуі де бар басымда,
Айтар мәрт бүкпей сырын жолдасына.
Бірге өскен, қатар туып қадірданға,
Болар ма сырды баян қылмасында?

БОЛЫҢДАР САУ САЛАМАТ ҮЙ МЕН ІШІМ

Болыңдар, сау-саламат үй мен ішім,
Туысқан тілектес боп үлкен-кішің.
«Болды, – деп, – бұл қалайша, – қапаланып,
Оңбасын ешбіріңнің бұған түсің.
Ашпастан ақиқатын аудандық сот,
«Қылды, – деп, – қалайда да қатаң қысым».
Өтініп, облсотқа арыз бердім,
«Жөнде, – деп, – жолдасыңның осы ісін».
Сол сөзім қабылданып қала қойса,
Ұстармын қуаныштың қолға құсын.
Бәрі де осылардың ұмытылып,
Жан болмас жарқын жүзді мендей мүсін.
Ақыры айналып кеп сондай болса,
Сөз қылып не қыламыз ендігісін.

1930 жыл

ТАР ЗАМАНДА

(Тұтқында отырып Мақан Шыңәлиевке жазғаны)

Ей, Мақа, сау ма денің, уақытың хош па?
Арзумын жолығуға сіздей досқа!
Уәләкін үстімізден қарайтындар,
Жібермейд жалынғанмен бір дем босқа.
Сол себеп жанабыңа жазып сәлем,
Қадірдан Қошекеңді еттім почта.
Ініңнің ықыласына ырза болып,
Сөзіне осы барған көңіл қоста.
Асықпай, апта жатып үйіңізде
Кетер ем кеңшілікпен, қолым боста.

Тағдырдың тақсымына кездескендей,
Болып тұр әзірінше бір жол тоспа.
Таланға тар замана ұшырасып,
Зерттеп ізімде жүр ит пен шошқа.

1930 жыл

ТҮРМЕДЕ

Абазға шығарасың мені қашан,
Өзіндей тұрғанда аға, неден сасам?
«Қадырдан Күдекендей ағам бар», – деп,
Бұлақтай өз-өзімнен қайнап тасам.
Өзіндей жар менен дос жәрдем берсе,
Иншалла, ықпал орнай алға басам.
«Досыңды қиындықта сына» деген,
Қолымды «Қолтықта», – деп мойныға асам.
Таусылып тиын, тамақ түгелінен,
Қарын ашып, болмай қалды артық нашам.
Шамалы тиын-пиын берер еді,
Тағама осындайда ұшырасам.
Осы айтқан өтінішті тыңдамасаң,
Басыңа балалардай күлді шашам.
Рахмет әрқашанда айтар едім,
Сөзімді сылтауратпай орындасаң.
Нәшәндік айтқаныңды анық қылады,
Қол соғып, қоңсы үшін қорынбасаң.

ТҮРМЕДЕ

Құлнияз, Ырыс, Тілеу, Нұралы, Өте,
Бектерсің бір-біріне туған тете,
«Жасарсың жанымдағы» дегендей-ақ,
Тұрсындар тәрбиелеп құрмет ете.
Қабыл боп қайырларың бізге қылған,
Кешікпей кетерсіңдер жолмен төте.
Асығып, асылында, мұқамандар,
Мұратқа қоймадым деп бүгін жете.
Түрі бар тоң еритін, тоқсан шығып,
Тәнәні тоңдырғанмен тітірете.
Кенестің кеңшілігі болар сондай,
Ел-жұртты үркіткенмен өте-мөте.

Деп молла Тұрмағамбет қолым қойдым,
Баласы мен де Әлімнің, асылым Кете!

1930 жыл, Қазалы

ТҮРМЕДЕГІЛЕРГЕ АЙТҚАН СӨЗІ

Қайнатқан суларыңнан қарасыңдар,
Бірлесіп бір-біріңмен жарасыңдар.
«Қалай, – деп, әр уақытта, – аға уақытың?»
Өтініш, ойнап-күліп нәр ашыңдар.
Қуанып күні ертең айырылармыз,
Тұтқыннан десе басшың тарасыңдар.
Самаурын өте үлкен көрінеді,
Қалайда, қарақтарым, канасыңдар.
Тұрмыс пен туыстарың тәуір болса,
Жүдеуге ата менен анасыңдар.
Қамқоры ғаріптердің болғандарың,
Шакналық шамдай болып жанасыңдар.
Алтыннан алғыс артық деген сөзге,
Бәрің де беріп көңіл нанасыңдар.
«Сыртынан май ыдысы мәлім» деген,
Міскінге мәркәматты панасыңдар.
Қоңсы үшін отқа қолды ұратұғын,
Кең ойлы гөзел, бұған данасыңдар.
Жігітке қара айналған бақ айналат,
Қайткенмен, озып бәйгі аласыңдар.
Болатын рулы елге үлкен қоныс,
Сағасы Сырдан шыққан саласыңдар.
Жауыны жақсылықтың жауған күні,
Көк орай, көз жетпейтін даласыңдар.
Болмаса Халилұлла бір жасы үлкен,
Бәрің де бізден кіші боласыңдар.
«Кейінгі кеніш – реніштің» болуы анық,
Мәз болып майға қолыңды маласыңдар.
Бүлінбей ер білінбейді қалайда да,
Бәйгіге баса шауып таласыңдар!
Мініп ап, тәуекелдің тұлпарына,
Ту ұстап қолдарыңа жанасыңдар.
Үлгі, үгіт ойлы ерлерден үйренбесең,
Қатардан қалайда да қаласыңдар.
Жаратсан өзінді-өзін бәйгі атындай,

Алыстан аяқты орап шаласыңдар.
Жаманнан бойларыңды былай салып,
Жаксымен жұрт билеген жанасыңдар.
Күні ертең кеншіліктің күні туып,
Асқар тау, әрқайсысың дарасыңдар.
Тай түгіл, түйе етіне толмайтұғын,
Сырлаулы, сұлу шұңқыр, шарасыңдар.
Меккеден мезгілінде келген қаздай,
Қонысқа қалмай бәрің барасыңдар.
Дегендей «Дәурен – кезек» теңдік алып,
Бастарын бай, құлақтың жарасыңдар.
Жан аман, жағаларын бос боп тұрса,
Күжімді кесіп түсер арасыңдар.
Қонысым Шөмекеймен бір болғанмен,
Сендермен туыс жөнде таласым бар.
Ортаңда әрі қонақ болған үшін,
Қайткенмен бір шәйнек су аласым бар!

1930 жыл, Қазалы

Жанабына жаздым сөз,
Шығайбай, Мұрат, Мәліктің.
Біздерге барды бір шеті,
Сіздерден шыққан дәріптің.
Ақжігіт, Бекен, Бекмұрат,
Қамқоры деп халық айтады,
Міскін мен мұқтаж, ғаріптің.
Өшірбай, Нұрман, Өуез де,
Жағдайын жаксы біледі дейд,
Жалаңаш, жүдеу, арықтың.
Осы күнде Өмірбай,
Еркек, әйел, жас, кәрі,
Қазынасы дейді халықтың.
Себеппен сендей ерлерді,
Көргеннен кейін, айтайын,
Шамасын шама, шарықтың.
Түрмеде жатып сегіз ай,
Тауысып тиын, тамақты,
Өте жүдеп тарықтым.
Жаратқан Алла жар болып,
Қараңғыдан шығарды,
Ортасына жарықтың.

Шыққанмен шамам шақ болды,
Кездескенсін кемдікпен,
Қымбатына нарықтың.
Сол себептен жүріппін,
Көлден көлге көлайттап,
Ұқшасында балықтың.
Ат пенен ата-жөнімді,
Айтпағанмен анықтап,
Барлығың да қанықтың.
«Ақылы барға – ишарат»,
Болады деген нақыл бар,
Қысқартып сөзді сарықтым!

1930 жыл, Қазалы

ӘБЖАППАР, НҰРМАҒАМБЕТКЕ АЙТҚАНЫ

Әбжаппар, Нұрмағамбет – екі інім,
Үйреткен ерлер едің елге білім.
Сендерді осындай деп есіткенде,
Жадырап, жайлып еді жаны-ділім.
Мұнайып мұндай күйде тұрғанда ағаң,
Отыру лайық па тартып шылым?
Шыдамай, қолға қалам ұстаттырды,
Ұйқаспен өкпе айтуға қызыл тілім.
Қол мен тіл қос өгіздей қосылған соң,
Қорғалап шықпай қалды «қой» деуге үнім.
Келгелі Қазалыға екі ай болды,
Қайғылы көкірегім, көзім – ірің.
Қамауы қашық емес қастары қастарыңда,
Төбеме түсетұғын атқан күлің.
Қалай, – деп, әл-жағдайың, сәлем беріп,
Себеп не, кетпедіндер көріп түрім.
Кек тұтып келмеді деп жек көрмеймін,
Тапқай деп тілектеспін ұзақ жүрім.
Қошемет қайбіріннен болмаған соң,
Жабығып, жапырылып, қалды жүнім.
Жар, достың жан ашырлық өздері едің,
Арнайы бергізетін сақтар сүрін.
Қаламыз көп қуанып, мәз-майрам боп,
Жудырып берсеңдер де көйлек, кірін.
Жар досы жағдай айтып келіп жатыр,
Басқаның байқауымда бірін-бірін.

Боп тұрмын әлсіз арық, жалсыз жауыр,
Таусылып тамақ, талқан, тиын, мірім.
Сөткеге сұлы наны ржанайдың,
Кетірді кеуде күшін, іштің бүрін.
Ақылдан алжастырып, азайтты аштық,
Алмадай бет ажарым, көздің нұрын.
Қамыстай қара күйе өртең шалған,
Қауқиып құлақ пенен қалды мұрын.
Еткен наз есі барға, айтқан өкпе,
Мазалы болады майдан, балдан – шырын,
Сендерге сол себептен сәлем жаздым,
Теріндер Түрекеңнің шашқан дүрін.
Екеуің оқып бірдей осы сөзді,
Етіңдер ойнап-күліп, күрің-күрің.

1930 жыл

ЕДӘУІР ЕКІ КІТАП ЕРМЕК ЕДІ

Едәуір екі кітап ермек еді,
Отырып, ойым оқып көрмек еді.
Ішінде елге айтарлық еш үгіт жоқ.
Өткеннен қалған текке өрнек еді.
Тұрмайтын бір тиынға бұл уақытта,
Сордай-ақ, сөзі дәмсіз кермек еді.
Өтініш «өзің біл» деп айтқан күнде,
Қажетін бір-біреудің бермек еді.
Үстімнен материал менің түсіп,
Қанша ашу кеулінді, інім, кернеп еді.
Кенеске кедергілік қылған болсам,
Сұрап көр сырымды көп серлеп еді.
Болмаса мұның қалай өзіңді әркім,
– Есі бүтін ескерімді ер, – деп еді?
Тыңдамай ағаң сөзін алып кеттің,
Балдарың бір қатары «бер!» деп еді.
Өкпені өзіңе айтпай кімге айтайын,
Ел билеп, ықпал құсың өрлеп еді.
Бересің екеуін де енді қайтып,
Дей қойсаң көкірегің шерлеп еді.
Қонақтың қонсы менен құрметі үшін,
Көп ерлер күнге күйіп, терлеп еді.
Тілектес тұрмысына болып оның,

Өлгенше атын әркім ерлеп еді.
Тұс-тұсқа түрмедегі тарап жатыр,
Тататын тұзыңды Алла «тер» деп еді.
Босатып, бүйткеніңше, бізді жібер,
Бәрімен басшылардың «мер» деп еді.
Ойлы ерлер ертедегі өтіп кеткен,
– Жақсыға жағдай айтып көр, – деп еді.

«Алдың, – деп, – төрт жүгері!» – салдың түрме,
Маржаны босаттырдың келген бірге.
Қашаннан Қармақшының ауданында,
Халық едік қазақ пен сарт, қоныс бірге.
Маржаға махаббатың ауғаннан соң,
Бізден ол ауыр шықты, түсіп кірге.
Қолыңа қалағаныңды алған болсаң,
Шайқай бер сал да, інім, неше түрге.

АЛҒАНЫМ ТӨРТ ЖҮГЕРІ ТОЛЫҚ АЙЫП

Алғаным төрт жүгері толық айып,
Айыбымды өзім де айттым жұртқа жайып.
Тең көрмей төртеуін де айыптының,
Маржанның шұқырына қалдың тайып.
Көңілді күліп-ойнап көтермесек,
Не бітеді отырғанмен құр мұңайып?
Болғанмен жасың кіші, жұртты жөндеп,
Әкімге әділетті болдың найып.
Шамалы сол себептен сөз айттым, інім,
Қалсын деп тамашаға ел-жұрт байып.
Жактырмай жазып жауап назымменен,
Тастадың жүрегімді жүдә шайып,
«Бай болады к...н қысқан» дегендей-ақ,
Сен жықтың осы ретте, мен болдым майып.
Келтірме кеуіліңе інім оны-мұны,
Көңліңе: «Кеттің-ау, – деп, – адырайып!».
Аяғын осы араға тоғарайын,
Кейірсің, кетсе сөзім тағы ұзайып.

ТҰРАМЫН ТҮН БОЛҒАН СОҢ ҚАРАУЫЛДА

Тұрамын түн болған соң қарауылда,
Күзетіп жатқан жандарды қарауымда.
Тыш десем әрі қарай, бері тышар,
Шатақ боп өскен шалдар әр ауылда.
Тұрады исі кетпей, ылаж бар ма,
Сағаттың шамасындай танауымда.
Беретін бәйгінді алып бедеуің ем,
Не пайда жолықпадың жарауымда.
Себеппен осылайша ұшырастым,
Өзіңнің не қылсаң да қалауыңда!

ТҮРМЕДЕ

Үш қатын қашты абаздан таң алдында,
Қашқан мен қашырған тең заң алдында.
Жан шашау шықпаған соң сіменімде,
Деп жүр ем «пісентті боп, жаңардым ба?»
Пісентті ердің көпке кете қойса,
Білім, күш керегі жоқ, жамалдың да,
Тұрғанда олар қашпай уақытым бітіп,
Ұйқыда жатыр ем кеп жаңа алдында.
Қашса да сменімнен бес сағат соң,
Қалдым мен қашырғанға саналдым да.
Ұялдым өзге емес, өз-өзімнен,
Айырылып абыройдан, қаналдым да.
Айтқаны өткендердің осы екен,
«Болад, – деп, – зауалды әр камалдың да».
Сөзіме сендіре алмай соншама айтқан,
Жазықсыз жатып алдым, қамалдым да.
Қамауда қанша уақыт қойғанменен,
Қарлары қашып кеткен таба алдым ба?
Айыптар азаматқа болар едім,
«Қашты, – деп, – тапқан куә тап алдында».
Құстай-ақ қолға түскен болып тұрмын,
Ұстаған аң терісін жаң алдында.
Домұзақ, дуа кеткен ордасында,
Болып тұр жақсы менен жаманың да.
Ойыма уайымнан түк келмейді,
Қалпы осы болғаннан соң заманның да.

Жиылған жұртың сонша дайын боп тұр,
Ішіп, жер сорпасы мен наны алдында.
Есебін елдің тауып баға алмас деп,
Сөзі жоқ сөйлейтұғын наданның да.
Қайткенмен «Көппен көрген ұлы той» деп,
Ақылға айтқаны бар маманның да.
Көрінбейді еш жері артық мұндағыдан,
Үй-мүлкі, мал мен басы аманның да.
Кеңкимей кел бәрің де, бәрі осында,
Қадырдан қатар іні, ағанның да.
Үкімет асырайды, аш қоймайды,
Бәрін де қатын, бала-шағанның да.
Қатардан қалайда да қалу ұят,
Болған соң түзеу үйі тамамның да.
Кеулімді кеуіп, іскен бастым, шүкір,
Аңғарып аз, көбін өз шамамның да.
Төседім төсегімді төр алдына,
Келісіп, көппен бірге там алдым да!
Жаламен жатқаныма жабырқаймын,
Сағынып соққан желін самалдың да.
Келе жатыр кезі болып босайтұғын,
Түгінің түлкі менен сағалдың да.
Болмаса өкінерлік еш нәрсе жоқ,
Электрдің жарқыраған шамы алдында.
Нансаңдар, надан едім білмейтұғын,
Жағдайын жалған сөздің, амалдың да.
Ескертіп оның үшін өтінемін,
«Ойлар, – деп, – парқын пайда, обалдың да».
Білдіріп атым менен фамилиямды,
Қол қойдым тап бұл жерге тоғардым да!

ТҮРМЕДЕ

Кір болып көйлек, ыстан қышындырды,
Бит талап, бүрге менен қысым қылды.
Көнбеске Ақ үкіміне не күшің бар,
Бөнде деп баста саған ісім қылды.
Әуелде уайымның ылайынан,
Жаратып жан кіргізіп, жісім қылды.
Көрсетіп көпке дейін кеңшілікті,
Қадірлі халық ішінде мүсін қылды.
Ойласпай ақылменен аласұрып,

Көкірек көкке өрлеп, ұшым қылды.
Сондықтан Саттар Алла қақар ойлап,
Білдіріп патшалығың, күшін қылды.
Кеңеске өкпелеудің керегі жоқ,
О баста оның жазған ісін қылды.
«Қаталық қалайда да болды» демей,
Бәрі де налып Хаққа «пысың» қылды.
Алды – он жыл, арты – бес жыл азаматтың,
Бәріне прокурор сот пішім қылды.
Азуы алты қарыс арыстанды,
Замана милуалатып мішім қылды.
Түсіріп мұндай күйге көңлін басып,
Елді Алла есіркемек үшін қылды.

ТҮРМЕДЕ

Біздерге болдың жиен анық, Махат,
Қай іске қылу керек сабыр, тахат.
Басыңа бақыт қонып, орнап ықпал,
Болғайсың байтаққа бас, денің сахат.
Өнері нағашыңның назым еді,
Отырса уақыты қош боп, келіп шахат.
Тұлпардай топтан озып, бәйгі алған,
Тұралар тұяғымнан болдым тоқат.
Болмаса бектен белгі болатұғын,
Өлеңнен берер едім үйіп шоқат.
Қалайда төрт азамат қарасып тұр,
Қойылған аттарыңа он бес ноқат.
Ондайша ол төртеуі етпегенде,
Болуға айналып еді әлім хадат.
Құтқарып қайғы, уайым қапасынан,
Бостандық бәріне де берсін Ахад.
Есенжол, Шегебай мен Омар, Жүсіп,
Сарқылып, санаулы өмір болды опат.
Соңында мен солардың қалғанменен,
Қалмай жүр қыр соңымнан қырсық, апат.
Жалтақтап жан-жағыма қаранамын,
Бетіне жас баладай тиген шапат.
Жарылқап, Жаппар өзі жібермесе,
Біздерде бұлқынуға болсын не қат?
«Кейіні кеніш – реніштің» бола кетіп,
Ел көрер, Иншалла, енді рахат!

Өкімет, құтты болсын он төрт жылың,
 Қылғанға қасың анық халыққа зұлым.
 Кедейдің көзі ашылып, көңілі тасып,
 Болып жүр бай-құлақтар ұлым-жұлым.
 Риза боп еңбекшілер еңбегіңе,
 Тапқай деп тілеп отыр ұзақ жүрім.
 Қолға алып Қызыл туыңды, қуана бер,
 Жарады шабуға атты туған ұлың.
 Арманың, аңдауымда, анық бітті,
 Бағыңа бұлбұл қонып, пісіп гүлің.
 Бұйырған қызметіңді бітіріп тұр,
 Бай, құлақ, атқамінер болып құлың!
 Дегендей «Құдай бергенге құлай берер»,
 Қашқындар келіп жатыр бірін-бірін.
 Қорқақтың арты қопақ болып, жанып,
 Бүлінді, білдіріп ап текке сырын.
 Басылды бәрінің де тасқан көңілі,
 Боларға бар ма уақыты ешкім қырын.
 Таласып талайлармен, талқан болды,
 Өркімдер әлін білмей мұнан бұрын.
 Тентекке түстен кейін ақыл еніп,
 Шама жоқ тұруға енді тартып мұрын.
 Айырылып қатын, бала, мал-мүліктен,
 Сақтаулы саясаттың жеді сүрін.
 «Бостандық бізге де енді бар ма екен?» деп,
 Кемпір де кеңеседі гүрін-гүрің.
 Келе жатыр күннен-күнге көз жіберсек,
 Көркейтіп кең дүниені күндей нұрын.
 Төрт жылда түгелінен бітіріңдер,
 Жобаны жасап кеткен Ленин дүрін.
 Басшыңның бағдарымен етіп істі,
 Алатын абыройды болды түрің.
 Үгітті ол турада айтылынған,
 Көрді көп көңіліне балдан шірін.
 Кемпір, ақсақ, шолақ, жарым жандар,
 Қайғылы көкірегі, көзі – ірін.
 Сонда да соның бәрі жұмысында,
 Жууға жоқ пұрсаты беттің кірін.
 Дегендей «Қырсыққан құс қырын ұшар»,
 Тыңдайтын тіпте жан жоқ олар жырын.
 Мұндайша құтты болсын айтушыға,

Беретін «Бетің сұрт!» деп бар ма ырым?
Ел жинап үш ай, он күн «Қызылқұмнан»,
Қонысқа құлатып ем жазғытұрым.
Ол еткен еңбегім де ескерілмей,
Ақыры болып кетті дырың-дырың.
Кедей ем киім, тамақ зорға тапқан,
Жамаулы, үйім жыртық қара құрым.
Ет, азық қатарымен қабат түсіп,
Бар ма ылаж бұлайынша болды күнім.
Отырмыз осы тойда үмиттар боп,
Ел тегіс есітер деп қаздың үнін!

1931 жыл

Көреді көзі жоқтар алдын парлап,
«Құдыққа қалам ба, – деп, – түсіп зарлап».
«Соқыр көп көред» деген көне нақыл,
Айтқан сөз анығында соған арнап.
Сен-дағы сау болсаң да соқырдан да,
Сақ болып, сайманыңды түзе парлап.
Ұрынсаң көзім бар деп көрінгенге,
Кетуге імкәні бар біреу қарнап.
Аблықпай, асылында, өзіңді-өзің,
Қырық рет қысқа күнде қой нығарлап.
Түсетін таршылдыққа түрің болса,
Кешікпей, кеңшілікке көш отарлап.
Сақтықта қорлық болмайды қалайды да,
Бақ, ықпал, абыройды ал қатарлап.

СОТТАЛҒАН АДАМҒА АЙТҚАНЫ

Ер болсаң, елатыңның көтер назын,
Таппайсың тусаң бүтін, онан жазым.
Ортаға өңшең мерген алғанменен,
Айдынның Алла сақтар қу мен қазын.
Қас бекзат қайбір іске қас қақпайды,
Қипақтап қарлар қылар бас ылажын.
Үкімет ойына алар, өкінбе артық,
Жастардың өздеріндей өнерпазын.
Басына балалардың бақыт қонып,
Бетіне үлкендердің енді әжім.
«Ереді жақсыға сөз, жаманға – шөп»,

Өкпелеп, көрме ешкімнен заман сазын.
«Нақақтап солар мені соттатты», – деп,
Жалынып жаздырма, інім, маған назым.
Едәуір, аңдауыма, ұят болар,
Баспасам балалардың мен بازیнасын.

Жаралған біреу ойлы, біреу бойлы,
Бой ойсыз болмас, бірақ, абыройлы.
Ой, білім, бақ, ықпалмен байланысып,
Бос қалған сұңғақ бойлы, ұзын сойлы.
Бой ойдың бұйрығына мәз болады,
Қырық жылда бір келгендей есек ойыны.
Сынаңдар, сырттан сықақ қылмай, тыңдап,
Аралас арасында болса шойыны.
Қай кезде кім таршылық көрген емес,
Гауһарға қымбат баға толған қойны.
Деп ақын Тұрмағамбет қолын қойдым,
Болмайды қатадан құр ердің мойны.
Кетерміз күні ертең бұл жиканнан,
Ажалдың арқамыздан тисе дойыры.

1930 жыл

ЖОҒАЛҒАН ОРАМАЛ ТУРАЛЫ

Айырылып отыр ағаң орамалдан,
Орамал ойыма артық кора малдан.
Желпініп жаз уақытыңда отырмаса,
Шошынбайды шыбын, маса қона қалған.
«Досыңды қиындықта сына» деген,
Қарттардан бұрынғы өткен жоба қалған.
Сондықтан саған, інім, сөз жолдадым,
Атақты азамат деп бола қалған.
Ағаңның айтқан сөзі аз да болса,
Арнадай айналанды орап алған.

ЖОҒАЛҒАН ҚОЛҒАБЫНА АЙТҚАНЫ

Жоғалды, азаматтар, біздің қолғап,
Суықтан жүруші еді қолдан қорғап.
Қолымды тоңғаннан соң, жеңге тығып,

Отырмын бұзып түсті, бұлттай торлап.
Азамат тауып алған әкеп берсе,
«Бай бол» деп бата берем бақыт арнап.
Бұл жаққа барлығындай бол сұраулар,
Көтермей көкке тұмсық, сөзім қорлап.
«Тіл алғыш, тілі епті інім ең» деп,
Қызметке қосып тұрмын сені зорлап.
Болып тұр бұл күнде ағаң бедеу аттай,
Қан түсіп аяғына, қалған шорлап.
Бермесе Алла ақырын алты алаштың,
Қайткенмен айналамды алды торлап.
Аттауға, аңлауымда, адым қысқа,
Қалайда қак ортада қалдың сорлап.
Барар жер, басар тауың болмағансын,
Ұйлықпай үріккен қойдай құр топырлап.

1931 жыл

БІР ТҮЙІР БІР ТЕЛЕКЕШ ТАУЫП ШЕКЕР

Бір түйір бер, Телекеш, тауып шекер,
Шекерсіз шайды, асылы, ішу бекер.
Қатынас қалайда да қылу керек,
Кең ойлы кездескен соң біздей екі ер.
Қазанда қалайда да хан сияқты,
Біз саған әрі қонақ, әрі нөкер.
Болмаса үкіметтің берген наны,
Жоқ боп тұр ылаждайтын тіпте ілекер.

Токбике тапсырды осы жазған хатты,
Жабықпа жүргізіп тұра арба, атты.
Кеңестің кеңдігінен көп үмітім,
Етер деп, Иншалла, марқабатты.
Екеуміз бір төсекке бас қойғалы,
Болып ек бір-біреуге балдан тәтті.
Сондықтан, сасқалақтап қалғандығың,
Қалайда қабырғама қатаң батты.
Отырса ұл менен қыз оң, солында,
Жатар ем күйінбей-ақ керіп шатты.

1930 жыл

Туысқан бізден ақпар жар мен досқа,
Аман-сау барсыңдар ма, уақыт қош па?
Қамалып Қармақшының түрмесіне,
Отырмын «Бұл қалай?» деп бостан-босқа.
Ой шіркін олай, бұлай ойқастайды,
Балықтай басы айналып болған жоспа.
Сендерге сол себептен сәлем жазып,
Жібердім Тоқбикені етіп пошта.
Беріңдер қалай-дағы ақыл тауып,
Бірігіп бір-біріңмен басты қос та.

1930 жыл, Қармақшы

Саламат отырмысың, жаным кемпір,
Арада аса алмас бұлт, биік бел тұр.
Онда да уайымдап үміт үзбей,
Өзіңді өте бағып бапқа келтір.
Кеңестің кеңшілігін күтіп күн-түн,
Тұтқынның тілегінде талай ер тұр.
Қауышып қалайда да қуанармыз,
Деп қойса: «Үй-ішіңмен енді тең тұр».

1930 жыл

Осыдан ел-жұртыма барсам аман,
Қуанып, күлсе бәрі көрген заман.
Кеулімнен кетер еді-ау ұмытылып,
Осындай өткен күндер өте жаман.
Қалайда Қадір Алла қылып ең ғой,
Талайын тарыққанның баққан маман.
Менің де мақсатымды беріп тегіс,
Атақты асқар тау қыл, аумас табан.
Тас тиіп тұмсығына, тұра қашсын,
Қорқылдап келгенменен небір қабан.
Көбіне қазынаңның көз жеткен соң,
Қол қоймай, тұрайын ба тартып шабан?
Гауһар, дүр көтергісіз кетпей алып,
Қайтуым қатты ұят қой қаптап сабан.
Ұзамай осындайша болуыма,
Жалпы өткен жар бола бер, ата-бабам!

1930 жыл

Құтқарып қиындықтың тұзағынан,
Бақ, дәулет беріп енді ұзағынан.
Көркейтіп күннен-күнге көңлімді, Алла,
Кендіктің көрсет айын бұл жағынан.
Халық біткен қағып таңдай таңырқасын,
Кеткендей бір жолбарыс бұзамынан.
Қайылмын қалайда да бірлігіне,
Шықсам да шариғаттың нызамынан.
Үміт бер өтеп айыбымды дереу деген,
Күжімдей тола өсіп озамынан.

Болыңдар, балаларым, сау-саламат,
Тоқылып, тайды, атаңа бір мәләмәт.
Кешігіп, кеткенімнен, қала қойсам,
Сендерге тапсыратын бұл аманат!

Анаңның алғысын ал, күтіп таза,
Етпендер едірендеп, асылы, наза.
Жағдайы, жүз айтқанмен, жоқ қой менсіз,
Ас, суда болмағандай тұзсыз маза.

Қалмасам бұл қатардан кетіп қашық,
Тұрыңдар қатынасып, хабарласып.
Өздерің есен-аман боп тұрсаңдар,
Несіне мұнаяйын мұның сасып.

Етсендер осыны, жоқ сендерге өкпем,
Ұлы той – қайғы, уайым көрген көппен.
Қалармыз қалайда да ұшырасып,
Теріп жеп тұз бен дәмді Тәңірім сепкен.

Өтіңдің өлең бер деп маған, інім,
Тіліңді неге алмасын ағаң, інім?
Ағысы тасты аударып кететұғын,
Бұрында болғанменен саған, інім.
Бұл күнде қамшы кесті кер бедеудей,
Баяулап, болып жүрмін шабан, інім.
Болғанмен аң құтқармас анық тұлпар,

Жегені жемсіз ылғи сабан, інім.
Қаптаған қалың топтан қыра оза,
Қалайша қағып тізгін шабады, інім.
Ойланып онда-дағы осы ретте,
Көп емес, берейін сөз шамалы, інім.
Жаңылмай жақсы түрде жаттап алып,
Етерсің аз да болса амал, інім.
Үйренсең үлгі, өнеге үлкендерден,
Бұзарсың қақармандай қамал, інім.
Өзіме өз ақылым болады деп,
Жүргендер тапқан емес қамал, інім.
Тасқындай тауды, тасты тыңдамайтын,
Жетерсің талабыңа тамам інім.
Зейілімнің жетіспеген жері болса,
Дей көрме: «бұл айтқаның жаман», – інім.
Өзіме оны әкеліп оқыттырсаң,
Дәлелін неше түрлі табам, інім.
Қалайда халық құмарын қандырайын,
Кеулінде бар ағанның, сабан білім!

Уаштың Бабай ұлы білдім сырын,
Жүретін жігіт екен жүдә қырын.
Көтеріп кеуілінді, күле қарап,
Отыру оған арам сөйлеп шырын.
Жылатып бір жас қызды, басып, шөгіп,
Етіпті іш киімін жырым-жырым.
Қайратым қатын, қызға сондайша деп,
Мақтанып көтерді көкке мұрын.
Бәрі де есіткеннің ішін тартып,
Бүрсійтті «Бұл несі?» – деп, беттің нұры.
Көсемнің Лениндей арқасында,
Емес пе еді ұмытылған ондай ырым?
«Осы ісің өте ұят болды», – десем,
Суытып, сұстанады маған түрін.
Ақымакқа асы құрлы болмайды ғой,
Қайткенмен көз қызығар ғауһар, дүрің.
Ұрысып оныменен жатайын ба,
Жалбақтап, жалынам да күні бұрын.
Отырам үндеместен төмен қарай,
Қайнына күйеулердей келген ұрын.

Қойыңдар көтертпей-ақ тастарыңды,
«Болад», – деп, изесіңдер бастарыңды.
Келгелі кеші-күндіз күліп, ойнап,
Ішіп, жеп отырған соң астарыңды,
Келмейді, келсе шама, өкпелеткім,
Үрпиіп, үріккен қойдай шаштарыңды.
Тигендей төбем көкке болып қалад,
Қойсаңдар қағып қыздай қастарыңды.

ЖҮСІПБАЙҒА

Қадірден хат жолдадым Жүсіпбайға,
Ер едің ойы терең, тілі майда.
Сонда да себебі не, сөйлеші өзің,
Қинадың: «Қиял жаз!» – деп қысаң жайда?
Тұтылып түтін менен тозаң, шаңға,
Көрмей тұр кірбің тартып кеуіл айла.
Қарғаша қалайда да қарқылдамай,
Бағына, бұлбұл болсаң, қонып сайра.
Болып тұр би мен болыс, бай мен құлақ,
Қояндай құстан қорқып жатқан сайда.
Қара нан қарны ашқан соң қанттай болды,
Жандарға жақпайтұғын ет пен шай да.
«Кейіні кеніш – реніштің» деген сөз бар,
Қайбірің қапаланбай, шүкір ойла.
Айтылған өтінішің орындар,
Болатын бола қойсақ бұл маңайда.
«Бостандық тұтқындарға тиер-ау» деп,
Үмиттар үлкен-кіші осы айда.
Жаратқан жоқтан бар ғып жұмла жайды,
Қайткенмен іс тетігі бір Құдайда!
Көрсетер кеңшілігін кешікпей-ақ,
Жат-жұртым сабыр етіп, соғып шайла.
Қарасақ қалыбында, қайбір халық,
Болғанмен бүліншілік бұл крайда.
Дегенге дәуір келіп, ұшырармыз,
Бұзылған құралыңды қайта сайла.
Ойға алған арманыңның бітуіне,
Тілектес жар-досыңбыз жүрсең қайда.
Көркейтсе кеуіліңді Алла, ғажап емес,
Бағыңа бір топ шынар етіп пайда,

Болмайды игіліктің ерте-кеші,
Белінді, босаңсымай, берік байла.
Дұғасы досқа достың қабыл болып,
Боларсың қуанышта әр қалайда.
Деп молла Тұрмағамбет қолын қойды,
Ала бер аттай көріп, берсем тай да.

1931 жыл

ҚАЙРЫЛЛА, ЖҰМАШ, ТҰРСЫНҒА

Қайрылла, Үмбет пенен Жұмаш, Тұрсын,
Ойға өрен, ойлауымда, көзге нұрсын.
Біз көрген үй-іш түгел, отбасы аман,
Жаксы ма жағдайларың, неғып жүрсің?
Жаным сау, жағам бүтін уақытында,
Айтылып отыратын маған жырсың.
Хатпенен қалайда да хабар білдір,
Қуанып, қандырғандай құлақ құршын.
Есітіп үндерінді отырмасам,
Болушы ед таңылғандай бойға бір сын.
Қатармен ойнап-күліп отырмаған,
Қызықтың біреуі емес, бәрі құрсын.
Іш күйер өздеріндей енді қайта,
Күндіз-түн кезгенменен дүние бұрышын.
Ақырын Алла өзі оңғармаса,
Боп тұрмын торға түскен тап көгершін.
Мұңымды мұндайынша сөз қылайын,
Есіткен дұшпаным күл, досым күрсін.
Тұратын төртеуің де пәрімді ашып,
Иісті бағымдағы піскен гүлсің.
Жүруге аға-інімен араласып,
Басым шақ, байқауымда бетім кірсін.
Орында екіталай өре тұрып,
Жақ болған жас кезімнен жанды ділсің.
Өтініш, осы күйде көрініңдер,
Өкініш ойдан тегіс ұмытылсын.
Жөнінен қатын, бала қам қылмаймын,
Ауыр жүк артылатын бәрің пілсің.
Ортаңда өздеріннің отырғанда,
Ісі жоқ, бала-шаға нені білсін?
Тұрғанда халық орнында, хан – тағында,

Ұратын ер едіңдер елдің қылышын.
Сондықтан саулықтарыңды сұрап ақтан,
«Қаулат, – деп, – халық тілеп тұр өмір ырысын».
Тартылып таланыма қалмасаңдар,
Көктемде төртеуің де тасқын Сырсын.
Аз ғана заман сазын сөз қылайын,
Десеңдер халық қызыққан сен бір сүрсін.
Тұз-дәмін домызақтың татып жатыр,
Кемпір, шал, ақсақ, шолақ, небір қыршын!
Көрсеткен көп керемет аталары,
Атақты әулет те бар дейтін «пірсін!»
Басынан бәрінің де бақ тайған соң,
«Болды, – деп, – бұларға обал!» – кім қол ұрсын.
Болсаң да жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар,
Тайса бақ, танаға өтпес бір тұғырсын.
Қалғанмен қақ айырылып құрғап, кеуіп,
Шық түссе, шығатын гүл, сен бір бүрсін.
Жетісті Жаппар Ақтан жұртқа жарлық,
Дегендей: «Азып-тозып, жан қыдырсын!»
Қалайда қайғысы көп қуаныштан,
Болатын барлығың да бас жұмырсын.
Ерте, кеш ырза болып үкіміне оның,
Күйінбей күліп, ойнап көнсең құлсын.
Бәлеге басқа келген сабыр етсең,
Сәруаға Сәйділ анам сәуіксіз ұлсын!
Кепкенмен көз ажарың, күнің жауса,
Гүлдей-ақ көктемдегі қып-қызылсын.
«Сапа жоқ – жапа шекпей» асылында,
Иленіп, иіп басыңды бол ымырсын.
Көрікті көп көзіне көрінесің,
Кетірсең кеуіліңнің мыс пен мырышын.
Сөзімде осы айтқан оғаш бар ма,
Белгілі білімге бай бәрің дүрсін.

1933 жыл

ҚАЗАЛЫ ТҮРМЕСІНДЕ ЖАҚЫПҚА АЙТҚАНЫ

Жақыпжан, жудырып бер көйлек, ыстан,
Әйелді тілінді алар туып тұстан.
Жылы су жуынарға болған емес,
Бет, қолды бері қарай осы қыстан.

Сондықтан сатпағынан саусақ, қолдың,
Жиіркеніп жегендерін әркім құсқан.
Көрсетпей көше жүзін конвоймен де,
Кеңес тұр кею менен, қайтпай сұстан.
Әр түрге әр берем деп, салып жатыр,
Қайратқа қатты мініп Қазақстан.
Бұл жағдай бәріне де болынып тұр,
Қарасақ хабар алып қайбір тұстан.
Ентігіп, елендеуді енді қойды,
Көкірек көкке қарап алып ұшқан.
Жүдетіп уайымның жүгі жұртты,
Қаусатып қабырғаны қатаң қысқан.
Үстіне жығылғанның жұдырық боп,
Арқанды жоқшылықтың арқаны ысқан.
«Сақтар, – деп, – сонда да Алла» үміткер ел,
Түлетіп томағасын тартқан құстан.
Кірмейді өңің түгіл, түсіңе де,
Сұлулар сұңқар мойын небір құшқан.
Ізіне ертелі-кеш ергеніңмен,
Опасыз, ойлауымда, дүние – дұшпан.
Сотталып алды оннан өңшең маңғал,
Бүк түсіп, түрмеде отыр болып пұшман.
«Қамауда қапияда қалам ғой», – деп,
Қаптап жүр құмырсқадай қашып, пысқан.
Бақыт құс бастарынан көтеріліп,
Арыстан азып-тозып, болды тышқан.
Қошқардай мекіреніп, мыңы жатыр,
Зал үйде жан-жағы тор салған қыштан.
Бермесе Алла ақырын айналып тұр,
Бай, құлақ, бадырақтың бәрі арыстан.
Берекет бас болған соң болмай қалды,
Табы жат, негізі кедей нақұрыстан.
Шарт түйіп шықса елге ат құйрығын,
«Қайда, –деп, – қышылды су?» – қыдырысқан.
Қамы үшін қатын бала, қарындастың,
Қауіп қылып, қонысынан халық жылысқан.
Жете алмай жерлеріне еңіреуде олар,
Түрткі жеп түбі бөтен жат жыныстан.
Қояннан қас мергенге қорлық жетті,
Балтасы бес атардың бұзбай пыстан.
Ерлерден ел қорғаған ерік кетті,
Сағадан сынып семсер, найза ұштан.

Жігітке жапа шекпей, сапа болмас,
Асылында, азаматтар, жеме еш қам!
«Болсын, – деп, – бектен белгі», – назым қылып,
Бұл болды бәріңе де берген нұсқам!

1933 жыл

ТҮРМЕДЕГІЛЕРГЕ

Бектерім, божырамай белдерің бу,
Қар шөгер қайрат – асқар, тәуекел – ту.
Сабыр етіп, саясында отырсаңдар,
Құритын өз-өзінен уайым – су.
Бұлбұлдай сақардағы сайрарсыңдар,
Бақ, бостан болып бір күн айналаң ну.
Қасыңнан қуаныштың дариясы ағып,
Қаңқылдап қонар оған қаз бенен қу.
Дегендей «Жан қинамай, нәпақа жоқ»,
Таң атып, тамашамен тартарсың ду.
Сабыны Саттар Хақтың – шеккен бейнет,
Деп берген: «Кемді күнгі беттерің жу!»
Үмітті, ойлы ерлерім, үзе көрме,
Кеңшілік көтеріліп кетті деп ту.
Шығарар саулыққа Алла шыбыныңды,
Оқ өтіп жатқанменен үстіңнен зу.
Тағдырға тән байламай, тыпыршылап,
Етудің керегі жоқ қой-қой тігу.
Достының Мұхамбеттей үмбетіміз,
Есіркер, қоймас халықты ішкізіп у!
Міндіріп бәріңе де бақ бедеуін,
Ұстатып қолға дізгін дегіз, ер: «Шуу!»
Үмітті осы еткен еш айламай,
Жарықтан қолдарыңда жарылқану.

1933 жыл

ТҮРМЕДЕ ЖАТЫП ТҮРМЕДЕГІЛЕРГЕ АЙТҚАНЫ

Пірмахан, болдың маған жар мен достай,
Көңлімді тұрған сайын, тұрдың қоштай.
Көркейіп көрсем сені, қалады көңілім,
Халқы үшін қазынадан шыққан қостай.
Жегілмей жеңіл, қиын қызметке,

Арқанда әрқалайда жүрдім бостай.
Жудырып кір, қонымды бергеннен соң,
Бит, бүрге кіре алмады мені тоспай.
Ойыма бергеніндей болды оның,
Астыма – ат, белге – кемер, басқа – досбай,
Есікте ер сыйлаған отырмайды,
Туынан тіршіліктің тұрса боспай.
Кешікпей кеңшіліктің күні туып,
Кетерсің бетіне анық болып жоспай.
Сонан соң соңындағы сауысқанның,
Қоясың өкпе-бауырын қалай оспай?
Жарылқап Жаббар Алла, жадыратып,
Халық тегіс қалмас деймін қуаныспай.
Қырық шіген Қаусыл Қияс, Қыдыр Ілияс,
Көп жүрді көптің бауын суарыспай.
Көз жасын көптің Алла көрсе енді,
Тұра алмас суаруға шұбалыспай.
«Кейіні кеніш – реніштің» болып, халық,
Қолына қайтер дейсің ту алыспай?!

1933 жыл

ӘМИТ ҚОЖАҒА

Інім ең, атың Әмит, асылың – Қожа,
Ер едің елатыңнан шыққан оза.
Түрің бар төбе үстіне шығаратын,
Қолданған адамыңды арқаң қоза.
Қадірі қариялардың қалды болмай,
Тондай-ақ қой терісі киген тоза.
Өзіндей ойлы ерлерден үміттар боп,
Мұқадым мойынымды соза-соза.
Бір хабар қуанарлық болмаған соң,
Адамдай ауысты ақыл ішкен боза.
«Сары алтын – сабыр түбірі» деген болса,
Болудың керегі не бұған наза.
Әулеті алты алаштың араласып,
Боп жатыр бірі бөле, бірі бажа.
«Жеткер, – деп, – Жаппар өзің!» жайып қолын,
Бәрі отыр қара жерге құрып қаза.
Қалайда халық тілегі қабыл болар,
Болса да біреуінің көңлі таза.
Күніңді өтіп кеткен ойыңа алып,

Отырма түйіп қабақ, тұтып аза.
Ай мен күн орынынан туып тұрса,
Басылмай қайтер дейсің бұл даңғаза?
«Кейіні кеніш – реніштің» болып анық,
Түбінде тыным алармыз, тауып маза.
Ой, шіркін, олай-бұлай толқыған соң,
Бір сөзді бұлайынша қойдым жаза!

1935 жыл

АЛТЫҒА

Жақсы ма жағдайларың, жаным Алты,
Арман не ер жігіттің бітсе қарты?!
Қалайда, Қадір Хақтың өзі сақтар,
Болғанмен бұлайынша заман салты.
Құтылып, қуанышты болуыңа,
Тілектес елатыңның жас пен қарты.
Тілегін Тәңірі олардың қабыл қылса,
Айналар абатыққа істің арты.
Жана да қуанарлық хабарлар бар,
Кеуілді көтеретін болған жарты.
Қашаннан қариялардың накылы бар,
Қай сөздің халық сүйген болмайды қалпы?
Иншалла, ікаятты болып Ақтың,
Шығарар бостандыққа жұртты жалпы.
Аттарың әр орында айтылып жүр,
Жойғансын басын иттің болған шалпы.
Айнасын кеуілімнің кір шалғасын,
Сұлу боп шыға алмады сөздің әлпі.
Деп менен осылайша айтылды кеп,
Ерлерге ел тілектес шыққан дәрпі.

1935 жыл

ӘДІЛДІК ЖАЙЛЫ АРЫЗ

(Ахметжан Қойшығұлов жолдасқа)

Жасаңыз жолдас! Келгелі,
Болғаным жоқ жағдайсыз.
«Жақсы ма, – деп, – жай, күйің?»
Әрқашан сұрап, аңдайсыз.
Жарқын жүзді, жаз күнгі,
Жарқырап атқан таңдайсыз!

Кездескен соң сізге кеп,
Боламын қайтіп маңдайсыз?
Ақ, қараны ашатың,
Ақылға дихан шамдайсыз.
Жазығым жоқ жатырмын,
Қандай шара қамдайсыз?
Өтірікті айтпаймын,
Сөзіме сеніп, нанғайсыз!
Көптен бері боп жүрмін,
Бүріскен тондай, шалғайсыз.
Қор қыла бермей, қалай да,
Қатарға қосып алғайсыз.
Қыран құстай қияға,
Қайырып, баптап салғайсыз.
Жетіспеген жерімді,
Беріп жәрдем, жалғайсыз.
Мен түгіл, мұнша жұрт сыйған,
Кең салынған залдайсыз.
Қарағанда алыстан –
Асқар биік жалдайсыз!
Тандайдан талқы кетпейтін,
Тамылжыған палдайсыз.
Әдетіңіз – әр істің,
Татауын тауып, талдайсыз.
Дейсіз де, жақтырмасаңыз:
«Негізі надан малдайсыз!»
Жақтырсаңыз, Жайқұннан,
Өткізіп салар салдайсыз!

1937 жыл, Шымкент

Кеттің бе, ата-бабам, азып жынша,
Балаңа бір қарамай жатқан мұнша?!
Сырттағы ғайбат сөзге сенді-дағы
Еңкібі етті мені борша-борша.
Болып тұр барлығы да, байқауымда,
Жүністі жалақтап кеп жұтқан нәнша.
Отырмыз онда-дағы үміттар боп,
«Кеңшілік көрсетер, – деп, – мойынсұнса».
Болмады онда-дағы еш ішарат,
Көрсеткен керендерге иекпен ымша.

Көзден жас қиналғанда шығады екен,
Тамылжып таң алдында түскен дымша.
Орнына ой ойнақтамай, орнығар ед,
Сендерді сана көріп, көңіл тынса.
Адамның бәрі осындай бола ма екен,
Санаулы сарқылып дем, көзді жұмса?
Қозғалып қол беріңдер қалайда да,
Қаржатты қайғы-қасірет баптак, құмша.

1937 жыл

– Ей, Алла, болғаннан соң рақматың мол,
Жалбарып, жанабыңа созамын қол.
Жадырап, жазығымды жарқыраған,
Ете гөр, көлеміне көз жетпес көл.
«Тілендер, тілектеріңді берем!» – деген,
Неше рет оқыған соң аятыңды ол.
Ойымнан уайымды қуаладым,
Беред деп бостандықтан біздерге жол.
Қалайда, бел буулы, жең сұғулы,
Шынына сенгеннен соң сөзіңнің сол!

1937 жыл

Қайбір іс, Қадір Алла, өзіне асан,
Қамаудан құтқарасың мені қашан?!
Орынсыз өкінішке ұшырасып,
Отырмын жүдеп-жадап, болмай нашам.
Ерте-кеш еріктіріп қойғаныңмен,
Еттім бұл: «Тентектік қып неңді шамам!»
Қайыл боп қалайда да бірлігіне,
Өзіңді ойыма алып орындасам.
Қылатын қысымшылық бар ма ертең,
Қолыма қисайғанмен алған асам.
Шек-шүбә, қайткенменен, көрінбейді,
Кеші-күн кеуіл бағын араласам!
Айыбымды өзге түрлі өтпеуіңе,
Менің көп таңырқарлық таң-тамашам.
Болғансын анық құлың азсам, тозсам,
Өзіңе қорғаламай, қайда қашам?
Табына таршылықтың төзе алмай,
Тарылып табиғатым, бітті шыдам.

Сонда да сақилығыңды Сенің ойлап,
Сияқты қайнар бұлақ қайнап, тасам.
Артықтау айтқаннан да берер-су деп,
Куанып қолым жайып, қойнымды ашам.
Алдыма: «Ал, онда!» – деп, үйе салсаң,
«Құлдық!» – деп, бауырыма бәрін басам!
Атына Кәрім деген лайық қой,
Бір емес, минутінде мың сұрасам!

1937 жыл

БҰЗЫҚТАРҒА

Дәулетін Сталиннің шайқап, түзіп,
Жүргенмен жауыз ниет, өңшең бұзық.
Қиянат қыламын деп қолға түсіп,
Өртеніп, оттарына өлді-ау шыжып.
Қайткенмен көрінеді-ау көзіне иттің,
Боқтары бұғып жейтін майлы шұжық.
Жоқ қылған жүз мың рахмет сотқа ондай,
Ұясын жамандықтың жатқан быжып.
Татаулы ой тауып тағы бұзықтарды,
Болар ед боршаласа өте қызық.
Сондықтан: «Соңғыларға сөз болсын», – деп,
Газетке жабыла жұрт жатыр сызып.
Олардың осындайша оқтастарын,
Қолайлы іс қата қылмай қою тізіп.
Бар шығар байқағанға бірлі-жарым,
Арланып, арқалары жүрген қызып.
«Сақтықта қорлық болмайды» дегеннен-ақ,
Әлі де аңлау артық сарқып, сүзіп.
Табылса тап осындай таптап, езіп,
Жоқ қыту жүдә жақсы мойнын үзіп.
Олардың ойлары ұрлау заңымызды,
Сияқты шұғылалы жауқар жүзік.

СҰЛТАНҒА

Бастырып жібер Сұлтан «батыр Самды»,
Екенін аңладың ғой оның мәңгі.
Қосылып ашығымен ойнап, күліп,
Күні-түн сипалатып жатсын санды...

...Сөз жазып сол себептен, шағынамын,
Кепілге босатуға бар ма емла.
Қалайда, халық қамқоры – мамандарсың,
Пайдасы минутында тиген мыңға.
Сотталып бай, құлақтың қатарында,
Ақталып келіп едім, түсіп сынға.
Кіріп еді шаттық ойға шамадан тыс,
Шамасы, шықтым-ау деп биік шыңға.
Сонда да сона қуған инеліктей,
Жолығып, жүдеу тарттым жыңнан-жыңға!
Кез-келген көрет-тағы, лақтырады,
Қылыштай қалған тат боп, сыймай қынға.
Өткен жыл Октябрьді өткердіңдер,
Той қылып, толғанына он бес жылға!
Бақ қонып бастарыңа байтақ билеп,
Жасаңдар, боп тұрсыңдар жұртқа тұлға.
Қалайда әйел, еркек халық тілектес,
Ойлы боп өздеріндей туған ұлға.
Өзіндей ұлт үлгерген ұл туғызған,
Рахмет Әліпыллам мим нұмға.
«Құлағын қояр-ау», – деп, үміткермін, –
Мұқият», – қалайда да біздің мұңға.

1937 жыл

ӨТІНІШ ӘЛІПЛАМ «КЕП» ПЕН «РЕ»

Өтініш, «Әліпілам» «кеп» пен «ре»,
Салдырған сардарайсың көпке кіре.
Халықтарға қамаудағы қараударсың,
Жоқтығын жағдайының жүрсін біле.
Сондықтан қатарымнан қалдым соңға,
Нардай-ақ нарау тартқан тауып іле.
Таусылып тамақ, тиын түгелінен,
Құр кеуде қалды тіпте құрып сіле.
Бір жайлы жұмыс жөні болғанынша,
Босат деп прокурордан бізді тіле.
«Жасарсын жанымдағы» деген нақыл,
Қасыңнан қанша абырой, шықсақ күле?
«Ишарат – ақылы барға» ету керек,
Қылудың қажеті жоқ ұзақ сүре.

Қалады шешеннен – тіл, шеберден – мін,
Бақ тайса ер көңліне орнайды жын.
Сүйекке шіріп қалған шер бітеді,
Татаусыз, таршылықта сөйлесең шын.
Жалғанға жақан атты көңіл бермей,
Өрқашан абыроймен іздесең дін.
Өтпейтін қылышыңнан халық қорықпайды,
Сұлулап соқтырғанмен алтыннан қын.
«Болам, – деп, – көппен бірдей», – божырма,
Көп суыр қанша айтқанмен қаза алмас ін.
Жалғыздың жары – Құдай, жаның – сауда,
Жұмысты жұрт таңырқар ет-тағы тың.
Ұшады ер – үшкәтпен, құс – қанатпен,
Таға алмас туымды ерге дос-дұшпан сын.

ДҮНИЕГЕ КЕЛГЕННЕН СОҢ МИРАС ӨЛМЕК

Дүниеге келгеннен соң, мирас – өлмек,
Өлген соң, қайта айналып жоқ қой келмек!
Соны ойлап өз-өзімнен қайнап, тасып,
Қиялым көкірегімді кетті кернеп.
«Кейінге нені тастап кетемін?» – деп,
Ішкенім у сияқты болды кермек!
Жиырма мен жиырма бестің арасында,
Сұлулап секілді адам салған өрнек.
Отызда еш нәрсені ойламайсың,
Теңіздің толқынындай тасқан, өрлеп!
Қырықта ердің миы толығады,
Данышпан ақылдылар елді билеп.
Елу жас ердің мінсе еңсесіне,
Күннен күн кемиді екен күй мен көрнек.
Өз жасым бұдан-дағы асыңқырап,
Алпыстағы алдымдағы қалдым серлеп.
«Қалайда қапыда өтіп кетем бе?» деп,
Кітабын «Шаһ-наманың» еттім ермек.
Өлеңмен он бір буын он ай жазып,
Бітірдім басым сипап, шаршап, терлеп.
Тексеріп тәртіппенен төрт том етіп,
Казиздат баспақ болған, оқа зерлеп.
Талайлар таға алмай сын тарқап кетті,

Қолына бергенмен де: «Оқып көр!» – деп,
Тоғардым тартуым деп партияға,
Аттай-ақ аң құтқармас қойған ерлеп.
Үкімет ескеріп бұл еңбегімді,
«Пенсия бұйырып еді бұған бер», – деп,
«Айына, он да үш жүз, аласың», – деп,
Қолыма берді қағаз жазып, мөрлеп.
Бұларым ойынындай боп балалардың.
Отырмын түзеу үйде босқа шерлеп!

1937 жыл, Шымкент

Он айда «Шаһ-наманы» бердім жазып,
Төрт бөліп түн ұйқымды арып, азып.
Ішінде байқағанда бар сөздері,
Шығарған сары алтындай кеннен қазып.
Бәрін де ана тілмен еттім өлең,
Келтірмей тілінен түк арап, тәжік.
Басылып тегісінен тарай қойса,
Етер еді есіткендер көп тақаж жұп.
Жатырмын эзіріне аң-таң болып,
Жүйріктей жазатайым ұрған қазық.
Кеңесіп кеулімменен көргенімде,
Осы рет өзімде жоқ ешбір жазық.
Отырмын онда-дағы көппен бірге,
Табылып таза орын, түрлі азық.
Айтамыз сағатына сансыз рахмет,
Келгелі көрмеген соң жүрек сазып,
Сонда да жас ұлғайып жасыған соң,
Тартылып табиғатым тартты нәзік.
Қалайда бір марқамат болынбаса
Түрім бар қалатұғын тіпті қажып.

1937 жыл

ТҮРМЕДЕ

О, баста оқығансын парсы, арап,
Жазушы ем романдар оған қарап.
Ұнатып оларымды оқығандар,
Ішкендей кешіруші еді шарап.

Ондайша өнерімді есіткен соң,
Жүргенов шақырып ап, шашын тарап,
Бұйырды «Шаһнаманы» сөз қытуға,
Ойласып Мирозянмен – ойға сарап.
Бедеудей: «Болады!» – деп басым шұлғып,
Күйіме күннен күнге түстім жарап.
Аңғарсам екен оның мазмұнының,
Әуелі – Адам ата, арты – Дарап.
Қолға алып қаламымды құрастырдым,
Ойласып ойымменен өлшеп-танап.
Әр түрлі әңгімелер бар ішінде,
Бұлттай бара жатқан көкті жанап.
Қалайша халық таңырқар болмасын іс,
Ерлердің, уақытында ондай, өңшең манап?
Фердоуси оны отыз жыл жазған екен,
Алтыннан алмақ болып неше қанап.
Өлеңмен он бір буын он ай жазып,
Бітіріп мінекей деп бердік санап.
Таба алмай татаулы кеп тағысы бар,
Көргенмен әркімдер де аудармалап.
Өмірлік оның үшін пенсияң деп,
Айына берді үш жүз сом бәрі қалап.
Құлдық деп құрметіңе отырғанда,
Бұзықтың біреуіне мені балап,
Інкіба етегімнен ұстап алды,
Болды деп бұйыратын бізден шалап.
Зәредей жазығым жоқ болғаннан соң,
Айырылдым ақылымнан, ернім жалап.
Болад та бас шайқауда, бармақ тісте,
Оңына оралмаса осы талап.
Кенестен көптің бірі-ақ барушы еді,
Гүлденген көрсетер деп келісті алап.
Жатырмыз жабық үйде жаза алмай бой,
Жылайтын жас баладай ата-аналап,
Ойлаймын осынша еткен еңбегімді,
Көрер деп көзін салып, кім бағалап?
Қайткенмен кеуілде жоқ шөлдің қаупі,
Кісідей келе жатқан көп жағалап.
Күні ертең көктемінде гүлдей жайнап,
Тарқармыз тұлпар мініп, той жағалап.
Себебі, сөйлеп шынын, сұнып мойнын,
Талайлар тарығумен тұр ағалап,

Есіркеп, енді ерлік етеді ғой,
Кетпесе кірген найза тым сағалап.

1938 жыл, Шымкент

САЛАМАТ ЖАТЫРСЫҢ БА ЖОЛДАС АБАТ

Саламат жатырсың ба жолдас Абат,
Салынған түрме ішінде неше қабат.
Жүйрікке жүзден озған сейістер де,
Суытып, сылап-сипап жабу жабад.
Келтіріп күйіне анық алғаннан соң,
Бәйгіге, таң айырта, тағы шабад.
Ақ көңіл, ашық жүзді әрқалайда,
Сыпайы ең сияқтанған сөзі набат.
Сондықтан тілектеспіз «болғай да, – деп,
Бостандай бұлбұл сайрар салқын сабат».
Кемді күн кемшілікті көргенмен ер,
Кеңдіктің кешікпей-ақ кенін табад.

ТҮРМЕДЕ АЙТҚАНЫ

Ұйтқыма, ойым, енді олай, былай,
Арылар сабыр қылсаң, бастан ылай.
«Кейіні кеніш – реніштің» болатұғын,
Тітіреп тұрса-дағы жұртың жылай.
Шаттықтың шыдасандар атар таңы,
Болады деп жабықпаңдар жаман сылай.
Сабыр етіп шыдау бұған өте керек,
Адамға әділдікке қойған қолай.

1938 жыл

Қырығын қарық қалған соң, келсе елу,
Елеуреп, ұнамайды ойды бөлу.
Мәпелеп, баққаныңмен өзінді-өзің,
Қалпына қиын сауда – қайтып келу!
Ойланып ой көзімен қарағанда,
Елудің алтауында тұр-ау өлу.
Көзден нұр, кеудеден күш кеміген соң,
Қайткенмен келмес қолдан жортып, желу.

1938 жыл

Жомарт бар білмейтұғын барды, жоқты,
Ерлер бар ескермейтін атқан оқты.
Су сұрап іше алмайтын сүмерлер бар,
Сатпақты саусақтары, мұрны боқты.
Сабырсыз саннан да көп шамаласақ,
Шыдамай басатұғын қоз бен шоқты.
Кең ойлы кемеңгерлер кем көрінеді,
Сияқты салқын сабат бір кең қоқты.
Артында азаматтың аты қалсын,
Болса да тірілікте ашты, тоқты.
«Аты жоқ, заты жоқтың», аңлауымда,
Бұл сөзім, байқандаршы, қалай соқты.

Сабырдың түбі – сары алтын,
Шыдаған жеткен мұратқа.
Бұл – өткендердің мақалы,
Жаттарында тұрат та.
Бейнет пен егіз рахат,
Кезекпен басқа туат та.
Қайсысы қонса бағыңа,
Қайғырмай қарсы ал, қуатта!

Бұл күнде бейнет – жолдасың
Болып тұр деп күйінбе!
Уақытша ол – қонақ,
Қалпымен тұрмас күйінде.
Қосылатын күн туар,
Туысқан, думан, үйірге.
Шат болар қатын, балдарың,
Басыңды қоссаң үйінде.
Шаттыққа мұндай кездессең,
Қайғыдан қалмас түйін де .
Қайғының арты – қуаныш,
Қапастың арты – бостандық.
Бейнеттің арты – рахат,
Шыдандар соған сүйін де!

Көбейіп бара жатыр тамашалар,
Біреуге біреу бәле таңа салар.
«Айтқаны әрқалайда анық қой», – деп,
Асаудай ұстап, матап таңа салар.
Ісінің ақ, қарасы ашылғанша,
Қамауда қанша уақыт қала салар.
«Жүрме, – деп, – серуендеп сен де сыртта»,
Өзін де үйге әкеліп, жаңа салар.
Ойлаған оқ боп тиіп қиянаты,
Етіне ойсыратып жара салар.
«К...нді қисаңдамай, қысып жүр», – деп,
Кеуліне көптің кеңес – сана салар,
Қалғанмен қалың өрттің ортасында,
Су сеуіп, сені адамдар арашалар.
Онан да өзінді-өзің қыздай бағып,
Болма ақымақ әр нәрсеге бара салар.

1938 жыл, Шымкент

Жоқ еді пол жууға, жүдә, ебім,
Жұмысқа болмағансын бұрын жегін.
Отырмын оның үшін өтінуге,
Көрген соң әр ауданның өңшен бегін.
«Болса олай қиналмай-ақ қоя ғой», – деп,
Қылсандар қошеметті менен көбің.
Мақтанып мәз-майрам боп қалар едім,
Бергендей белді бедеу сыйлап тегін.
Баянды бастарыңа бақыт қонып,
Болыңдар ұшан теңіз, ұшақ шенің.
Болынып бостаншылық, босаныңдар,
Ұмыт боп ойларыңнан өткен не күн.
Ашылар әлі-ақ есік бостандықтан,
Күлімдеп, көсеміміз көтерсе иегін.
Қайткенмен кедей көңлің көркейтті ғой,
Капитал елдерінен алып кегін.
Қалайда халықтың қарап жағдайына,
Есіркеп етер ақыр ағын-төгін.
«Жаса!» деп ұзағынан отырармыз,
Шаттықтың шайын ішіп, шайнап сөгін.
Төрт, бес ай түрме үйінде отырғанға,
«Қайда, – деп, – қамықпаңдар бізге ол күн?»

Аузынан әрбір сөзі оның шыққан,
Жайнатар жаз жауыны жердің көгін.

1938 жыл, Шымкент

Епсіз ем ете алмайтын істі оңды,
Елудің алтауында жас та толды.
Шалдық пен шалағайлық қосылған соң,
Дұрыстап бере алмаспын жуып полды.
Ортаңа онан-дағы отырғызып,
Алыңдар алғысымды оңды-солды.
Болыңдар бақытқа бай, білімге ие,
Десеңдер бұл айтқаным «болды, болды».
Көріңдер сау-саламат сәуіккі жар,
Ұл мен қыз – өздеріңнен өнген төлді.
Шат болып, шамадан тыс шалықтаңдар,
Аққудай қоныстанған айдын көлді.
Тапқандай қайнар бұлақ қуаныңдар,
Кезеріп келе жатып, кезіп шөлді.
Етіңдер ертеңгі күн ел жұртты аң-таң,
Келгендей өгіз мініп деген өлді.
Өзгеге үйрететін түрлерің бар,
Ұнамды үлгі-өнеге, жоба-жолды.
Сөз жазып сол себепті былайынша,
Анықтап аяғына қойдым қолды.
Осындай уайымға ұшыраспай,
Адамзат аңғармайды тарды, молды.
«Кейіні кеніш – реніш» болар, бірақ,
Табиғат тарқатпаса тәннен сөлді.

1938

Құмалақ, қорқытады, дұрыс түспей,
Ұйқыда ой түршігер көрген түстей.
Қойыңдар онда-дағы «ол-пұл» сөзді,
Үрлеген мес сияқты кеуіп, іспей.
Күніреніп қайткенменен кете алмас көп,
Қымызын қуаныштың қанып ішпей.
Үкімет қылар-ау деп қауіп қылма,
Киімін кеңшіліктің бізге пішпей.
Жемісі жақсылықтың тұрған шығар,
Тамылжып, тамыз түсіп, тегіс піспей.

Ашылар алақ есік бостандықтан,
Өкініп, отырғанмен бармақ тістей.
Көсемнің Сталиндей арқасында,
Баратқан болар мирас өрлеп, өспей.
Жасасын ұзағынан осындайша,
Кедейдің көзін ашты күштей, күштей,
Қадірін қалайда да біліп енді,
Бұйрығын бітірейік тынбай істей!

1938 жыл, Шымкент

Дос емес, бірін-бірі мақтамаса,
Ойына айтқан сөзін сақтамаса!
Бүгін тату болса да, ертең араз,
Достығы кейбіреудің тап-тамаша!

Емеспін ойлағанда оның қолы,
Себебім «Сыртым мықты, миым толы»,
Жолдастар, маған бірақ білдіріңдер.
«Мынау, – деп, – жұмысыңның жоба-жолы».

Қан тұмсық қасқырларды қатырамын,
Қарасын қара жерге батырамын.
Алдымнан айқыш-ұйқыш ор келсе де,
Одақтап, ор текедей атыламын.
Ойлайтын жұрт жағдайын жолдастарға,
Бір емес неше жола «сатыламын».
Көсемнің Лениндей арқасында,
Демеймін енді өсекке шатыламын.
Үстіне ұлы шыңның шығып алып,
Ұранын Октябрьдің шақырамын!

Болыңдар сау-саламат, екі қалқам,
Сияқты ең бірің – кенже, бірің – марқам.
Бағуға бағлан қылып, күн тигізбей,
Жүруші ем жайып құшақ, болып қалқан.
Басында болғаннан соң тағдыр бұлай,
Тар тұсау тартса үзілмес, тағылды арқан.
Сонда да көремін деп үмітім бар,

Татар тұз, таусылмаса, жейтін талқан.
Үстіме ортекедей ойнарсыңдар,
Есіркеп, егер Кеңес етсе дарқан.
«Жағдайы соған дейін не болад» деп,
Ақылдың арнасының суын сарқам.
Бәйбішем, тайларыңды таза асырап,
Де де тұр ертелі-кеш: «Шүкір, алкам!».

1938 жыл, Шымкент

Күніренген көз жасын көр көптің, Алла,
Босатып бәрін де ет, бағулы арда.
Өзіңді ойға алатын көрінеді,
«Осындай ой табад, – деп, – уақыттарда!»
Ойлаймын ойың үшін ортақ қой деп,
Атына Әлһисламның осылар да.
Айыптар әркімдерде болатын ед,
Бақ құсы бастарынан аумасарда.
Білген соң қаталарың, қалтыраушы еді,
Түн бойы түнегендей тоңлы қарда.
Оларды ұзатпай-ақ есіркеуші ең,
Араға апуатты тұтып пәрдә.
Мәһрүм мың айтқанмен қалмаушы еді,
Көрсеткен көпке зиян кәждум мәрдә.
Достыңа дәулет құсын қондырып ең,
Жаулардан жасырынып кеп жауған қарда.
Қылып ең қалайда да қуанышты,
Халық қорған қызуынан қалған парда.
Қарыннан қырық күнде сау шығарып ең,
Жұтқанмен Жүністі де жайын жарда.
Солардың біздерге де беріп жолың,
Қадірлі қалайда да қыл сәркәрдә.
Кешікпей кеңшілігін көрсетпесең,
Қаптаған қалың өрттей қалдым шарда.
Ете гөр үй-ішімнің уақытын қош,
Отыртпай ұдайына ақы, зарда.
Өзімді өз теңімнен оздыр озат,
Пазылыңмен бей нәқя екі дарда.
Айыпты ал, әуезім бұл, азашы едім,
Қайткенмен Кәрим деген атың барда!

1938 жыл

Болса аман бағындағы екі гүлін,
Божырап, бұзылмасын бұған түрің.
Иіскелеп екеуін де ертелі-кеш,
«Шүкір!» – деп, көтер де отыр көкке мұрын.
Тигені төбең көкке, тұрса ойнап
Бірі тай сияктанып, бірі – құлын.
«Сары алтын сабыр түбі болады» деп,
Ерлердің айтқаны бар өткен бұрын.
Олардың ол айтқанын орындасаң,
Ұлғаяр он төртінші айдай нұрын.
Кідіртпей, керектерін тауып беріп,
Ойларын өсіріп тұр, сөйлеп шырын.
Болармыз сын тағылып толық жұртқа,
Боп жүрсе бойлары бит, көздері – ірің.
Келгенше сапарымнан сау-саламат,
Сол болсын мен дегенде жиған сүрің.
Қарсы алып қуанышпен қол шапаттап,
Үстіме осы болсын шашар дүрің.
Қалармыз ұзамай-ақ ұшырасып,
Кеткендей қапаланба Қытай, Үрім.

1938 жыл

Болып тұр сау-саламат, біздің ғашық,
Күйініп «Кетер-ау, – деп, – ұзақ қашық!»
Бар шығар барар жерде баста жазған,
Кемді күн тататұғын тұз бен нәсіп.
Солардың себебімен саулығында,
Келейін көптерменен ұшырасып.
Олардың, байқағанда, бар ішінде,
Сайрайтын сандуғаштар пәріңді ашып.
Кеңесіп кеулімменен көргенімде,
Айыбым жоқ аблығын асып-сасып.
Жоқ деген аққа зауал анық болса,
Жоқ болар қайғы, уайым ойдан қашып.
Өзің де оған дейін отың жағып,
Көз жетпес көл секілді отыр тасып.
Күндеген дәулетінді дұшпаныңның,
Бәрі де басын сипап қалсын жасып.
Аман-сау ішіндегіні туа қойсаң,
Той жасат ойын ойнатып, шашу шашып.

Осындай оншақты ауыз өлең жаздым,
Әрқашан оқысын деп көңілін ашып.

1938 жыл

Талайды тәрбиелеп Сәбет күтті
Кейбіреу төкті білмей «су» деп сүтті.
Кетіріп біршіліктің берекесін
Ақырында алды өзіне тілеп жұтты.
Есіткен ерлер бұған таң қалысып
Жауыздан ада-жұда үзді үмітті.
От басып ойнақтаған жас ботадай
Жайына тек жүре алмай, түлен түртті.
Кеңеске күндеушілік етемін деп
Тайдырды басынан бақ – қонған құтты.
Жауласқан ішпен, сырттан дұшпандарың,
Суырып көкке күлін, көбін құртты.
Солардың жағып кеткен оттары әлі
Жылытып жатыр шоғы сөнбей жұртты.
Данышпан көсеміміз – ұлы Ленин
Басқарған уытын тауып, қаншама ұлтты.
Көрсетіп жанға рақат жарық дүние
Серпілткен басқан тұман, қара бұлтты.
«Босат, – деп, – бейкүнәні» берер тәртіп –
«Қапаста қамалмасын, аш, – деп, – кілтті!»

1938 жыл

Сот маған екі жылды етіп меже,
«Тат, – деп тұр, – тұз-дәмінді жүріп, кезе».
Этаппен ертенгі күн кете қойсам,
Бәйбішем, қапаланбай отыр төзе.
Ойым бар кешікпей-ақ келем деген,
Сендерден, бара жатқан жоқпын безе!
Ойымда уайым жоқ, он айтқанмен,
Болса сау қасындағы қалған шөже.
Болат боп, болған іске божырама,
Беріп тұр тәуір киім, тауып көже.
Кеңестен бір кеңшілік болатының,
Ел біткен осы күні отыр сезе!

1938 жыл

Сәтті күні, сәскеде
Қауыша қалдық жанаса.
Өздерің де, бізсіз-ақ
Аз емессіңдер, санаса!
Жарық екен жайларың –
Терезесі аласа.
Тар болғанмен, тығылып
Жайласыңдар балаша.
Төнбекшітер түнімен
Қандала, бүрге таласа.
Дабыр-дүбір, ду-дуың
Той секілді тамаша.
Жайларың жатқан берік екен
Кетпестей ешкім қамаса.
Шығарасыңдар, шыдандар,
Қай күні Құдай қаласа.
Қосыласыңдар козыдай
Анасын тапқан адаса.
Бастарыңа бақ қонып
Боларсыңдар әрқайсың
Ат түзер арна – салаша.
Азғанасынбай, алқалап
Алдарыңа алыңдар
Құйылған қымыз-шараша.

1938 жыл

КӨП ЕКЕН КӨРГЕНІҢНЕН КӨРМЕГЕНІҢ

Көп екен көргеніңнен көрмегенің,
Жаксы екен бәрінен де өлмегенің!
Болғасын атың – Адам, асылың – ылай,
Бола ма басқылауға көнбегенің.
Еркі бар егіншінің тегістеуге,
Жерінің шұқыр-шоқат, дөң дегенін.
Шаршатып шаруа да бас білдірер,
Аты мен атанының «жөн» дегенін.
Өзіне ұсталар да міндет көрер,
Кездігін келістіріп өңдегенін.
Болса олай, «болған іске болат болып»,
Ұнайды ой-қиялды бөлмегенің.

Ақ отын ақымақ қанша үрлесе де,
Әркім де айтқан шығар сөнбегенін.
Өзің де ескі бастан байқадың ғой,
Еш нәрсе уайымнан өнбегенін.
Түбінде түкті жүрек, туымды ерсін,
Табынан тайып төмен, төнбегенің.
Онан да өңің бұзбай отыр да ғой,
Бірдей боп ұзының мен көлденеңің.
Неше рет есің болса есіттің ғой,
«Шамасыз шапағаты оның мол» дегенін.
Кісінің көңіліне келіспейді,
Сырқаудай сылтауратып көнбегенің.
«Сары алтын – сабыр түбі» деген болып,
Көресің ісінді Хақ жөндегенін.
Осылар онда ойыннан ұмытылар,
Толайым тілладай боп теңдегенің.
Көрсет деп кеңшілікті кешіктірмей,
Қоюлы көкіректе қол дегенің.
Ойыңа өтірік деп ала көрме,
Өткеннің: «Көп тілегі – көл» дегенін.
Қанығып қымызына қуаныштың,
Шат болып, шалықтарсың шөлдегенің.
Кешікпей кеңесте де есітерміз,
Бәрің де бұрынғыдай бол дегенін.
Қосылып Құдай қосқан қосағыңа,
Көресің ұл-қыз тауып төлдегенін.
Айырып, атын атып алып қалар,
«Осында, обалың жоқ, өл» дегенін.
Шыдайық, әзіріне ете берсін,
Өзінің заң мен жоба, жол дегенін.
Оларды осынша елдің сілесі ұрсың,
Күндесе Үкіметтің өрлегенін.
Қалмастан Қазақстан қолқалайды,
Сұмдарды сол сияқты серлегенін.
Себебі, қанша азамат қамауда отыр,
Аттың да ұнатпайтын терлегенін.
Көреміз күмәні жоқ, ол иттерден,
Солардың сондайынша шерлегенін!

1938 жыл, Шымкент

Файзолла Сатыбалдыұлы (1883–1959)

Алаш қайраткерлерінің сенімді серігі болған ақын, дін қайраткері, қари Файзолла Сатыбалдыұлы 1883 жылы 27 қыркүйекте бұрынғы Торғай уезі, Батпаққара мекенінде дүниеге келген.

Әкесі – белгілі діни оқымысты Сатыбалды ишан Ғабдоллаұлы. Діни білімді 1900 жылға дейін Троицкіде Ахун хазіреттен және Бұхара медресесінен алады. 1901–1906 жылдары Торғай қаласындағы уездік мешіт, медреселерде Науан хазірет, дамолла Байту, Бейіс хазірет, Оспан қожа, қайраткерлермен бірге қызмет істеген. 1906–1918 жылдары Батпаққарада Сатыбалды ишанның мешіт-медресесінде ұстаздық құрып, 1923–1928 жылдары мешіттерде имамдық етеді. 1928–1935 жылдары нағашысы Міржақып Дулатовпен бірге айдауда болады.

«Шафағат яр соллаллаһ» және «Мұнажат» циклымен жазған жырлары Аллаһтың хақтығына, әділдіктің күні туатынына деген сенімге толы. «Ахмет қайтыс болды дегенде», «Мағжан түсіме кіргенде», «Ахметсафа Юсуповқа хат» сынды өлеңдері тарихилығымен құнды. Ақын «Тас мешіт» (1914), «Тоқымбет – Гүләйім» (1929), «Адамзат шежіресі» (1930), «Ұзақ жол» (1935), «Аяз би» (1946) атты дастандар жазған. «Әбдіғаппар хан» атты ұзақ поэмасын 1916 жылы Торғайдағы ұлт-азаттық көтерілісіне арнаған.

1959 жылы дүниеден өткен.

ТАС ТҮРМЕДЕ

Тырнағыма қадаса да инесін,
Білсін тағдыр өнер басын имесін.
Өлсе өлер Файзолла ақын түрмеде,
Бірақ өлең өмір кебін кимесін.

Көре алмадым күннің жарық сәулесін,
Көрдім бірақ бейнеп-азап әуресін.
Тас түрмеде ұзақ жылдар отыру.
Кім-кімнің да кетіретер-ақ тәубесін.

Тағдыр солай жазған екен шара жоқ,
Әттең, әттең, қас-дұшпанға таба боп.
Жатқандығым жанға батып жазықсыз
Жүрегімде алай-дүлей жанады от.

Тоқтатамын өзімді-өзім сабырмен,
Өткен күнді ескерместен жәбірмен.
– Уа, Файзолла, тәуекел де Аллаһқа,
Жан болып сен жаралғанда қадірлі ен.

Түрме болып кете берсе тұрағың,
Арман, мақсат орындалмас мұратың.
Ғазиз басқа болар ма екен бостандық,
Сахарада кеңес-дүкен құратын.

«Жазмыштан озмыш жоқ» десек те,
Өкінішті, қаласын көп есепке.
Ақиқат пен ақ ісінді теріс деу
Адамдықты айналдыру есекке.

Қайран шындық, женуің хақ түбінде
Сол үшін сен, Уә Файзолла, бүгілме.
Алма-төкпе бұл дүрбелең-ақтаңдақ,
Жол ашқан шақ өсек-аяң, күбірге.

Аханнан да бейхабар боп отырмын,
Көкірек – от, көңіл – тұман, соқырмын.
Қайран аға – ғұламасы қазақтың,
Тамызығы өлең-жалын, отымның.

Ақ оралып, жүйрік озар күн келер,
Сіз бен бізді тірі болып кім көрер?!
Өттең сол күн сөйлер ме едің Ахмет,
Ар алдында адалдыққа күн берер.

Адамды сен табар едің, ғұламам,
Тура жолмен қайда жүрсең жүр аман.
Ей тіршілік!
Ар мен Ахаң беттесін,
Басқа тілек кетсем де өліп сұраман.

1928 жыл

ТҮТҚЫНДАРҒА АЙТҚАН ЖҰБАТУ

Өкімет – қамқор анаң, халық – баласы,
Еңбекші, кедей, батырақ – нақ баласы.

Бай, кулак, атқа мінер, құйыршық деп,
Ат сою саясаттың тап сарысы.

Қыран көз қырын салып қараса егер
Табылар олардың да тап-тазасы.
Үміт көп өкіметтен шешер деген
Ашылып алдағы істің ақ-қарасы.

1929 жыл

ЗАМАН-АЙ (әні бар)

Тастан салған ақ түрме керегесін,
Қарай-қарай тоздырдым терезесін.
Қызғылықты өмірдің кезеңінде,
Көре алмадым шіркіннің мерекесін, заман-ай.
Қайырмасы:
Заман біздің өзгерді,
Жаңаланып түр берді.
Ойламаған жерлерден,
Ауыр бейнет кез келді.
Көңіл көтер жабықпа, бозбалалар,
Заман-айдың сарыны мұң менен зар.
Қайғы кетіп, көңілден – бейнет кашсын,
Көтеріңкі дауыспен осы әнге сал, заман-ай.
Қайырмасы.
Қорек еттік қара нан күн көруге,
Ермек болды қандала түн бөлуге.
Бауыры суық қара жер жалпақ жатқан,
Зар болдық қой сені де бір көруге, заман-ай.
Қайырмасы.
Түс бозарып, қан кетті тас үй сорып,
Қайғыртады, жүректі бейнет қонып.
Бейнет бітер, өмірге болса сабыр,
Уақыт жетсе кетерміз, ойнап-күліп, заман-ай.
Қайырмасы.
Екі мезгіл күніне саналамыз,
Малдай болып айдалып қамаламыз.
Бір көруге зар болып жарық дүние,
Тарылып тұр бұл күнде заманымыз, заман-ай.
Қайырмасы.

Рахаттан жатырмыз күдер үзіп,
Толқытады жүректі қайғы езіп.
Ыстық жүрек айырылып бірге соққан,
Сүйген жарлар жүр екен қалай төзіп, заман-ай.
Қайырмасы.

Көңілімнің жемісі сәбилер-ай,
Сағынамын ынтығып жылай-жылай.
Маңдайыңнан иіскейтін күн болар ма,
Тас түйінін босатып шебер құдай, заман-ай.
Қайырмасы.

Біз жатырмыз бейнеттен «бақыт» қонып,
Бас байланып, жүрекке қайғы толып.
Дәм жазғанда оралып қосылармыз,
Кеткен жан жоқпыз мәңгілік тұтқын болып, заман-ай.
Қайырмасы.

Кіндік қаным төгілген туған жерім,
Қоныстанған мекендеп тау мен белім.
Айырып тұр тұз-нәсіп Сіз бен бізді,
Қош аман бол, көргенше қайран елім, заман-ай.
Қайырмасы.

Сарқыраған күмістей бұлақтарым,
Сыбырласқан жағалай құрақтарым.
Қош аман бол, көргенше қайта айналып,
Сауық-сайран етіскен қарақтарым, заман-ай.
Қайырмасы.

Қоныс етіп жайлаған сай мен сала,
Жұпар исің аңқыған еркін дала.
Саған айтпай сәлемді кімге айтайын,
Көшіп-қонып шалқыған кең сахара, заман-ай.
Қайырмасы.

Жаналыққа бет бұрдық ескі қалып,
Ынтық болып ой алла-ай, арып-талып.
Орта жолдан кез болып бейнет құрғыр,
Мұрындықтан ұстап тұр бұрып алып.
Қайырмасы.

Бейнет келіп ұстады нақ білектеп,
Орын алды зарлатып қақ жүректен.
Түсіп кетті шыбын жан көкпарыға,
Рахым, шафрат болмаса құдіреттен, заман-ай.
Қайырмасы.

Торығасың таң атса, күнің батпай,
Күн өтуін тілейміз дамыл таппай.

Асыққанмен тағдырдан аса алмаспыз,
Бұйырған ырыздықтың дәмін татпай, заман-ай.
Қайырмасы.
Басқа – бейнет, көңілге – қайғы дарып,
Пендеге-пенде болған біз бір ғарып.
Ерте салған құлыптан кешке шейін,
Отырасың сығалай көзің талып, заман-ай.
Қайырмасы.
Кім тыңдайды мұныңды зарлағанмен,
Кім ермейді ағымға арланғанмен.
Тағдыр ісі осылай болмақшы екен,
Бұл қалай деп бас шайқап танданғанмен, заман-ай.
Қайырмасы.

ҰЗАҚ ЖОЛ

Уа, тағдыр, өзің басшы-пәруәрдіғар,
Тар жолда тайғақ кешу болғайсың жар,
Айдалып Қостанайдан кеткен күні,
Бетіне ақ қағаздың түскен бұл зар.

Айдалдық Қостанайдан апрельде,
Толқыған ғазиз ғұмыр кетті желге.
Жайлауды аңсап ұшқан жыл құстары,
Сәлем айт барғаныңда туған елге.

Қайран ел шалқып өскен қалды бізден,
Амандық, қош айта алмай көріп көзбен.
Барамыз, бет белгісіз, мұндай халге,
«Сары алтын – сабыр түбі», жөн ғой төзген.

Тізілген аққуларым, сыңқылдасып,
Кетейін сендерменен амандасып.
Айдын көл – шағалалы шалқарыма
Сәлем айт, қонып өтсең үстін басып.

Төрт түлік жағасында шыр айналған,
Құлпырып масатыдай шырайланған,
Аңқыған жұпар исі Сымтасыма
Сәлем айт біз бейбақтан сорға айдалған.

Апат боп алып кетті жапқан жала,
Ісіне уақыттың бар ма шара.
Кір жуып, кіндік қаным төгілген жер –
Қалды артта көшіп-қонған сай мен сала...

Туысқан кейін қалды ата-ана,
Зар жылап жетім қалды қатын-бала.
Ағымның тегершігі аунап кетіп,
Оралды басқа – бейнет, тәнге – жара.

Дегейсің: көш-жөнекей амандасты,
Моншақтай домалатып көзден жасты.
Баста ерік болмаған соң сыр аша алмай,
Қош айтып, иек қағып, изеп басты.

Жайлауға жетсең аман қатар түзеп,
Айтарсың сәлемімді кезек-кезек,
Толқынмен қайық мініп еспесі жоқ,
Кетті деп қасіретте күйіп өзек.

Айтарсың әнге салып біздің халды,
Кетті деп сауғаға алып шыбын жанды.
Отырып тәуекелдің кемесіне,
Азыққа айнымас деп бейнет алды.

Сәлем айт ордалы жұрт қалың елге,
Қара орман – атамекен, асқар белге.
Белгісіз тұз-нәсіптің қосылары,
Жол шектік сапарланып алыс жерге.

Қолға алдық орамалды, көзді жастап,
Мекенді туып-өскен кеттік тастап.
Қош, сау бол, көреміз бе, көрмейміз бе,
Жөнелдік отарбамен желдей есіп.

Аққудан сәлем айттық жүрген ұшып,
Аңсаған атамекен ойға түсіп.
Жамбасқа кара тақтай төсек болып,
Жөнелдік отарбамен желдей есіп.

Тәртіп боп жоғарыдан бекілген заң,
Келгенде жөнелтуге болдық аң-таң.

Обыске тал бойыннан тінту алып,
Торып жүр конвой біткен болып қатаң.

Айдалдық сәрсенбі күн түстен кейін,
Қысылдық не деулікке жетпей зейін.
Шуласып қатын-бала жылағанда,
Дүниеден пида болдық өткендейін.

Зар төгіп туысқандар қалды тұрып,
Амалсыз, қоштаса алмай, кеттік жүріп.
Айтуға «аман болды» тілі келмей,
Ел-жұрттың қала берді дымы құрып.

Бейнетпен қонған бақыт қайғы аралас,
Қан құсып, екі көзден тамыздық жас.
Ажалдың қарқаралы мүйнетіндей,
Келмеді қош айтысып, изеуге бас.

Дариға, баска туды мұндай заман,
Алды-артың болжауы жоқ толған күмән.
Біле алмай не боларлық ахуалды,
Көңілді қауіп-қатер – басты тұман.

Алдырмай киер киім, ішер тамақ,
Иіріп ызғарменен қойды қамап.
Денені аштық, бейнет қатар жайлап,
Үстінде отарбаның шектік азап.

Қара айғыр гүрілдетіп жөнелді алып,
Ақырып, айбаттанып, түтін салып.
Өзінде 8 өгіз, 42 адам,
Ауа жоқ дем аларлық, бықсып-жанып.

Ышқынып тартты дүлдүл аянбастан,
Қалды артта туған-туыс құты қашқан.
Құстардан аман-саулық сәлем айтып,
Дариға, кеттік артқа қайрылмастан...

Сыртыңнан не демейді дұшпан мен қас,
Қадірін елдің білмес көңілі мас.
Кетсе егер ойға түсіп қайран Арқа,
Жаңбырдай нөсерлейді көзімнен жас.

Кісіге қиын екен туған жері,
Қозғалды жүрегімнің қайғы-шері.
Көкорай көк шалғыны былай тұрсын,
Арқаның көп аңсатты жұпар желі.

Сол жерде тамып алғаш кіндік қаным,
Жуылған суыменен сәби тәнім.
Сымтасым еске түссе пәруана боп,
Байғыздай шырылдады шыбын жаным.

Табады айналып кеп ат қазығың,
Деуші еді бұрынғылар хаққа жүгін.
Болмаса бір құдайдың дәл өзіне,
Адамның баласына жоқ жазығым.

Бұйрыққа шара бар ма ағым салған,
Пендені допша үйірер фәни жалған.
Кім тірі барар дейсің елге осынау
Бейнеті бастан асқан ауыр жолдан.

Тілімдеп көкірегімді шыққан бұл сөз,
Ажал ма, меһнат па – болса екен тез.
Аз ұйықтап, көбіне ояу, шарт жүгініп,
Төрт мезгіл терезеден алмаймын көз...

Бар екен Ақтеңізден тартқан канал,
Сол жерге алып барды, жоқ қой амал.
Кездесіп сол арада Міржақыпқа,
Отырдым ескендей боп қоңыр самал.

Көрісіп, құшақтасып, көзді шылап,
Өбісіп, көңіл босап, тұрдық жылап.
Сонан соң есті жиып, ақылға кеп,
Мән-жайды бастан кешкен білдік сұрап.

Беліндік сәл тұрған соң, амал бар ма,
Айырылдық қимай-қимай әрең-зорға.
Міржақып шыдай алмай көп тұруға,
Секіріп түсіп кетті қазған орға.

Қалмады сол уақытта менде де сән,
Шырқырап кеудемдегі қу шыбын жан.

Кемсендеп кете бардым, өтім күйіп,
Бір ысып, бір суынып қажыған тән.

Амалсыз қала берді қайран бауыр,
Сияқты титықтаған аттай жауыр.
Сабазды мұндай халде көрем деп пе ем,
Тиді ғой бұл кездесу маған да ауыр.

Көзіме көрінді де қала берді,
Іштегі бір толқытып қайғы-шерді.
– Файзеке, саған, – дейді үн шығарып, –
Көруге жазсын тағдыр туған жерді.

– Тілегім: сен де аман бол, – дедім мен де, –
Нағашым, түпқазығым – алтын көмбе.
Бейнеттің барлығынан халас етіп,
Қылмасын рақатынан тағдыр кенде.

Айтқан сөз, қылған тілек осы болды,
Екіге кетті айырып бейнет жолды.
Міржақып – ор ішінде, мен – биікте,
Ыстық жас іштен шыққан көзге толды.

Мені айдап кете барды конвой алып,
Дайындап винтовкаға оғын салып.
Тәртіпке қарсы келер болсам егер,
Атуға тұр «батырын» дайындалып.

Айырылды менен және Шора ғарып,
Серіксіз жабырқадым жалғыз қалып.
Ұзамай қызметке орналастым,
Қолыма тас кесетін қару алып.

Бұзамыз қара тасты дәрі қосып,
Қазірде тас-талқан қып жарып-осып.
Ғажайып қайламенен бір алапат,
Тастаймыз мұнарадай тауды тесіп.

Осылай болып тұрды ахуалдар,
Жиналған түрлі халық – қанша жан бар!
Пароход, кеме жүріп өтетұғын
Жасадық тасты қашап ұзын аңғар.

Бар күшін қазынаның сонда төккен,
Бітетін бір іс екен жинап көппен.
Тап келіп таланына талай ердің,
Аз емес азаматтар бейнет шеккен.

Дүниеге канал екен даңқы жеткен,
Межесі жоспарланған оның көптен.
Патшалық Ресейдің заманында
Николай күші жетпей тастап кеткен.

Жоқ еді мұндай бейнет біздің ойда,
Қолдарға тас кесетін алдық қайла.
Жасадық ауыр еңбек белді шешпей,
Іс үшін бір ғажайып елге пайда.

Бұл жерге айап келген жел несібе,
Он сағат қызметі бар сөткесіне.
Қояды кепілдікке бір-біріңді,
Жұмыстан шетке шығып кетпесіне.

Ұсақ ұлт қызмет еттік қатар түзеп,
Біріне-бірі бітсе барып кезек.
Аманат шыбын жаным аман қалды
Ажалдан аңдып жүрген арсыз кезеп.

Жылында, 1-ші июль, 33-тің,
Өткіздік рашотын барлық істің.
Каналы «Беломордың» тәмәм болып,
Қуаныштан қызыл туды сүйіп, құштым.

Бар екен Мәскеуде де бір зор канал,
Сияқты бітпей тұрған үлкен қамал.
Бұзылмай бригадасы ударниктің,
Сол жерге іс қылуға болдық барар.

Дәм айдап Москваға жүріп кеттік,
Тоқтамай, бес сөткеде келіп жеттік.
Артельден сегізінші орын алып,
Екінші «Лакпунктті» мекен еттік.

Каналға 7-июль түстік барып,
Қолдарға жер қазатын қару алып.

Аямай жан мен тәнді жұмыс қылдық,
Дөңбектей домалатып тасты аударып.

Он төрт ай тұрдым «Мәскеу» каналында,
Өнерді үйрену бар талабымда.
Жігіттің басады ғой ісі оңға,
Басына бақыт құсы қонарында.

Бөлендік еңбекпенен абыройға,
Әр түрлі қабілетті жиып бойға.
Жүрді алып Москвадан тағы бір күн,
Сол шақта алаң болып, түстік ойға.

Апарды «Сибирьстрой» деген жайға,
Не жаздық дейміз іштей бұл құдайға.
Онда да ударник болдық біздер,
Әр іске тауып жөн мен ақыл-айла.

Өткіздім 34-тің жылын сонда,
Саспадым болғаннан соң өнер қолда,
Тіленіп өзім бардым қол көтеріп,
Не қиын бола қалса кәсіп қайда.

Тағы да 35-тің жылын көрдім,
Шашылған ырыздықтың дәнін тердім.
Туғанда февральдың оны күні,
Пәвеске – шақыртумен кеңсе келдім.

Бостандық, ақтау қағаз алып қолға,
Қуанышын жүрегімнің басып зорға,
Өнім бе я түсім бе дегендейін,
Қиял-ой бұлғақтайды оң мен солға.

Қапысыз орындалып арман-тілек,
Кеудеме сыймай лүп-лүп соқты жүрек.
Жаладан аман-есен халас болдым,
Қалды артта бейнетті күн – кара түнек.

Болып тұр әлдеқалай көңіл шіркін,
Аптығып, аласұрып дүркін-дүркін,
Жат болып әлдеқашан алыс қалған
Көрем деп ағайын мен елін-жұртын.

Зардабын көрсем-дағы көп қысымның,
Ақтығын білгеннен соң өз ісімнің,
Азапты сапардағы алты жылды
Отанға қызмет ету деп түсіндім.

Сол жерде билет алдым Қостанайға,
Жеттім деп алты жылғы құштар ойға.
Ақылды алып ұшқан сезім жеңіп
Кетті ғой, келсе-дағы жас талайға.

Отарба түтін салып будақ-будақ,
Жолдармен зымырайды бунақ-бунақ.
Келеді кеудемдегі асау жүрек
Лақтырып өлең-жырды шумақ-шумақ.

Тарқатып алты жылғы шерін іштің,
Қалдырып зәр-уытын күйініштің,
Бір көрсем туған жерді деп келемін,
Парлатып арғымағын сағыныштың.

Келген соң Қостанайға ойға түстім,
Мән-жайын сұрап-біліп елдегі істің.
Ұқтым да, Алматыға кетпек болдым,
Қонбасын біздің басқа бақыт құстың.

Аңдадым түсерімді барсам торға,
Елдегі Батпаққара қазған орға.
Қыл дұзақ құрулы екен шырмайтұғын,
Болсаң да неше дүлдүл, неше жорға!

Амалсыз Алматыға бетті бұрдым,
Өргеніп өкпе-бауыр, әрең тұрдым.
Безгенше туған жерден бәдәуидей,
Несіне, деп ойладым, өмір сүрдім?!

Болса да туған жерсіз күнім қараң,
Сорғалап ағыл-тегіл көзден сорам,
Тағы айдалып, қуғындар деп елде болсам,
Амалсыз Алматыға кетіп барам...

1929–1935 жыл

СӨЗ СОҢЫ

Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы циклы туралы ғылыми тұжырым бұрын-соңды қазақ әдебиеттану ғылымында сөз болмаған. Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы деген түсінік кешегі өткен ғасырларда пайда болған. Қаламгерлер жаппай түрмеге тоғылып, айдауға, қуғын-сүргінге ұшыраған соң, олар өздерінің ойларын, пікірлерін хатқа түсірді. Бұл өлеңдер – қапаста жазылған шығармалар болып табылады. Біздің ұлттық санамыз бен менталитетімізге «түрме», «абакты», «зындан» сөздері таңсық емес. Олар ежелгі әдебиет нұсқалары мен мифологияда, фольклорлық шығармаларда жиі көрініс береді. Түрмеге түскен тұтқынның (қаламгер) ойы мен арманын, жан сырын, мұңын біз оның жазған дүниелері арқылы танимыз.

Өткенін қастерлеп, бүгінгі ұрпақтың керегіне жарата білу – келешегі бар өркениетті елдердің ғана үлесіне тиетін жайт. Біз кейінгі жылдарға дейін өткенімізге тереңдеп бара алмай келдік. Қазақ елі ояну дәуірі енді ғана басталды. Қазақ халқының тарихи санасын қайтадан қалыптастыру қоғамды жаңғыртудағы негізгі мәселе болып отыр. Ол үшін өткен тарихымызды қоспасыз түгел білуіміз керек. Төңірегімізді түгендеуде жоғалтқанымызды жинау, олардың ана тілімізде жарық көрген газет-журналдарды жинау, олардың бетінде басылған, шашырап жүрген дүниелерімізді халқымыздың игілігіне жарату болып табылады. Төл тарихымызды танып, түсінуге себебін тигізетін түпнұсқа себептердің ішінде біздің жинастырған мұрағаттық құжаттардың орны ерекше. Осы орайда, түрмеде жазылған шығармалардың ғылыми айналымға енуі тиіс.

Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ әдебиетінің тарихына қатысты, атқарылар жұмыс ауқымы орасан зор. Әсіресе, Ұлы Қазанға дейінгі әдебиет тарихымыздың келелі деректері көп-ақ. Мәселен, түрме шығармашылығын тексеріп-талдауымыз соңғы жылдары ғана қолға алынғанын, сол себепті оның жай-жапсарын танытатын еңбектердің жоққа тән екендігін көп дәлелдеп жатудың қажеті шамалы.

Осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында жазылған монографияда жазықсыз жапа шеккендердің, құрбан болғандардың арасында қазақтың атпал азаматтары, жүрегі халқым деп соққан алыптарынан бастап, өзге ұлттардың өкілдері, қарапайым еңбек адамдары, әр түрлі кәсіп иелері болған. Тәлкекке түскен тағдырлар туралы жазылған кешенді зерттеу жұмысы – әдебиеттану ғылымындағы соңы жаңалық деп тұжырымдаймыз.

Тоталитаризм қапасында өмірі қиылған жандардың, сондай-ақ бастан шеккен қасіреті өле-өлгенше санасында жаңғырып, сол қорқынышты шындықты бізге жеткізген. Азап көрсе де, аман қалу бақытына ие болған жандардың қай-қайсысы да біз үшін ерекше қымбат, айрықша қастерлі. Олар ұрпақ санасында мәңгі өмір сүреді (Н. Ә.Назарбаев) демекші, адам-

зат тарихындағы қасіретті жылдар мен қасіретті жырлардың ақиқатын, шындығын ашу – бүгінгі күннің басты талабы болып тұр. 1917-1991 жылдар аралығында қоғамдық-саяси өмір әдебиеттану, деректі тарих аясында қарастырылу ісі – кезек күттірмейтін түйткіл мәселе.

Қазақ әдебиеті тарихындағы түрме шығармашылығы циклы – қоғамдық өзгеріс салдарынан туындаған әдеби процесс. Түрме шығармашылығын генезистік, эволюциялық жолмен қарастырып, зерттеу жүргізгеннен кейін қорытар пікіріміз:

1.Түрме шығармашылығы – әдебиеттегі құбылыс.

2.XIX ғасыр мен XX ғасыр аралығында пайда болып, дамыған әдеби цикл.

3.Түрме шығармашылығының өзіндік тарихи кезеңдері мен ерекшелігі бар.

4.Түрме шығармашылығы түр, жанр формасымен ерекшеленеді.

5.Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклы – әлем әдебиетіндегі аталмыш циклмен салыстыра-салғастыра талдап, зерттеуге болады.

6.Түрме шығармашылығы өзінің поэтик тілімен, стильдік-жанрлық, тақырыптық ерекшелігімен өзгешеленіп, дараланады.

7.Түрме шығармашылығының негізгі бөлігі – эмигранттық кезең болып табылады.

Жалпылай алсақ, әдебиеттегі түрме шығармашылығы типологиялық, текстологиялық, философиялық және лингвистикалық тұрғыдан арнайы зерттеуді қажет етеді деп айта аламыз. Алайда, әдеби тұрғыдан тұңғыш рет қаралып отырған осы мәселе түбегейлі шешілмесе де, түйткіл мәселені шешуге бағытталды дейміз. Түрме шығармашылығы – қоғамдық өзгеріс пен саяси идеологияның әсерінен туындаған.

Біз осы еңбегімізде қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы циклы, түрмеде жазылған шығармалардың тақырыптық игерілу жайы, олардың қалыптасуын сөз еттік. Бұл күрделі және өте қомақты проблема. Сондықтан бір зерттеу егжей-тегжейімен талдау да, осы орайда жазылған ірі шығармалардың өзін түгел қамту да мүмкін еместігіне анық көз жетеді. Олай болса, біздің осы еңбегімізде бұл проблема толық талдауын тапты демейміз. Сөйтсе де бірқатар нақты шығармалар төңірегінде азды-көпті сөз ете отырып, қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығының қалай басталып, дамығаны жайында ой толғандық.

1917-1991 жылдар аралығындағы тарихи кезең – ашына айтатын ащы шындық. 1923-1929, 1931-1933, 1937-1938, 1951-1954 және 1986 жылдардағы тарихи оқиғалардың бәрі – репрессия мен түрмеге, эмиграцияға тікелей қатысты. Өткеннің бәрі – тарих десек, тарихты боямсыз, шынайы жазу керек. Түрме шығармашылығы циклы – уақыт өте келе әдебиеттану ғылымында түбегейлі қарастырылып, ғылымға енетіні сөзсіз. Сөз – болашақ күндері тағы да жалғасады. Біздікі – бастамасы ғана!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Батырлар жыры. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2006, 256 б.
2. Қазақ ертегілері. II том. (Құраст.: Қ. Толыбаев). – Алматы: Жазушы, 2000. – 272 б.
3. Қабдолов З. Көзқарас. – Алматы: Рауан, 1996. – 256 б.
4. Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.
5. Кәкішев Т. Кер заманның кереғар ойлары. – Алматы: Атамұра, 1995. – 168 б.
6. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. – 178-320 бб. // Көп томдық шығармалар жинағы. Т.5. Алматы: Қазығұрт, 2007. – 464 б.
7. Елеукенов Ш. Мағжан. – Алматы: Санат, 1995. – 384 б.
8. Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – 213-259 бб. // Көп томдық шығармалар жинағы. Т.6. Алматы: Қазығұрт, 2012. – 480 б.
9. Бекбергенов М. Дүбірлі дәуір шежіресі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 208 б.
10. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.
11. Қиянатұлы З. Моңғолиядағы қазақтар (Екінші кітап). – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2007. – 256 б.
12. Жұртбай Т. Ұраным – Алаш. – Алматы: Ел-шежіре, 2008. – 478 б.
13. Ісімақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б.
14. Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 560 б.
15. Исмакова А. Казахская художественная проза. – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.
16. Исмакова А. Возвращенная плеяды. – Алматы: Ғылым, 2002. – 200 с.
17. Әбдиманов Ө. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 168 б.
18. Әбдиманов Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлт-азаттық идея. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 325 б.
19. Қамзабекұлы Д. Алаштың рухани тұғыры. – Астана: Ел-шежіре, 2008. – 360 б.
20. Қамзабекұлы Д. Алаш және әдебиет. – Астана: Фолиант, 2002. – 474 б.
21. Имаханбетова Р. Ғасыр саңлағы. – Астана: Педагогика Пресс, 2010. – 304 б.
22. Мусин Ш. Өлең. Өмір. Өнер (жырлары мен жазбалары). – Алматы: Арыс, 2013. – 280 б.
23. Сатыбалдыұлы Ф. Шерлі жылдар, шерулі жылдар. – Қостанай: Баспа үйі, 2004. – 204 б.
24. Ақытұлы Ғ. Ақыт Үлімжіұлы. – Алматы: Мұсылман баспа үйі, 2008. – 144 б.
25. Нұрсардықұлы К. Мұнар күндер. – Алматы: Тоғанай Т, 2010. – 432 б.
26. Зауал. Мақалалар, естеліктер. (Құраст.: Қойшыбаев Б.). – Алматы: Жазушы, 1991. – 272 б.
27. Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. – Алматы: Қазақстан, 1990. – 168 б.
28. Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеулер мақалалар. (Құраст.: Әшімханов Д.). – Алматы: Жалын, 1992. – 544 б.
29. Нәубет: Публицистикалық ой-толғаулар (Құраст.: Қыстаубаева З.). – Алматы: Жалын, 1990. – 448 б.

30. Қызыл қырғын 37-де опат болғандар. (Құраст.: Қасенов Қ., Төреханов Қ.). – Алматы: Қазақстан, 1994. – 80 б.
31. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.
32. Дулатова Г. Шындық шырағы. – Алматы: Мектеп, 2013. – 408 б.
33. Қожекеев Т. Қым-қуыт іздер. – Алматы: Білік баспа үйі, 1999. – 750 б.
34. 1937-2007 Тауқымет пен тағзым. (Құраст.: Төлепберген Б.). – Алматы: РИИЦ АЗИЯ, 2007. – 296 б.
35. Таңжарық тағылымы: Т. Жолдыұлының өмірі мен әдеби мұрасы хақында. (Құраст.: Егеубаев О.). – Алматы: Көркем, 2003. – 392 б.
36. Тасымбеков А. Жан дауысы. – Алматы. 1994. – 180 б.
37. Нысанова К., Джабашева Н., Тукешева К. История русской литературы. – Астана: Фолиант, 2009. – 512 с.
38. Байтанасова Қ. Орыс каламгерлері шығармашылығының эмигранттық кезеңі. – Астана: Нұра – Астана, 2008. – 224 б.
39. Акимов В.М. От Блока до Солженицына. Судьбы русской литературы двадцатого века (после 1917 года) / В.М. Акимов. СПб.: СПбГИК, 1994. – 164 с.
40. Акимовская Е.О. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV в.в.: генезис и эволюция : Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.01.03. – М., 2004. – 42 с.
41. Қазақ әдебиеті: 11 сынып. Әдібаев Х., Базарбаев М., Қабдолов З., Нұрғалиев Р. – Алматы: Мектеп, 2002. – 392 б.
42. Шабданұлы Қ. Қылмыс// Көп томдық романы: Т.1. – Алматы: Дүниежүзі казактарының қауымдастығы, 2005. – 236 б.
43. Қазақ әдебиеті газеті //1987 жыл, 6 ақпан.
44. Сәтпаева Ш. Достық дастандары. – Алматы: Жазушы, 1983. – 248 бет.
45. Әміреев Ж. Ел – бүгіншіл, менікі – ертеңгі үшін. Мақала // «Жетісу» газеті, №86(17930), 26 шілде, 2014.
46. Қапаста жазылған хаттар. – Алматы: Жалын, 1992. – 152 бет.
47. Әбілқасымұлы, Сапарғалиев М., Түрме тілінің қос тілді сөздігі. – Семей: Шұбартау шұғыласы, 2008. – 56 б.
48. www.massaget.kz ақпараттық порталы
49. Қазақтың 100 романы. (Құраст.: Р.Нұрғали). – Астана: Фолиант, 2004. – 456 б.
50. Омаров Б. «Түрмеде туған толғаулар», // «Астана ақшамы» газетінің ақпараттық порталы
51. Қазақ әдебиеті: 11 сынып. Қабдолов З., Қирабаев С., Әдібаев Х. – Алматы: Мектеп, 2007. – 368 б.
52. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
53. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
54. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
55. Жаңбыршиева Ұ. Тұрмағамбет Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы: Арыс, 2013. – 336 б.
56. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 200 б.
57. Әлшорин Ш. Мұхиттан өткен қайық. – Астана: Фолиант, 2011. – 320 б.
58. Таңжарық шығармалары. I-том. – Алматы: Жазушы, 2012. – 480 б.
59. Таңжарық шығармалары. II-том. – Алматы: Жазушы, 2012. – 525 б.

60. Кемаль О. Тәлкекке түскен тағдыр. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 432 б.
61. Токтарбаев Е. Түрме поэзиясындағы ұлттық рух пен сенім көрінісі // Қазақстан Республикасы ғылымындағы жастар миссиясы жас ғалымдар мен студенттердің IV республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Өскемен: ШҚМУ Берел, 2014. – 542 б.
62. Малова Ю.В. Становление и развитие «лагерной прозы» в русской литературе XIX-XX вв: Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.01.03. – М., 2003. – 48 с.
63. Зайкенов Р. Қылмыс романының танымдық сипаты // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы, №5, 2010.
64. Айтмұхамбет Ж., Алпысбаев Қ., Әбілхамитқызы Р., Байтанасова Қ., Дүйсенғазин С., Ердембеков Б. Тәуелсіздік тудырған романдар. – Астана: Мастер-ПО, 2012. – 224 б.
65. Шәкен Ж. Тас түрменің дауысы // Қазақ әдебиеті газеті, №48(2948), 2.12.2005.
66. Балақаев М., Томанов М., Жанпейісов Е., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Дәуір, 2005. – 256 б.
67. Токтарбаев Е. Түрмеде жазылған шоқтығы биік шығарма // Төлегенов оқулары, Заманауи білім беру жүйесі: тәжірибеден – болашаққа ғылыми конференциясының материалдары. – Арқалық: АрқМПИ, 2014. – 530 б.
68. Серікқалиұлы З. Тағдыр және біз. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 320 б.
69. Серікқалиев З. Жылдар сазы. – Алматы: Жазушы, 1971. – 216 б.
70. Жүсіп Қ. Қапаста туған жырлар // Ана тілі газеті, №48(1202) 5-11 желтоқсан 2013.
71. Қосан С. Тұрмағамбеттің түрмедегі жырлары // Тұрмағамбет журналы, №3, 2011.
72. Қалиев А. Торғай ақындарының дәстүрлі поэзиясы. – Астана: Нұра-Астана, 2008. – 160 б.
73. Оспанұлы Ә., Оспанұлы Ж. Өсиет. – Қостанай: Шапақ, 2011. – 254 б.
74. Бәлдікқызы Х. Мөлдір тамшылар. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003. – 200 б.
75. Балдиқова Ж.Б., Сексембаева Ә. Дарынды дара туған өнер тұлғасы // Арқалық, 2008. – 30 б.
76. Кәкімжан Х.Б. Зобалаң заман іздері-ай. – Астана: Агробаспа, 2009. – 156 б.
77. Қойбақ Ақтас ақын туралы // қолжазба (Жазып алған – Токтарбай Е.) 2011 ж.
78. Тұрғымбайұлы А. Мұңға толы жыр дәптері // Торғай газеті, №21(863) 30 мамыр, 2014 ж.
79. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. (Құраст.: Ахметов З., Шаңбаев Т.). – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
80. Токтарбай Е. Өлмейтін сөз қалдырған ақын // Торғай газеті, №40(882) 10 қазан, 2014 ж.
81. Әбдұғалиев С. Жүрегіме жүгі түсті жаһанның. (Құраст.: Досымов Т.) – Алматы: Арыс. 2008. – 168 б.
82. Ысқақов Б. Қазақ және Еділ бойы халықтары әдебиеттерінің идеялық-творчестволық байланыстары. – Алматы: Арыс, 2007. – 276 б.
83. Негимов С. Жыр тұйғыны Таңжарық // Ана тілі газеті, 23-29 мамыр,

2013ж.

84. Сыдиықұлы Қ. Өмір өрнектері. Таңдамалы зерттеулері. I том. – Алматы: Арыс, 2006. – 384 б.

85. Ақыт Үлімжіұлының репрессияға ұшырауы// Абай журналы, 2003, №2.

86. Шәкенұлы Ж. Қалам мен заман. (Қытай қазақтарының әдебиеті хақында) //, Жас қазақ, №40 (361) 07.10.2008ж.

87. Рысхан Тынысбек. Сәден Әнуарұлы // қолжазба (Жазып алған – Тоқтарбай Е.). – Арқалық, 2014 жыл, 18 қазан.

88. Омарбеков Т. М. Шоқайдың эмиграцияға кетуінің кейбір мәселелері // Қазақ тарихы. – 1997 ж. – №2. – 26-бет.

89. Қойгелдиев М. Тұтас Түркістан идеясы және М.Шоқай// Егемен Қазақстан —1997ж. 1-ақпан.

90. Қойшыбаев Б. Әділет туымен ширек ғасыр. Алматы: Абзал-Ай. 2014. – 368 б.

91. Махат Д. Тәуелсіз тарихи таным. Алматы: Орхон, 2014. – 240 б.

Мазмұны

АВТОРДАН	3
Сөз басы	4

I тарау. ТҮРМЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ МӘНІ МЕН СИПАТЫ	9
1.1 Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығы туралы түсінік.....	9
1.2 Әлем әдебиетіндегі қапаста жазылған шығармалар.....	16
1.3 Қазақ әдебиетіндегі түрме шығармашылығының зерттелуі.....	22
1.4 Түрме шығармашылығы тарихының кезеңдері мен ерекшелігі.....	25
1.5 Түрме шығармашылығы циклының пайда болуы, даму бағыты	28
Түйін.....	31

II ТАРАУ. ТҮРМЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮР МЕН ЖАНР	3
2.1 Түрме шығармашылығындағы тақырып пен идея мәселесі	32
2.2 Түрме шығармашылығының стильдік ерекшелігі.....	36
2.3 Түрме шығармашылығының жанрлық ерекшелігі	40

III ТАРАУ. ТҮРМЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ	45
3.1. Түрме шығармашылығының көркемдік ерекшелігі	45
3.2 Түрме шығармашылығының тілдік өрнектері	55
3.3 Түрме поэзиясындағы ұлттық рух пен сенім көрінісі	58
3.4 «Қылмыс» романының көркемдік-тілдік ерекшелігі.....	61
3.5 «Ақ жайық» романының көркемдік ерекшелігі.....	68
Түйін.....	74

IV ТАРАУ. ТАР ҚАПАСТЫҢ ДӘМІН ТАТҚАНДАР	75
4.1 Тәлкекке түскен тағдырлар	75
4.2 Закария сағындықұлының өмірі мен шығармашылығы	77
4.3 Тұрмағамбет ізтілеуовтің өмірі мен шығармашылығы	80
4.4 Файзолла сатыбалдыұлының өмірі мен шығармашылығы.....	87
4.5 Әлмағамбет оспанұлының өмірі мен шығармашылығы.....	97
4.6 Бәлдік байтоғайұлының өмірі мен шығармашылығы	101
4.7 Ақтас тұрғымбайұлының өмірі мен шығармашылығы.....	113
4.8 Шіменбай әлшориннің өмірі мен шығармашылығы	116

4.9 Сағат әбдуалиевтің өмірі мен шығармашылығы	124
4.10 Бүркіт ысқақовтың өмірі мен шығармашылығы.....	126
4.11 Шахан мусиннің өмірі мен шығармашылығы.....	129
Түйін.....	132

V ТАРАУ. БІР ЖІПКЕ БАЙЛАҢҒАН ТАҒДЫРЛАР

5.1 Қандастардың көрген азабы (Қытай мен моңғолиядағы қазақ әдебиеті).....	133
5.2 Таңжарық Жолдыұлы	134
5.3 Ақыт үлімжіұлы	146
5.4 Сәден әнуарұлы.....	149

VI ТАРАУ. ТҮРМЕДЕ ТУҒАН ЖЫРЛАР.....

Сөз соңы.....	240
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:.....	242

ЕЛДОС ТОҚТАРБАЙ

ТҮРМЕ ӘДЕБИЕТІ

тарихы, кезеңдері және өкілдері

«Алашорда» қоғамдық қорында өңделіп басылып шықты

Атқарушы директор: Сұлтан Хан Жүсіп
Техникалық редактор: Гүлжаһан Бектібаева
Редактор, корректор: Мереке Әуелбекова
Компьютерде беттеген: Әсем Аққұлы

10.12.2021 ж. басуға қол қойылды. Пішімі 60х90¹/₁₆,
«Times New Roman» гарнитурасы. Офсеттік баспа.
Шартты баспа табағы 15,5. Таралымы 3000 дана.
Тапсырыс № .

ISBN 978-601-7627-34-8

Алаш Ордә

Нұр-Сұлтан қаласы, Әбікей Бектұров көшесі, 3, 183
Тел.: 8(7172) 426-738, +7 771 111 68 32
E-mail: praha2002@mail.ru